

ZABEL YESAYAN

YIKINTILAR ARASINDA

"Ne bu anlatılanlar, ne o küller içinde debelenen Ermeniler, ne dehşetin sarhoşluğunu üzerinden atamamış, gözlerinde acı ve şaşkınlık okunan yetimler, ne de kayıplarının acısıyla kıvranan dullar... Bunların hiçbiri yetmez o cehennem günlerinde Adana'da yaşananların karanlık ve gerçek derinliğini tam olarak kavramamıza."

ARAS

"Ne bu anlatılanlar,
ne o küller içinde debelenen Ermeniler,
ne dehşetin sarhoşluğunu üzerinden atamamış,
gözlerinde acı ve şaşkınlık okunan yetimler,
ne kayıplarının acısıyla kıvranan dullar,
ne de kolu bacağı kesilenlerin
kanlı sancılı yaraları...
Bunların hiçbiri yetmez o cehennem
günlerinde Adana'da yaşananların
karanlık ve gerçek derinliğini
tam olarak kavramamıza."

usul gereği

Bu kitap, Zabel Yesayan'ın 1911'de İstanbul'da yayımlanan *Averagnerun Meç* [Yıkıntılar Arasında] adlı Ermenice kitabının yayınevimizce 2010 yılında aynı adla yapılan ve eklerle zenginleştirilen baskısı esas alınarak çevrilmiştir.

Metin içinde * ile işaretli sözcüklerle ilgili dipnotlar ve köşeli parantez içinde verilen açıklamalar tarafımızca eklenmiştir.

Ermenice metinde genellikle Türkçe ve yerel ağızla geçen sözcükler italik dizildi.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

yayıncının notu

YIKINTILAR ARASINDA

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 10728

ARAS - ԱՐԱՍ 143

Anadolu Kültür katkılarıyla...

Zabel Yesayan
Yıkıntılar Arasında

Redaksiyon-yayına hazırlayan
Ardaşes Margosyan

Düzelti
Nıvart Taşçı

Kapak Tasarımı
Aret Gıcır

Kapak Fotoğrafı
Zabel Yesayan

© Aras Yayıncılık, 2014
ISBN 978-605-5753-43-6

Baskı ve Cilt
Ertem Basım Ltd. Şti. / Ankara
Tel: (0312) 640 16 23 Faks: (0312) 640 16 24
Sertifika No: 26886

Mart 2014, İstanbul

YIKINTILAR ARASINDA

TANIKLIK

ZABEL YESAYAN

ÇEVİREN
KAYUŞ ÇALIKMAN GAVRİLOF

ARAS

ZABEL YESAYAN

(1878 - 1943?)

Zabel Yesayan*

Üsküdar'da doğdu; aynı semtteki Surp Haç İlkokulu'na devam etti. İlk edebi eseri *Yerk ar Kişer* (Geceye Şarkı) 1895'te yayımlandı. Aynı yıl Paris'e gitti; Sorbonne'da edebiyat ve felsefe derslerini takip etti. 1900'de ressam Dikran Yesayan ile evlendi. İstanbul'a ancak 1908'de, Meşrutiyet ilan edilince kesin dönüş yaptı. Yazarlık kariyerinin bu en verimli yıllarında kaleme aldığı öykü, deneme ve romanlarında, kadın hakları ve kadınların toplumsal yaşamdaki konumlarına geniş yer ayırdı. Yazıları ve çevirileri, Fransızca süreli yayınların yanı sıra *Dzağig*, *Masis*, *Anahid*, *Arevelyan Mamul*, *Azadamard* gibi önde gelen Ermenice dergi ve gazetelerde yayımlandı.

24 Nisan 1915'te, Ermeni aydınlarının çıkarıldığı ölüm yolculuğundan bir hastanede saklanarak kurtuldu; bir süre Bulgaristan'da kaldıktan sonra Bakü'ye geçti. 1917-1921 arasında Ermeni mülteci ve yetimleri için örgütlenen yardım faaliyetlerine katıldı. 1921'de Paris'e döndü ve *Yerevan* dergisinde çalıştı.

1933'te çocukları Sofi ve Hrand'la birlikte Yerevan'a göç etti. Yerevan Devlet Üniversitesi'nde edebiyat dersleri verdi. 1934'te Ermenistan Yazarlar Birliği'nin yönetim kurulu üyesi oldu. 1937'de Stalin kovuşturmaları sırasında casuslukla suçlanıp tutuklandı ve Sibirya'ya sürüldü. Ölüm tarihi ve yeri kesin olarak bilinmemektedir.

---

* Detaylı biyografi için bkz. *Bir Adalet Feryadı: Osmanlı'dan Türkiye'ye Beş Ermeni Feminist Yazar 1862-1933*. Der. Lerna Ekmekçioğlu-Melissa Bilal. Aras Yayıncılık, Mart 2010 (ikinci baskı).

ÖNSÖZ YERİNE

Zabel Yesayan ve Yurttaşlık İlkesi

Marc Nichanian

I

1909 yılının Nisan ayında Giligya'da Ermenilere yönelik dizginsiz saldırı ve katliamlar, 1895 yılında Ermeni platosunu boydan boyan kapsayan ve Ermenileri yok etmeye yönelik şiddet eylemlerine kıyasla Ermeni dünyasında çok daha geniş bir yankı bulmuştur. Bu hakikatin nedenlerini tahmin etmek pek de zor değil. 1895'i takip eden yıllar, 1908'e kadar, Abdülhamid istibdadının en kötü yıllarıydı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni unsuruna, milli sayılabilecek sorunlarla uzaktan yakından ilgisi olabilecek her türlü ifade yasaklanmıştı. Kuşkusuz katliamlar hakkında herhangi bir yorum da buna dahildi. Aynı yıllarda İstanbul'un tanınmış tüm Ermeni aydınlarının ülke dışında, çoğu zaman büyük bir sefalet içinde sürgün hayatı yaşadıklarını da unutmamak gerekir. 1895 olayları hakkında Ermeni basını herhangi bir şey yazacaksa, bu yalnızca İmparatorluk sınırları dışında, Avrupa, Mısır veya Kafkasya'da yayımlanan gazetelerde mümkün olabilirdi; ancak bunların da ülkeye girişi söz ko-

nusu değildi. İmparatorluğun başkentinden taşraya herhangi bir heyet gönderilmemiş, yatıştırıcı herhangi bir müdahalede bulunulmamıştı, dışardan bir bakış dahi mümkün değildi. Sansür her şeyi kontrol altına almıştı. Amerikalı misyonerlerin Ermeni platosunda sergilenen vahşete dair tanıklıkları vardı elbette; ancak bunlar ülke dışındaki yabancıların erişimine yönelikti. Öyle ki elimizde Ermenice yazılı tanıklık olarak kabul edebileceğimiz hemen hemen hiçbir şey yok. Bu olaylarla ilgili yazıya dökülen ne varsa sadece kulaktan kulağa yayılan bilgilerdir. Doğu dünyasında Aharonyan, Batı dünyasında ise, Suren Bartevyan, Siamanto vahşeti tasvir eden yazılar yazmışlardı; ancak tekrar ediyorum, bu sayfaların hiçbiri tanıklık özelliği taşımıyordu. Taniel Varujan'ın *Çartı* [Katliam] başlıklı destansı şiiri 1895 olaylarına ilişkin son önemli göndermedir. 1906 yılında yazılmış olmasına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde okunup yayımlanabilmesi, ancak 1908 yılının Temmuz ayında anayasanın ilanını sağlayan devrimle mümkün olmuştu.[1]

Ancak devrimle birlikte her şey değişti. Artık yüzeysel bir özgürlük hüküm sürmeye başlamış, sansür kaldırılmıştı. Öyle ki 1909 katliamıyla ilgili yazılı tanıklıklar da çok sayıda olup çeşitlilik arz eder. Burada yabancı görgü tanıklarının kitap haline getirilmiş örneklerini saymıyorum.[2] Ermenice yazılan kitaplar, Suren Bartevyan'ın *Giligyan Arhavirkı* [Giligya Dehşeti] 1909'da, Arşaguhi Teotig'in *Amis mı i Giligia* [Giligya'da Bir Ay] 1910'da ve daha sonra da Hagop Terziyan'ın geniş hacimli kitabı *Giligio Ağedı* [Giligya Felaketi] 1912'de art arda yayımlandılar. Gerçi Bartevyan ve Arşaguhi Teotig katliam günlerinde olay yerinde değillerdir; onlarınki, olaydan sonra yükselen feryatlardır. Hagop Terziyan'ın kitabı doğrudan doğruya görgü tanıklığına dayan-

makta, divanıharp kararları ve Osmanlı Meclisi'nin zabıt tutanakları da dahil, olaylarla ilgili tüm önemli belgeleri içermektedir. Zabel Yesayan'ın *Averagnerու Meç* [Yıkıntılar Arasında] adlı kitabı o yıllarda yayımlanan eserler arasında en ünlüsüdür. Yazarımız, Patrikhane tarafından Giligya'ya yollanan İkinci Heyet'in bir üyesi olarak Adana'da bulunuyordu; görevi, yetimleri toplamak ve Ermeni toplumunun gözetiminde hizmet görecek bir yetimhane kurmaktı. Giligya'da kaldığı süre 1909 yılının Temmuz ile Eylül ayları arasında toplam üç aydır. Eylül sonunda bitkin, ümitsiz ve görevini tamamlayamamış bir şekilde İstanbul'a dönmüştür. Ayrıntıları daha sonra okuyacağız. Aslında Yesayan, olaylardan birkaç ay sonra oraya gitmiştir. Döndüğünde yazmış olduğu ilk tepkisel makaleleri günlük *Azadamard* gazetesinde[3] yayımlanmıştır; bunlar planlanan kitabın hazırlık safhasını oluşturur. Görünüşe göre kitap 1910 yılında yazılmış, ancak 1911 yılı Mayıs ayında basılmıştır. Bu durumda önsözün kitabın yazılışından daha sonra, 1911 baharında kaleme alındığını varsaymak gerekiyor. Bu saptama önemlidir. Tabii ki önsözdeki tuhaflıkları anlamak için o aylarda Türkiye'nin genel siyasi durumunu hatırlamak zorundayız. Kitap yayımlandıktan sonra Zabel Yesayan yetimlerin kaderiyle ilgili bir makale daha yazacaktı; burada Ermenilerin ilgisizliğine yanacak, Ermeni yetkili makamların beceriksizliğinden öfkeyle yakınacak ve bir şekilde göçmen Ermenilere de bir çağrı yönelterek onların yardımını isteyecekti. Bu konuya daha sonra değineceğim. *Yıkıntılar Arasında* kitabında ise ne o ilgisizliğe yanışı ne de özellikle o beceriksizlikten yakınışı görürüz. Burada gizemli bir hakikat yatmakta ve biz onu gizleyen perdeyi aralamaya çalışacağız.

II

1909 Giligya olayları, İstanbul'da gerçekleşen anayasa karşıtı 31 Mart çalkantıları ile aynı günlere rastlar. 31 Mart olayları, eski rejimi geri getirmek isteyen Sultan Abdülhamid tarafından Jön Türklere karşı ümitsizce son bir çırpınış olarak yorumlanmaktadır.[4] Olaydan bir gün sonra (rumi takvime göre 1 Nisan, miladi takvimle 14 Nisan günü) Ada na ve çevresinde katliamların birinci evresi başlar. Anayasa karşıtı çalkantılar hızla bastırılır, Jön Türkler karşıtlarını temizlemek için bu fırsattan yararlanırlar; sayısız darağacı kurulur ve Sultan tahttan indirilir. Bu arada saldırgan güruh Adana'da Ermeni mahallelerinde iki gün boyunca meydanı boş bulmuş, eline geçirdiğini katletmiştir. Saldırgan güruh ilkin savunmasız mahallelere hücum eder. Bu tür durumlarda alışılageldiği gibi, polis şefleri de saldırganlara silah dağıtarak destek verir. Üçüncü gün askerler müdahale ederler, çarpışan Ermeniler teslim olur ve silah bırakırlar. Bu ilk saldırılar tabii ki kendiliğinden oluşmuş değildir. Haftalar boyunca şehrin İttihatçı gazetesi *İtidal* Ermenilere karşı nefreti körüklemiş, onların "küstahlığına" karşı ahaliyi başkaldırmaya çağırmıştır.

Katliamların bu ilk evresi sona erdiğinde *İtidal* Ermeni karşıtı propagandasına son vermez; sorumlu müdürü İhsan Fikri, yine ateş püsküren makalelerini sürdürür ve ilk saldırıyı başlatanların, bağımsızlık rüyalarının izini süren Ermeniler olduğunu iddia eder. Aynı günlerde İstanbul'da, bölgede nihai huzur sağlamak amacıyla 850 kişilik bir askeri birliği Giligya'ya yollama kararı alınır. Birliğin başında Jön Türklerin sadık subayları bulunmaktadır. Birlik, miladi takvimle 25 Nisan'da şehre henüz yerleşmişken Adana'da yeniden silahlar patlamaya başlar; barışın ve özgürlüğün habercisi askerler ise engel olacakları yerde Ermenileri yok

etmeye yönelik bu saldırılara katılırlar. Bu kez Ermenilerin kendilerini savunmak için silahları yoktur. Şehrin Ermeni mahalleleri ateşler altındadır. Katliam, 27 Nisan'a kadar, üç gün sürer. Tüm tanıkların gözleri önünde gerçekleşen o en korkunç vahşet bu üç gün içersinde gerçekleşmiştir.

Adana dışında kalan tüm Ermeni köy ve kasabalarında yapılan saldırılar 1/14 Nisan* günü gerçekleşmiştir. Ermeni halkı ancak belli yerlerde savunmaya geçerek kayıplarını sınırlayabilmiştir (özellikle Sis [Kozan], Hacın [Saimbeyli], Dörtyol ve özsavunmadaki enerjileriyle Zabel Yesayan'ın hayranlığını kazanan Karspazar [Kadirli][5]). Geri kalan yerlerde ise (Tarsus, Mersin, Erzin, Hamidiye...) sınır tanımaz bir kıyım uygulanmıştır. Ölenlerin sayısı yeni valiye göre 25 bine yaklaşmıştır; bu sayı Patrikhane'nin verdiği sayıyla aşağı yukarı örtüşmektedir (her iki sayımda sadece yerli halkın kayıpları belirtilmiştir; dışardan gelen mevsimlik işçilerin sayısı mevcut değildir). Patrikhane'nin öncülüğünde uluslararası bir heyet oluşturulur, bunlar olay yerine tıbbi yardım, yiyecek ve felaketzedelere dağıtılmak üzere cüzi miktarda para yardımı gönderirler. 1909 sonbaharında Ermeni toplumunun çabaları sonucu önce Adana'da, daha sonra Maraş, Hacın, Antep, Hasanbeyli ve Dörtyol'da Ermeni yetimhaneleri kurulur. Ancak çocukların bir kısmı Amerikan, İngiliz ve Almanların himmetine, bir kısmı da devlet yetimhanelerine teslim edilmiştir.

Devlet son derece ağır hareket etmiştir. Önce Adana'da ilk divanıharbin kurulmasına izin vermiştir; ancak katliam sorumlularından bazıları da bu mahkeme heyetinde yer almaktaydı. Özsavunmada yer alıp sağ kalan Ermeni liderler

* Yazar, tarihleri hem eski (1 Nisan) hem de yeni takvime göre (14 Nisan) vermektedir.

bu divanıharbin kararları doğrultusunda tutuklanır ve bunlardan altı kişi idama mahkûm edilerek haziran ayı ortalarında darağacına çıkartılırlar. Hayatta kalan Ermenilere ve de birkaç gün sonra Adana'ya ulaşan Zabel Yesayan'a bu denli dehşet saçan darağaçları bunlardı. O sırada diplomatik çevrelerin ısrarı üzerine Sadrazam Hüseyin Hilmi Adana'ya yollamak üzere yeni bir mahkeme heyeti oluşturma kararı alır. Karar tarihi 24 Mayıs'tır. Yeni divanıharbin beş üyesi Zabel Yesayan ile birlikte Mersin ve Adana'ya doğru hareket etmişler ve 1 Temmuz günü oraya ulaşmışlardır. Yesayan bu olayı kitabın ilk bölümünde belirtir, ancak isim vermez ve herhangi bir açıklamada bulunmaz. Amacı kesinlikle siyasi karışıklıkları vurgulamak değil, izlenimlerini yansıtmaktır. Fakat yeni bir mahkemenin kuruluşu ve gönderilmesi bile durumun değişmesi için yeterli değildir. Ancak temmuz ortalarında sadrazam kararıyla yeniden katliamın asıl sorumlularının (Jön Türk cemiyetinin başkanı İhsan Fikri, vali Cevat Bey, kumandan Mustafa Remzi, polis şefi Kadri Bey vd.) tutuklanması emri verilir. Emir 29 Temmuz'da Ahmet Cemal'in vali olarak atanmasından ve ikinci divanıharp başkanının görevinden azledilmesinden sonra uygulanır.

Ağustos ayında katliamın sorumluları yargılanmıştır (ancak hafif cezalarla yetinilmiştir). Ağustos ayının 11 ve 12'sinde Sadrazam Hilmi Paşa ve Adliye Nazırı Nail Bey art arda, olayların gelişmesinde Ermenilerin suçlu olmadıklarını resmen ilan ederler. Ancak son Ermeni idam mahkûmlarının da serbest kalmaları için aralık ayını beklemek gerekecekti.

Bir an geri dönüp 24 Mayıs'ta yani olaylardan tam bir ay sonra Sadrazam Hüseyin Hilmi'nin Osmanlı Meclisi'nde Giligya'ya bir araştırma heyetinin gönderileceğini resmen

ilan ettiğini hatırlayalım. Hükümet bu heyetin raporuna göre sorumluları cezalandıracaktı. Heyet dört kişiden oluşmuştu, ikisi mebus, diğer ikisi de Adliye Nezareti'ne bağlı devlet görevlileriydi. Heyetin çalışmaları bir ay sürmüştür. İki memur (Mosdiçyan ve Faik Bey) birlikte bir rapor hazırlamış, bunu 10 Temmuz'da teslim etmişlerdi; raporun kamuya sunulması ise üç hafta sonra gerçekleşmişti. Oysa Meclis temsilcileri (her ikisi de İttihatçı olan Hagop Babigyan ve Yusuf Kemal) anlaşamamış, ayrı raporlar hazırlamışlardı. 1 Ağustos'ta raporunu kamuya açıklamadan bir gün önce Babigyan vakitsizce hayatını kaybeder. Tabii ki ölümünün "normal" olmadığına dair bir kanıt yok. Ancak hükümet ve Osmanlı meclisi bunu fırsat bilmiş, rapor hasıraltı edilmiştir (Rapor üç sene sonra ortaya çıkmıştır). Dahası, ilaveten yapılacak her açıklamanın Ermenilere zarar vereceğini anlayan Ermeni mebuslar ve Ermeni Milli Meclisi'nin siyasi komisyonu, belli ki hükümetle ve İttihat'ın üst düzey yöneticileriyle anlaşmayı seçmişlerdir. Nitekim Babigyan o günlerde, Türkiye'de enikonu kabul görmüş ancak yazılı olmayan bir kuralı çiğnemiş, Avrupa basınına verdiği röportajlarda, katliam işaretinin, emri veya izninin doğrudan merkezden verildiğini, Giligya'da İttihat şeflerinin katliamın örgütleyicileri arasında olduklarını ve huzuru sağlayacak olan askerlerin de ikinci katliama[6] bizzat katıldıklarını açıkça beyan etmiştir.

Burada tek paragrafla anlattığım her şey Zabel Yesayan'ın Giligya'da bulunduğu aylarda gerçekleşmiştir. *Yıkıntılar Arasında* okuyucularının kolayca fark edeceği üzere, tüm bunlar hakkında herhangi bir ima, bir adalet çağrısı yazarın tanıklığında mevcut değil. Sorumlulara yönelik bir protestosu olmadığı gibi ne bir isim zikretmiş ne de bir ithamda bulunmuştur. Yerel yöneticilerle yapılan sonu gel-

mez görüşmeler hakkında da herhangi bir betimleme yapmamıştır. İttihat Merkez Komitesi'nin, olayların arkasındaki güç olmasa bile en azından olup bitenlerden haberdar olduğunu, kıyımı başlatmak için oradaki üyelerini yönlendirdiğini Yesayan da biliyor olmalıydı. Ancak 1911'de yazdığı önsözde bunları söylemiyordu. Bu konuyu daha sonraya bırakıyorum.

III

Yesayan'ın 18 Haziran/1 Temmuz'da Mersin'e varışıyla birlikte edindiği izlenimleri kocasına yolladığı mektuplardan dolaysız olarak biliyoruz. İlk mektupta, hemen hemen ilk satırlardan itibaren bir konu öne çıkar; yazar daha sonra bu konuyu kitabında, sayfalar boyunca işleyecektir:

> Kendimi her ne kadar o korkunç felakete hazırlamış olsam da, haberlerin abartılı olduğunu düşünmüş olsam da, gördüklerim o denli korkutucu ki, her türlü hayal gücünün üzerinde... Ölüm, yıkıntı, açlık, hastalık ve zindan...

Eğer her türlü hayal gücünün üzerinde idiyse, demek ki Yesayan yine de olup biteni "hayal etmeyi" deniyor, yani aynayı yarıp kurbanın tarafına geçmek, onunla özdeşleşmek istiyordu. İşte bunu (Felaketin göğsüne saplanma fikri) bu kitabın ilk bölümlerinde uzun uzun okumak mümkündür. İlk mektupta Yesayan birlikte yolculuk ettiği subaylar hakkında da yazıyor:

> Üç gün boyunca divanıharp üyeleri bizimle birlikte yolculuk yaptılar. Yolda her biriyle ayrı ayrı görüşmelerim oldu ve tüm bunlar hakkında konuştuk. Hepsi de iyi, sağduyulu ve düzgün subaylar izlenimi verdiler ve içimde, her birinin kendi insani duygularına sadık kaldıkları zaman adil davranacaklarına dair bir inanç oluştu; oysa kim bilir nasıl bir hükümet baskısı altındadırlar?[7]

Yüz sene sonra bugün, ne tür bir "baskı" altında olduklarını az çok biliyoruz. Bu ikinci divanıharp, felaketin asıl

düzenleyicilerini serbest bıraktı. Temmuzda merkezden bunları tutuklama emri geldiğinde divanıharp önce emre uymak istemedi ve ancak heyetin başkanı görevden azledildikten sonra olayları düzenleyenler tutuklandılar. İlk mektupta idam sehpalarının saldığı derin korku da mevcuttur:

> Asılan ve hapse atılan Ermenilerin hepsi de masum, Türklerden bir kısmı da öyle...

Ve tabii ki Yesayan, mektubun sonuna düştüğü bir notla kocasını uyardığına göre, yazacağı kitabı daha baştan kestirmiştir:

> Bu mektuplarımı sakla! Günü gününe izlenimlerimi aktarıyorum, lazım olabilir... (s. 95)

Yayıma hazırlayanların özensiz çalışması mektupları son derece zor okunur kılmıştır. Yesayan'ın Sis, Erzin, Dörtyol[8] yolculuğu ağustosta gerçekleşmiş olmalı. *Yıkıntılar Arasında* kitabının ikinci yarısının neredeyse tamamını kapsayan bu yolculuktan bahsettiği mektubunda, Yesayan, İstanbul'a erken döneceğini bildirir (s. 105). Başka bir mektupta da fikrini değiştirdiğini ve dönüşü ertelediğini söyler (s. 99). Burada erteleme sebeplerini açıklar: Mahpusların özgürlüğü için yapılan çalışmalar, yetimhanelere son şeklin verilmesi gerekliliği, resmi makamlarla görüşmeler. Yaptığı çalışmalar nedeniyle Yesayan'ın hükümet tarafından şüpheli görüldüğü savı sanırım tamamen asılsızdır. "Yerel yöneticilerle ilişkilerim çok iyi" diye bizzat kendisi yazmıştır (s. 100). Sanırım yeni vali Ahmet Cemal ile görüşmeleri memnuniyet verici sonuçlara ulaşıyordu. Fakat başka bir mektupta (37 numaralı mektup, tarihsiz) şöyle diyor:

> Yetimhanenin resmi dili konusunda vali ile göğüs göğüse çarpıştık. (s. 107)

Son tahlilde, Yesayan'ın Giligya'dan niye bu kadar çabuk ayrılıp İstanbul'a döndüğünü tam olarak bilemiyoruz.

Gerçek şu ki, üç ay boyunca sadece Türk yöneticilere değil, Ermeni Milli Meclisi'ne ve Patrikhane'ye karşı da sürekli mücadele etmiştir. Mektuplarından anlaşıldığı üzere, Türk yöneticilerle sorunu, devlet yetimhanesinde uygulanan eğitim pogramıyla ilgilidir; Ermeni Milli Meclisi ile sorunu, beklenen ve bir türlü ulaşmayan yardımlarla ilgilidir; Patrikhane'yle sorunu ise, tamamen statü ile ilgili sevimsiz konulardır (Hangi kararı kim alacak? Kimin önceliği var? Kim neyi temsil ediyor?). Yesayan bunları neredeyse geçiştirerek anlatır. 1911'de yazdığı kitapta da bu konulara hiç değinilmez. Bu durumda *Yıkıntılar Arasında* okurlarının, tanıklık açısından bakıldığında, Yesayan'ın kendi deneyiminin önemli bir kısmını ayıklayıp dışarda bıraktığını bilmeleri gerekir. Kısacası resmi görevini ayıklar. Daha açık bir ifadeyle, hiddetini, kırgınlığını, Ermeni yönetim organlarından kaynaklanan derin hayal kırıklığını aktarmaz. Kitabın yayımlanmasından birkaç ay sonra 1911 Ağustos'unda Yesayan, "Giligya yetimhaneleri: Kişisel izlenimler ve anılar" başlığıyla uzun bir makale yazar. Bu makale dört bölüm halinde o dönemde New York'ta çıkan *Arakadz* adlı haftalık gazetede yayımlanır.[9] Ermeni yöneticilere olan tüm hiddetini, kırgınlığını ve yetimlerin kaderiyle ilgili ümitsizliğini bu makalede ifade eder.

Zabel Yesayan'ın ilk ve son kez yüreğini açtığı, Ermeni yöneticilerin utanç verici beceriksizliği karşısında duyduğu acıyı haykırdığı bu makale neden New York'ta yayımlanacaktı? Bilmiyorum. Acaba Amerika'ya göç eden Ermenilerin vicdanına mı hitap etmek istiyordu? Belki. Ancak bu makale bir etki yaratmamış, herhangi bir neticeye ulaşılmamıştır. Yesayan burada ne diyordu? Öncelikle Ermeni yönetim organlarının aldığı iki belirleyici kararı belirtiyordu: "Yetimleri vatanlarından uzaklaştırmamak", "Hiçbir yetimi

yabancı kuruluşlara teslim etmemek". Yesayan, "Oysa bugün, yani 1911'de, Adana'da bir devlet yetimhanesi açılmıştır ve yakında 500 Ermeni yetim alacaktır, bunun tek suçlusu ise Ermeni yönetim organlarının beceriksizliğidir" demektedir.

> Hatta bir ay önce Cemal Bey'in yetimlerin son derece sağlıksız yaşam koşullarını görerek ilgili makamlara bir rapor gönderdiğini işittim. Cemal Bey, yetimlerin durumunun iyileştirilmesine yönelik bir çalışma yapılmadığı takdirde kendisinin vilayet yöneticisi olarak yüzlerce Osmanlı evladının sefaletine seyirci kalamayacağını ve o yetimleri de himaye altına alacağını bildiriyordu...

Anlaşılan, bu sarsıcı haber üzerine, Yesayan iki sene önceki acı deneyimlerini, Ermeni kurumlarını yönetenlerin yeteneksizliğini ve beceriksizliğini hatırlar ve nihayet suskunluğunu bozmaya karar verir. 1909 yılında yabancı misyonerlerin küstahlığı ve aşağılamalarına karşı verdiği savaşı hatırlar; ancak gayet iyi bildiği gibi, Adana'daki sefalet içindeki yetimleri toparlamak ve onların durumunu iyileştirmek için kendisine maddi imkânlar sağlanmamıştı. İstanbul'dan yardım gönderildiğinde dahi para kullanılamazdı; çünkü yetkili heyette öncelikler ve statü konusunda anlamsız tartışmalar doğardı. Yabancı misyonlar, Ermeni yönetim organlarının bu düzensiz duruşu ve yeteneksizliğini gidermek üzere öne çıkıp yardım teklif ediyorlar, buna karşılık Yesayan sadece, "yetimleri yabancılara teslim etmemek" şeklindeki ilkesel bir karara sadık kalmak amacıyla Ermeni yönetim organlarınca söz verilmiş ancak bir türlü ulaşmayan yardımı öne sürebiliyordu.

Makalenin dördüncü bölümünde Yesayan, bir devlet yetimhanesi fikrinin nereden doğduğunu anlatır. Herkes, Ermeni yetimhanelerindeki çocukların acıklı halinin dayanılmaz sınırlara ulaştığını görüyordu. Yalın ayak, korunma-

sız, kir pas içinde, yüzlercesi daracık alanlara tıkılmış, işte yetimlerin yaşam koşulları. Çizilen bu tabloda bir acı var elbet, çünkü o günlerde tüm bunlardan Yesayan sorumluydu ve kendisine ayrılan olanaklarla daha fazla bir şey yapamamıştı. İşte Cemal Bey'in Yesayan'a uluslararası bir heyet oluşturma teklifi bu koşullar sonucuydu. Dil sorunu da bu heyette ortaya çıkmıştır. Ve Yesayan sıkıntısını en sert şekliyle burada ifade eder; çünkü yetimlere yollanan yardımın tahsil edilmesi zorlaşmış, Patrikhane acil taleplerine cevap vermemeye başlamış ve üyesi olduğu Patrikhane Heyeti de düşmanca davranmaya başlamıştır. Sonuçta Yesayan bir acıyı ve bu acıyla birlikte bir şikâyeti dile getirir. Ancak bu acı ve şikâyetle birlikte bir şahsi sorumluluk duygusu da mevcuttur. Yesayan burada bir başarısızlığı kaydeder. Kendisine verilen görevin her anlamda hazin başarısızlığını.

IV

Yıkıntılar Arasında kitabını okuduğumuzda, yazarın acı ve şikâyeti ayıklayıp aktarmamış, kişisel başarısızlık duygusunu yansıtmamış olduğu hissedilmez tabii ki. Sanki burada Yesayan'ın tasarladığı şey, bir an kendi görevini ve bu görevin verdiği acıyı, sıkıntıları unutmak, duruma ait ayrıntıları silip sadece milli kederi, Ermenilerin derin acısını tasvir etmekti. O halde önümüze konan edebiyat mıdır? Eğer edebiyatın kaynağında ayıklayıp dışarda bırakma varsa, evet. İşin doğrusu Yesayan'ın yaptığını tam olarak nitelendirecek bir kelimemiz yok. Felaketin karşısına dikilen bir birinci şahıs anlatısı olarak nitelenen "tanıklık", "tanıklık edebiyatı" ifadeleri çok daha sonra ortaya çıkacaktı. Öyle ki, burada bir niteleme zorluğu var. Hagop Oşagan, otuz sene sonra, Yesayan'ın tasarısı için bir isim arayışına

girdiğinde bu zorluğu hisseder. İzlenimci edebiyat? Vakayiname? Röportaj? İşte onun niteleme denemesinden birkaç kesit:

> Gerek eski ve gerekse yeni Ermeni tarihyazımı içinde, Giligya felaketinden edinilmiş olağanüstü bir tanıklıktır...
>
> Bayan Yesayan var gücüyle 1910 akımlarına katılmıştır. Zaten bu vasfı gereği en ağır görevini yerine getirebildi; Giligya'da, felaket bölgesinde, İstanbul Patrikhanesi'nin görevlendirdiği bir heyetin üyesi olarak o, belki de hayatının en korkunç trajedisini yaşadı. Kıyıma uğratılmış o yurttan işittiklerini, gördüklerini edebiyatımıza ölümsüz bir tanıklık olarak miras bırakacaktı; bu aynı zamanda kendisinin ve de halkının değerlerine ve bedbahtlığına tanıklıktı.
>
> *Yıkıntılar Arasında*, onun eserleri içinde gerçekliği nedeniyle Dante'ninkini bile gölgede bırakan bir nevi cehennemdir. Giligya'nın ateşe verilmiş panoraması önünde o, bir yazarın alışılagelmiş ölçülerini aşmış ve tüm bir Ermeni yurdunu ruhu ve tarihiyle bir bütün olarak kucaklamıştır.[10]

Okur, "tanıklık" kelimesinin Oşagan'ın kaleminde bulanık kaldığını fark etmiştir. Bu eser, ırkın değerlerine bir tanıklık mıdır, yoksa sınırsız bir zulmün karşısında, yazı ve ifadenin sınırlarında dolanan müdahil görgü tanığının, felaketzedelerin (Yesayan "kazazedeler" der) trajedisine ulaşıp, onu betimlemek isteyen tanıklığı mıdır? O halde amaç zaten büyük harfle yazılan Felaketin betimlenmesidir. Yazı ve hayal, bunlar Felakete ölçü olabilir mi?[11] Yesayan, bir takıntı gibi, bu soruyu koymuş olmalı önüne. Özellikle felaketzede çocuklara ilişkin sanrısal betimlemelerinin unutulmaz olduklarını da itiraf etmeden geçmeyelim.

Tüm bunları söyledikten sonra Yesayan'ın kitabın önsözünde yazdıklarını anlamaya kalıyor iş. Önce kendi kelimeleriyle işi nasıl nitelediğine bakalım; o önemli bölümden uzunca da olsa bir alıntı yapacağım:

> Nitekim çabam, tüm milletimi ve hatta içgüdülerimize, acılarımıza yabancı olan yurttaşlarımızı üç ay boyunca karanlığını yaşadığım o sınırsız sefaletle buluşturmak olacaktır. Kan ve ateşin dehşetiyle aklını yitiren, çılgın kararlara maruz kalarak atalarının toprağından kaçan bir halkı gözler önüne sunabildiysem [...] tüm vatana hizmet edebildiğime inanırım. Çünkü kimse artık o alçakgönüllü insanları hakir görmeye ve onlara nefretle yaklaşmaya cesaret edemeyecektir. Onlar, isyan ettiren adaletsizliklere rağmen, hâlâ tüten yıkıntılar üzerinde yükselen darağaçlarına rağmen, sarsılmaz bir inançla, körü körüne ve içgüdüsel olarak kanlı, paramparça varlıklarını tüm ilerici dalgalara katacaklardı; böylece vatanı tehdit eden en büyük tehlikeye, her ne yeni hal ve kılıkta olursa olsun diktatörlüğün hortlamasına karşı dimdik duracaklardı.

Yesayan'ın bahsettiği "vatan" burada tabii ki Osmanlı yurdudur. O halde Yesayan o efsaneye inanıyor (veya inanırmış gibi görünüyor). Yesayan, Türk yurttaşlarının, kurbanın insan olduğunu duyup kavradıkları zaman, kurbanın kendileri için, kendi özgürlüklerini sağlamak için öldüğünü anlamış olacaklarına da inanıyor. Dolaysız bir ifadeyle söylemek gerekirse, Yesayan, Felakete bir anlam yüklemek istiyor; tüm o ölümlere, o müthiş anlamsız ölümlere bir anlam kazandırmak ve tabii böylece, yazdıklarını ve yazma edimini aynı zamanda kendisi için gerekçelendirebilmek istiyor. Çünkü anlam yitiminin olduğu yerde çılgınlığın tehdidi söz konusudur. Evet, dünyanın dört bir yanında ölüme anlam katan şey yasın kendisidir. Ancak Felaket karşısında tam da tersi söz konusudur; yası olanaklı kılmak için bir anlam gerekir. Öyle ki Yesayan, o kana bulanmış varlıklar "vatan" adına kurban edildiler, diyor. Yani, herkesin özgür ve eşit haklara sahip olacağı, efendi ve tebaa değil, herkesin *yurttaş* olacağı *yeni* bir vatan için. Tüm bunlar neredeyse kelimesi kelimesine söylenmiştir:

> [...] kor gibi yakıcı acımızı söndürmek için şu düşünceye sarıldık:

> Biz de kurbanlarımızı verdik, kanımız bu sefer Türk yurttaşlarımızla birlikte döküldü. Bu son olacak.

Gerçekten bu sözlerine inanıyor muydu? İnanmaya mecburdu ama. Baştan sona tüm önsöz bu düşünceyle yüklü. İşte sonlara doğru bir alıntı daha:

> Bu duygu, önemli bir dürtü oldu ve hür bir yurttaş olarak, bu ülkenin eşit haklarla donanmış ve eşit yükümlülükler yüklenmiş bir öz evladı olarak bu sayfaları çekincesiz yazmam için beni harekete geçirdi.

Burada şaşırtıcı olan şimdiki zamanla konuşuyor olmasıdır. Kendi yazdığıyla o "eşitlik" olgusunu ispatlar, o ülkenin tüm haklarına sahip yurttaşına dönüşür. Öyle ki tüm çabası, onu yazmaya iten şeyin kendi aidiyeti olmadığını anlatmaktır. 1910'da Ermenilerin rüyası, çağdaş anlamıyla yurttaşlığın, ırkçı düşünce üzerine kurulu devlet sisteminin yerine geçmesiydi. Alışılagelmiş kin veya milliyetçilik içeren söylemler değildir yazarı harekete geçiren. Giligya felaketi ırksal bir nefretin ifadesinden başka bir şey değildi; dolayısıyla İmparatorluğu antidemokratik bir düzeyde tutma arzusunun dışavurumuydu; yurttaşlara yer olmayan, sadece tebaa ve ırksal aidiyetlerin bulunduğu bir İmparatorluk arzusu. Bugün kendisi, diktatörlüğün (geçmiş ve gelecekteki diktatörlüğün) karakterini ve tehlikesini tüm "vatandaş"larına (Türklere ve Ermenilere) anlatıp göstermek için demokratik yurttaşlık adına yazıyor. Dünkü kurbanlar, ilerici akımlar galebe çalsın, yurttaşlık fikri üstünlük sağlasın diye kanlı varlıklarını adadılar. Irkçı düşünceden arınmış bir devlet uğruna katledilip demokrasi sunağında kurban edildik. İşte Yesayan'ın inanç akdi. Tek kelimeyle, bir ırk, ırkçı düşünce üzerine kurulmuş bir devlet sisteminin yok olması için kurban edildi. *Vuku bulan, ırkçılığın son bulması ve yurttaşlık ilkesinin zaferi uğruna bir ırkın feda edilmesiydi.* Yesayan

böylece benzeri görülmemiş bir inanç ortaya koyuyordu; bunu teslim etmek gerekir. 1915-1916'dan sonra aynı benzersiz gerekçelendirmeyi öne süremeyecek ve aynı yorumlamayı yapamayacaktı. Ama 1911'de yurttaşlık ilkesinin zaferine inanç duyabilirdi; çünkü bakışı, ırkçı düşüncenin "eski rejim"e özgü olduğuna inanmak ve inandırmak şeklindeydi ve buna göre Giligya Ermenileri de eski rejimin son kurbanları olmuşlardı.

Gelelim bu önsözü neden tuhaf gördüğümüze. Üç nedeni var. Bir kere, bugünkü gözle bakıldığında (ve Felaketi anlamlandırma arzusu ne denli anlaşılır olsa da), eğer samimi ise, Yesayan'ın söyledikleri açıkça kendini aldatma, yanılsama gibi görünüyor. Birkaç sene sonra *yurttaşlık* ilkesinin zaferi bir yana, tüm bir ırkın imhası tasarlandı. İkincisi, yukarıda tarafımızdan belirtilmiş olan tarihi verilerin hepsi de Zabel Yesayan'a tanıdıktı. Giligya Ermenilerinin katledilmesi kararında parti olarak İttihat'ın baştan sona parmağı olduğunu gayet iyi biliyor olmalıydı. Ancak daha vahimi de var; bu da tuhaflığın üçüncü basamağını oluşturuyor: "Mahpuslar" başlığıyla verilen bölümün başında, bir ses (İstanbul'dan yeni gelmiş birinin sesi) yerli halka, bir düşünce uğruna kurban oldukları tezini sunarak onları teselli etmeye çalışmaktadır. Şöyle ki:

> Gericilik hareketinin kurbanları olduk. Çünkü alışıklardı kafamıza vurmaya, en şiddetli şekilde vurdular bize. Sadece biz değil, memleketin tüm özgürlükçü unsurları tehlikedeydi, biz ülkenin buhranını paylaştık. İşte... Böyle açıklayalım Adana felaketini.

Ve Yesayan kesinlikle bu açıklamanın yetersizliğinin bilincinde olduğundan, o sırada başka bir ses kulağına fısıldar:

> Ölmek istemeyen herkes, kadınlarını ve çocuklarını korumak isteyen herkes ya hapsedilmiştir, ya kaçaktır ya da bir köşede saklanıyordur.

Şu halde fısıldayan ses, imha arzusunun, her türlü iradeyi ezmek, her türlü direnişi kırmak, ezip geçmek istediğini söylüyor. Ve bu imha arzusunun "eski rejim" ile herhangi bir bağı yoktu. Orada uygulamaya konan yeni bir sürecin ilkeleriydi ve bu ilkelerin temsilcisi de Jön Türk hareketiydi.

Bu sayfaların yazılışından bugüne tam bir asır geçmiştir, önsözün yazılması üzerinden de 98 yıl. Ve ne asır! Ne yıllar! İmha projesini tamama erdiren ve tehciri kesin kılan seneler. Acaba, yüz yıl önceki ölçütlerle açıkça kendini aldatma, yanılsama gibi görünen şeyin bugün, ancak bugün anlamlı ve yararlı hale dönüştüğünü düşünmek mümkün müdür? Acaba *Yıkıntılar Arasında* adlı yapıtın bilinçleri sarsabileceğini, ve nihayet "vatandaşlarımızı" geçmiş ve gelecek diktatörlüklere karşı direnmeleri için ikna edebileceğini hayal etmek mümkün müdür? Ve nihayet, Giligya kurbanlarını bu direnişin öncüleri olarak görmeleri mümkün olacak mıdır? Giligya'da ölüler, kendi vatandaşlarının, diktatörlük kıskacından, *hatta kendi diktalarından* kurtulmaları için kurban edildiler. Yesayan'ın Türk vatandaşlarına vermek istediği mesaj buydu, 1911 yılında hangi vatandaşı işitecekti bunu? Farz edelim, Yesayan sadece bir asır yanılmıştı. Bugün onu dinleyecekler mi? O zaman Yesayan "tüm vatan" için olağanüstü bir hizmet vermiş olacak. Ancak geç, son derece geç.

New York, Eylül 2009

Notlar

1 "Katliam", ilk kez 1907 yılında Çobanyan'ın *Anahid* adlı dergisinde yayımlanmış, 1908 yılında da Paris'te kitap olarak basılmıştır. 1909 yılında bu şiirin İstanbul'da kalabalıklar önünde okunuşundan (Şişli Ermeni Mezarlığı'ndaki okuma da dahil) çoğu insan hayranlıkla bahsetmiştir. Ayrıntılar için bkz. Taniel Varujan, *Yergeri Liagadar Joğovadzu* [Bütün Eserleri], Cilt 1, Yerevan, 1986, s. 561-562.

2 Fransızca: A. *Adossidès, Arméniens et Jeunes-Turcs: Les Massacres de Cilicie*, Paris 1910; Jean d'Annezay, *Au Pays des Massacres: Saignée Arménienne de 1909*, Paris 1910; ayrıca Mgr Mouchegh, *Les Vêpres Ciliciennes*, İskenderiye 1909. İngilizce: H. Charles Woods, *The Danger Zone of Europe*, Londra 1911; Duckett Z. Ferriman, *The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana in Asia Minor during April 1909*, Londra 1913.

3 "Tsayner vorperu tışvarutenen" [Yetimlerin sefaletinden sesler], *Azadamard*, 13 Ocak 1910; "Ağedi zoheren" [Felaketin kurbanlarından], *a.g.e.*, 2 Şubat 1910.

4 Bu bölümde, Raymond Kévorkian'ın verdiği bilgilere dayanacağım. Bkz. *Revue d'histoire arménienne contemporaine* Tome III, Paris 1999 içinde "La Cilicie (1909-1921): des massacres d'Adana au mandat français" ve bu eserin özeti niteliğinde R. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Paris 2006, s. 71-150.

5 Dörtyol savunması hakkında bkz. örneğin Arşaguhi Teotig'in kitabının sondan bir önceki başlığı ve Zabel Yesayan'ın bu kitabında son sayfalar.

6 Raymond Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Paris 2006, s. 132.

7 Alıntıları, 1977 yılında Yerevan'da yayımlanan *Zabel Yesayan Namagner* [Zabel Yesayan: Mektuplar] adlı eserden yaptım. (Buradaki

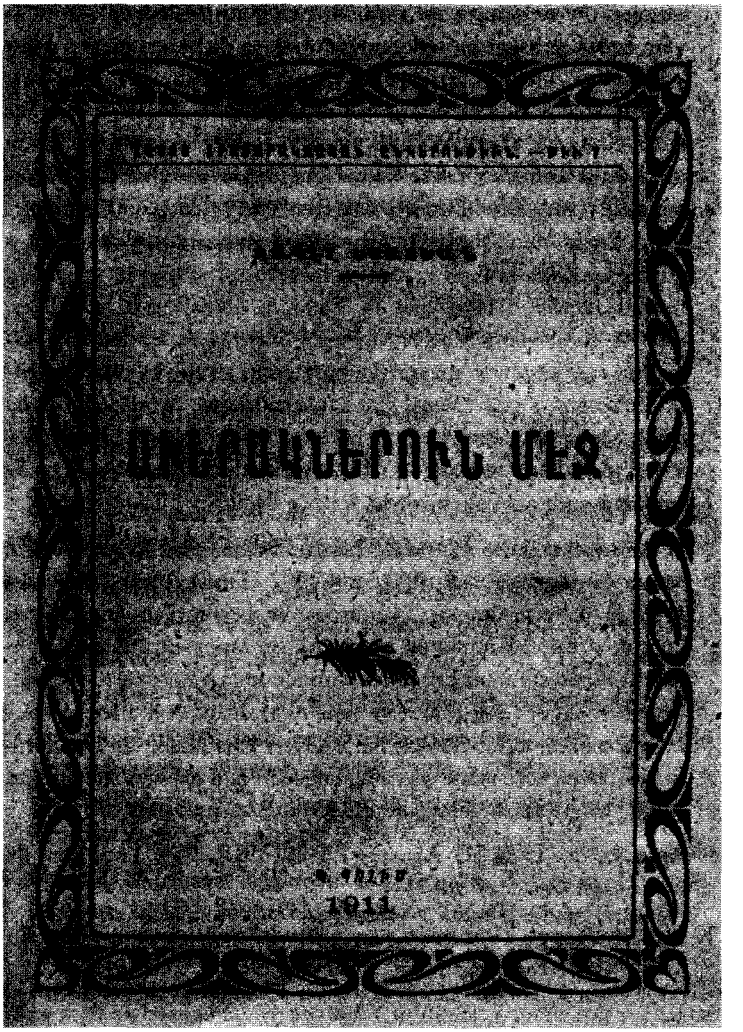
alıntı s. 93; izleyen göndermelerin sayfa numaraları metin içinde verilecektir.) Ancak bu kitabın baştan sona güvenilmez, güvenilmezden öte neredeyse işe yaramaz olduğunu belirtmek zorundayım. İmlası gelişigüzel, açıklamalar eksik ya da bazen gülünç derecede hatalı, mektup tarihleri de sık sık karıştırılmıştır. İşini bilir bir redaktör elinde ve orijinaline sadık kalarak yapılacak yeni bir baskı elzemdir. Örneğin Giligya'dan yollanan ikinci mektubunda Yesayan kocasından Yusuf Kemal ile görüşmesini rica eder. Açıklamada Yusuf Kemal'in o sırada Paris'te yaşadığı belirtilmiştir. Oysa Yusuf Kemal araştırma heyetinin üyelerinden biridir ve o günlerde olaylarla ilgili raporunu hazırlamak göreviyle Adana'da bulunmaktadır. Giligya'dan 14 Temmuz'da ayrılacak, 20 Temmuz'da ise Osmanlı Meclisi Mebusan oturumuna katılacaktır. Kitaptaki açıklamaların yazarı tüm bunlardan sadece bihaber olmakla kalmayıp, Yusuf Kemal hakkında aklından uydurduğunu da açıklama olarak vermektedir; muhtemelen o günlerde Dikran Yesayan'ın da Paris'te olduğunu düşünmektedir. Oysa Zabel'in mektupları İstanbul'a yollanıyordu, Paris'e değil.

8 11 numaralı mektup (Yerevan'da yayımlanmış olan *Zabel Yesayan: Mektuplar* eserinde belirtildiği gibi 1907 yılında değil) 5 Ağustos 1909'da Sis'te yazılmıştır. 34 numaralı mektupta Yesayan o yolculuğu duyurur, 35 numaralı mektupta ise raporunu okuruz. Aynı mektupta Dörtyol'un Ermenice isminde imla hatası vardır (Çork-Marzban değil, Çork-Marzvan olmalıydı). Daha sonra sıra 33 numaralı mektuptadır; burada da Yesayan Patrikhane ile bağlantılı olarak "bana veya işime çıkarılan engeller"den söz etmekle birlikte (s. 102) bu pürüzün daha sonra giderildiği anlaşılıyor.

9 *Arakadz*, no. 13-16 (17 Ağustos-7 Eylül 1911), New York [Bkz. Bu kitabın ekler kısmında s. 251-269].

10 Hagop Oşagan, *Hamaynabadger arevmdahay kraganutyan* [Batı Ermeni Edebiyatı Panoraması], Cilt 6, Beyrut 1968, s. 246, 249, 262.

11 Krikor Beledian, Yesayan'ın *Yıkıntılar Arasında* eseriyle ilgili analizinde bu soruyu eksen alır. Bkz. K. Beledian, *Mard*, Antilias 1997, s. 163-193.

Yıkıntılar Arasında kitabının Ermenice orijinal baskısının kapağı
(G. Bolis [İstanbul], 1911)

Önsöz

Zabel Yesayan

İstanbul'da Mart ayının siyasi fırtınaları henüz dinmişti. Ve biz Ermeniler, Hürriyet Ordusu'nun zaferini coşkulu bir sevinçle selamlamak için çok daha fazla gerekçesi olan bizler, Giligya katliamıyla derin bir acıya gark olmuştuk. Bir kez daha ırkımızın damarları yarılmış ve bir kez daha, ufukta yeni beliren hürriyetin coşkusuyla kaynayan kanımız, alınterimizle bereketlenen topraklara akıtılmıştı. Hatta Yıldız'ın düştüğü gün, hatta yıllardır arzulanan 101 pare top atışlarının duyulduğu o gün bizim en kara günümüz oldu. Ancak gözyaşlarına boğulmuş gözlerimiz yine de tebessüm etmeyi bildi; Osmanlı yurdunda mutluluk dalgalanıyorken, yine alabildiğine çarpan bizim yüreklerimizdi ve kor gibi yakıcı acımızı söndürmek için şu düşünceye sarıldık:

"Biz de kurbanlarımızı verdik, kanımız bu sefer Türk yurttaşlarımızla birlikte döküldü. Bu son olacak."

Diktatörlüğün başı ezilmişti ve hürriyetçi idare duruma hâkimdi. Katliam diyarından dehşet verici gelişmeler, inanılmaz haberler bize ulaşana kadar, içimizde ne bir tereddüt, ne de herhangi bir kuşku vardı. Hapse atıyorlar, zulmediyorlardı. Katledilmeyenler, hayatta oldukları için

suçlu sayılıyorlardı; evlerini, saldırıya uğramış köylerini savunmak için ellerine silah alanlar, idama veya uzun sürelerle hapse mahkûm ediliyorlardı. İlk idam sehpaları kurulmuş, canilerin yanı sıra kurbanlar da darağacına çıkarılmıştı.

O günlerde, yetimlerin himayesiyle ilgili çalışmalara katılmak için Adana'ya doğru yola koyulmam gerekti. Bu tam da inancımızın sarsıldığı, kalbimizin kırık, umutlarımızın karartıldığı günlere rast geliyordu. Karşımızda kana bulanmış, ateşe verilmiş bir taşra şehri ve takatsiz kollarımızda dullarla yetimler ordusunun ağırlığı vardı. Herhangi bir ahlaki kaygıdan yoksunluğu ve sayısız sonuçlarıyla, felaketin boyutları sınırsızdı.

Ancak içgüdüsel derinliklerimizde, ırkımızın sıkça yaralanmış irsiyetinin derinliklerinde, yeniden doğuşun sönmeyen ve zaptedilemeyen alevi, pürüzsüz ışıltısıyla parıldıyordu. Kara bulutlar görmemizi engellese de, onun sönmek bilmez ateşi kararmamış, ışıltısını kaybetmemişti. Ve hepimiz dayanıklılığımızı içten içe, bilerek ya da bilmeyerek, bu içgüdüden alıyorduk.

İlk Ermeni heyetleri gitmişlerdi. Kızıl Haç'ın hekim ve hemşireleri, henüz ilk saatlerde felaket bölgesine ulaşmışlar ve Patrikhane'nin yolladığı Birinci Heyet ile işbirliği içinde, maddi ve özellikle de her türlü takdirin üzerinde manevi hizmetler sunmuşlardı.

Ermeni kuruluşların, Ermeni felaketzedeler için ifade ettiği manevi rolün önemini bir başka vesileye bırakarak, burada bu kitabın hangi ruh haliyle yazıldığını açıklamak isterim. İzlenimlerimin ne belli bir siyasi doğrultuda yumuşatılmış ne de milliyetçi önyargılar, geleneksel intikam duyguları veya herhangi ırksal nefret tepkisiyle sivriltilmiş olmadığını okuyucunun bilmesini isterim.

İnsani yüreğim alabildiğine sitem yüklü olarak çarptıysa, katillerin görüntüsü bende utanç, karamsarlık ve tiksinti uyandırdıysa, yerle bir olmuş Ermeni köylerinin yanı başında hiç zarar görmemiş Türk mahallelerinin kibrini hissettiysem veya cezasız kalan katillerin bakışlarındaki arsızlığı fark ettiysem, bunların hepsini üslup şartlanmışlıklarımıza itibar etmeden, sadakatle kaydettim; çünkü gerçek duygularımızı daha uzun süre bu şekilde gizlemeye devam edersek eminim diğer yurttaşlarla karşılıklı güvensizliği ebedileştirmiş oluruz.

Okuyucunun, aynı şekilde önyargılı ve peşin hükmetmeye hazır bir hissiyata kapılmaması için, bu sayfalarda, sadece insani duyguların dürtüsüyle bazen acı, bazen tasa, bazen keder, bazen umutsuzluğun dile geldiğini hatırlaması için yazarın milliyetini dahi unutmasını isteyecektim.

Nitekim çabam, tüm milletimi ve hatta içgüdülerimize, acılarımıza yabancı olan yurttaşlarımızı üç ay boyunca karanlığını yaşadığım o sınırsız sefaletle buluşturmak olacaktır. Kan ve ateşin dehşetiyle aklını yitiren, çılgın kararlara maruz kalarak atalarının toprağından kaçan bir halkı gözler önüne sunabildiysem; eğer gözyaşlarıyla körelmiş gözlerde vatan semalarını dahi karartıp yasa boğan o kâbusları ifade edebildiysem ve de barınaksız, zayıf bedenlere karşılık acımasız iklim şartlarını, sütten mahrum ananın göğsü misali kuruyup kısırlaşmış toprağı aktarabildiysem; eğer zulmün kamçıları altında kamburlaşmış bedenlerin iradeye, duyguya sahip olduklarını ve ruhlarının kutsal ateşle dopdolu olduğunu içtenlikle söyleyebildiysem, tüm vatana hizmet edebildiğime inanırım. Çünkü kimse artık o alçakgönüllü insanları hakir görmeye ve onlara nefretle yaklaşmaya cesaret edemeyecektir. Onlar, isyan ettiren adaletsizliklere rağmen, hâlâ tüten yıkıntılar üzerinde yükselen darağaçlarına rağmen, sarsılmaz bir inançla, körü körüne ve içgüdüsel

olarak kanlı, paramparça varlıklarını tüm ilerici dalgalara katacaklardı; böylece vatanı tehdit eden en büyük tehlikeye, her ne yeni hal ve kılıkta olursa olsun diktatörlüğün hortlamasına karşı dimdik duracaklardı.

Zaten bu değil miydi bize atfedilen başlıca cürüm? Bu değil miydi ırksal ihtirasımıza dönüşmeye mahkûm olan?

Tekrar ediyorum, hepimiz kana bulanmış ülkemizin gerçek resmini bilmeli, ona cesaretle ve dosdoğru bakabilmeliyiz. Görüp işittiklerim devletin ta temellerini sarsacak nitelikteydi. Teorik olarak kimse bunun tersini söylemiyor. Bu duygu, önemli bir dürtü oldu ve hür bir yurttaş olarak, bu ülkenin eşit haklarla donanmış ve eşit yükümlülükler yüklenmiş bir öz evladı olarak bu sayfaları çekincesiz yazmam için beni harekete geçirdi. Bunlar, bir Ermeni kadının hassasiyeti olarak değerlendirilmekten ziyade herhangi bir insanın içten gelen samimi izlenimleri olarak düşünülmelidir.

Giligya Yolunda

Gemi bizi Giligya limanına doğru götürüyordu.* Akdeniz üzerinde geçirdiğimiz bu son gece içimi ürpertiyor, beni korku ve dehşet teslim alıyordu. Gemi felaket bölgesine yaklaştıkça, zihnim adeta gerçeklikten uzaklaşıyor, ertesi sabah Mersin'e varacağımıza inancım gittikçe yitiyordu. Adana... Giligya... Bu isimler haftalardır beynimizi dağlıyordu; kanayan bir yara vardı orada, dokundukça benliğimizi müthiş bir acıyla sarsan.

Ilık, hoş bir hava sarıp sarmalıyordu hepimizi. Yıldızlarla bezenmiş gökyüzünün altında, Akdeniz usul usul çırpınırken koyu mavi dalgaları da gemimizi sarsmadan, hafifçe sallıyordu. Tabiatın berrak ve şaşmaz güzelliğiyle bizleri kedere boğan düşünceler öyle bir tezat oluşturuyordu ki, zihnim birinden diğerine durmaksızın gidip geliyor ve gittikçe daha da yorucu bir hal alan bu gelgitler neredeyse fiziksel bir acı veriyordu bana.

Felaketin ortasına doğru ilerliyor olma düşüncesi bizlerde hüzünlü bir sabırsızlığa sebep oluyor, buna rağmen

* Adana'ya gönderilen ikinci Patrikhane Heyeti; üyelerinin isimleri için bu kitabın 299. sayfasındaki 13 Haziran başlığına bakınız.

sükût içinde geç saatlere kadar güvertede dolaşıp duruyorduk; kimse konuşmuyor, duygularını dile dökmüyordu ama herkesin aynı ateşli merakla kuşatılmış olduğuna inanıyordum. Gemide Türkler de vardı, Ermeniler de. İkinci divanıharp üyeleri ile, Patrikhane'nin yolladığı İkinci Heyet'in üyeleri aynı gemide yolculuk ediyorlardı. Zarara uğramış tüccarlar ve kazazedelerin yakınları da felaketin boyutunu kendi gözleriyle görmek, yerinde tespit etmek üzere oradaydılar.

Geç saatlere kadar güvertede kaldık, gece yarısını geçmişti. Aşağıda, üçüncü mevkideki çadırlardan yürek burkan iniltiler duyuluyordu, yukarıda gemiyi aydınlatan lambaların solgun ışığının altında ara sıra Ermeni bir din adamının siyah takkesi beliriyor, ötede askerler toplu halde geziniyorlar ve yakına geldiklerinde konuştuklarından bölük pörçük sözcükler kulağıma çalınıyordu:

"Mersin'e yaklaştıkça yüreğim anlatılmaz bir acıyla yanıyor."

Aşağıdan bir yolcunun iniltisi bu düşüncelere karşılık verir gibi yükseliyor.

Odama çekilip yalnızlığımla baş başa kaldığımda, ertesi gün yüz yüze geleceğimiz gerçeğin şiddetiyle, gittikçe güçlenen bir sarsıntı kapladı vücudumu. Sanki o ana kadar yabancısı olduğum bir ışıkla aydınlanan benliğim, bütün düşüncelerimi olanca berraklığıyla açığa çıkarıp şekillendireceğine, tam aksine, onları sisli bir karmaşada harmanlıyor ve bu hastalıklı belirsizlik içinde tek bir resim, bölük pörçük de olsa, inatla dönüp dolaşıp belleğime geri dönüyordu.

İki ay önce, Kızıl Haç'tan kadınlı erkekli arkadaşlar Galata limanından yola çıkıyorlardı. İlk gidenler... Sürekli yağan bir yağmur şehrin üzerinde ağlıyordu. İstanbul, gri ve

nemli bir sisle örtülmüş, her şeyden sınırsız bir elem solunmaktaydı. Arkamızda, rıhtımın kahvehanelerinden şehvetli ve melankolik şarkılar, şiddetli acının verdiği ağlamaklı çığlıklar gibi yükseliyordu boğuk boğuk.

Hepimiz de ölüler gibi solgunduk ve yola çıkanlara gülümsemeye çalışıyorduk nafile. Tekne açılıyordu. Bir anne vardı orada, uzaklaştıkça alnı ağarıyordu ve yanı başımızda küçük kızı, kaskatı kesilmiş, körpecik ruhunun ıstırabını gizlemek istercesine gülümsemeye çalışıyordu. Bu gri sisin içinde ağarıp kaybolan annenin alnı, o rıhtım kahvehanelerinden taşan ağlamaklı ezgiler, merhametsiz ve sefahat düşkünü başkentin üzerine yağan yağmurun fısıltısı birbirine karışıp ruhumu öylesine benden alıyordu ki, başım dönüyor, dizlerimin bağı çözülüyordu.

Hepimiz üzgün, hepimizin zihnine aynı düşünceler takılmış bir halde geri dönüyorduk ve ben kızıl bir kâbusun içinde ateşe verilmiş şehri görüyordum, ta uzaklardaki felaketzedeleri, onurları çiğnenmiş yaslı kızları ve idam sehpalarını, idam sehpalarını...

Ve o gün uzak bir kâbus olan bu görüntüler, bugün, birkaç saat sonra benim çevremi saracaklardı...

Gemi durmuştu. Derhal güverteye çıktım. İlk çıkan ben olurum diye düşünüyordum, oysa herkes güvertedeydi. Hastalıklı soluk yüzler ve karşılaşmaktan sakınan, uykusuzluktan çökmüş gözler. Askerler bir kenarda toplanmış, umudu yitik gözlerle uzun uzun Mersin'i seyrediyorlardı. Heyet'teki ruhanilerden biri siyah kadife takkesinin altında beyaza kesmiş yüzünü Giligya'ya çevirmişti; acıyla buruşturduğu o soluk yüzünde derin çizgiler oluşuyordu.

Tekneler de bize doğru yanaşmaya başlamıştı. Askerler inmek için acele ediyorlar, yanımızdan geçerken kaçamak bakışlarla, üzgün ve hızla selam veriyorlardı; ürkek ve şaş-

kın adımlarla ilerlerken kılıçlarının uçları yerlere değiyordu. O esnada onlar mı, yoksa biz mi kendimizi daha bedbaht hissediyorduk? Karar vermek çok güçtü.

Mersin karşımızdaydı; mavimsi toprak düzlük, ileride sislerle örtülü sıradağlara kadar uzanıyordu. Şafağa özgü bir renk cümbüşü, taşra sadeliğinin üzerinde tembel tembel dalgalanırken bir kez daha felaketin kâbusu zihnimden uzaklaşıyor ve ben o güneşli gökyüzüne gülümsemek istiyordum... Oysa Heyet üyeleri hazırlanmış bekliyor ve tekneler de gemiye yanaşıyordu. Sıkıntılı ve asık yüzler bize bakınıyor, onlar bizi incelerken içimde her şey karanlığa gömülüyordu.

Din adamları, ağır görüntüleri ve törensel tavırlarıyla cenaze merasimine hazırlanır gibiydiler. Hepimizin solgunluğu giderek artıyordu; yüreğim sonsuz bir eleme tutsak düşmüş, damarlarım buz kesmişti.

Tüm olup biteni görüp yaşamış olanlar orada, bizi karşılamaya gelenler arasındaydılar. Bazıları yangından, kılıçtan kaçmıştı, gözlerinde alevler dans ediyordu ve anılarının ıstırabı şaşkın bir telaş veriyordu konuşmalarına... O birkaç dakika içinde çok şey anlattılar, çok şey söylediler bize; tüm umutsuzluğumuza rağmen yine de sözlerimiz anlamsız bir iyimserlikle yüklü geldi onlara. Başlarını sallıyorlar ve "Hâlâ gemide olduğunuz nasıl da belli oluyor," diyorlardı.

Mersin'e ayak basar basmaz edindiğim izlenim gayet açıktı. Sanki bir cenaze evinin kapısından içeri giriyorduk. İnsanlar sükût içinde, derin bir üzüntüyle bizi karşılıyor, elimizi sıkıp geçiyorlardı ve kim bilir, bizde garipsedikleri bir şey olmalıydı ki, bizimle konuşmuyorlar, sadece bir kenara çekilip kederlerine gömülüyor ve yaşlı gözlerle bizi süzüyorlardı.

Otelimiz, dört bir yandan kaçıp gelen insanlarla doluy-

du. Katolikos* da oradaydı, derhal yanına gidip kendimizi tanıttık. Gün boyu, varlığımızla kederleri daha da şiddetlenen, karalar içinde kadınların -ilk kurbanlardan birinin aile fertleri- geliş gidişlerini, felaketzedelerin, yetimlerin ve dulların feryat figanını sanki bir kâbusun içindeymişçesine izledim durdum.

Ertesi gün Adana'ya doğru yola çıkacaktık. Yıkıntıların ta içinde olacaktık. İşte böylesine bir düşünceyle aklını yitirmiş gibi, sabaha kadar uyumadan, yürek çarpıntıları içinde, kederime bekçilik ettim.

Gece serindi, engin denizden yükselen nem uyuyan şehrin üzerine serpilmekteydi. Kaygılarım dalga hışırtılarında salınırken, yoldan aralıksız deve kervanları geçiyor ve çıngırak sesleri kervanın ağır adımlarla, salına salına ilerleyişini duyuruyordu.

* Giligya (Sis) Katolikosu Sahag Khabayan.

Yıkıntılar Arasında

Tüm cömertliğiyle gözleri kamaştıran güneşin altında, yerle bir edilmiş şehir uçsuz bucaksız bir mezarlık gibi uzanıyor. Her yer harabe... Hiçbir şey esirgenmemiş, tüm kiliseler, okullar, evler... Hepsi, hepsi kavrulmuş, şekilsiz taş kümelerine dönüşmüş; aralarından yer yer bina iskeletleri yükseliyor. İnsafsız, zalim bir nefret, doğudan batıya, kuzeyden güneye, Türk mahallelerinin sınırlarına kadar her yeri, her şeyi ateşe verip yok etmiş. Ve bu ölümcül ıssızlığın, bu geniş kül yığınlarının içinde iki minare dimdik ayakta, mağrur.

Kan ve gözyaşına bulanmış, paramparça giysiler içinde, dullar, yetimler ve yaşlılardan oluşan bir kalabalık çıkıyor karşımıza; Adana halkından geriye kalanlar... Fırtınadan sonraki durulmuş deniz gibi koyu bir sessizliğe bürünmüşlerdi; onulmaz acı ile keder derinliklerinde gizlenmişti ve bu acı ara sıra su yüzüne çıkıyordu. Yaşamaya, yeniden hayat bulmaya dair umutları katledilmişti; açlık ve susuzluk da bedenlerini uyarıp bu uyuşmuşluktan çıkarmazsa yaşam onlar için tümden sönmüş olurdu zaten.

Maruz kaldıkları tüyler ürpertici muameleye rağmen, sanki hatıralarının izini takip edercesine uzun süre sessizli-

ğe gömülüyorlar, sonra birden, adeta göğüslerini yırtan feryatlar yükseliyor: *Aman*!

Bazen de hıçkırıklarla ağlıyorlar, o an gözyaşları öyle bir sel olup akıyor ki, yakarış ve şikâyet dolu sözcükler bu selde boğulup gidiyordu. Güneşin altında çalışmaktan kararıp kurumuş yüzlerinde derin yarıklar, feci iç sızlatan çukurlar oluşmuş. Tamamen ümitsiz, her türlü teselliden yoksun bir elem buhranı içinde kıvranan topluluktaki her bir bireyin payına düşen acıyı tahmin etmek imkânsızdı.

Gerçekten de insanın düşünce sınırlarını aşan korkunç hakikati ayaküstü algılamak, hissetmek mümkün değil; hatta bizzat yaşayanlar bile bütünüyle anlatamıyor, kekeleyerek, inleyerek, gözyaşları içinde, olayları bölük pörçük, ancak aktarabiliyorlardı. Dehşet ve umutsuzluk o denli büyüktü ki, analar çocuklarını tanıyamaz hale gelmiş, yanan evlerde kötürümler ve kör yaşlılar unutulmuştu. Kana susamış, vahşi bir güruhun şeytani kahkahaları arasında insanlar çıldırarak son nefeslerini veriyorlar, kesilmiş kol ve bacaklar, çocuk vücutları, acılar içinde ve hâlâ canlıyken ayaklar altında eziliyorlardı. Bir yandan üzerlerine yağan kurşunlardan, öte yandan yangından kurtulmak için okul ve kiliselere sığınan çılgına dönmüş kadınlar, çocuklar, yaralılar birbirlerine sarılmış halde kömüre dönüşüyorlardı...

Ancak ne bu anlatılanlar, ne o küller içinde debelenen Ermeniler, ne dehşetin sarhoşluğunu üzerinden atamamış, gözlerinde acı ve şaşkınlık okunan yetimler, ne kayıplarının acısıyla kıvranan dullar, ne de kolu bacağı kesilenlerin kanlı sancılı yaraları... Bunların hiçbiri yetmez o cehennem günlerinde Adana'da yaşananların karanlık ve gerçek derinliğini tam olarak kavramamıza.

Sanırım, bu ancak bir an için bile olsa dehşet ve kasvet dolu gözlerde fark edilebilirdi. Ah o gözler! Bazıları körleşip

güneşin keyfini sürmekten ilelebet vazgeçmişçesine, dipsiz bir uçurum gibi bomboş gözler; bazıları sana bakıp da seni göremeyen gözler, çünkü onların görme alanına asla silinmeyecek tek bir resim çakılı. Bazıları tüyler ürpertici alevlerin *rythme*ini bakışlarında saklıyorlar; bazılarının ise kıpır kıpır gözbebekleri, kan ve ateş görüntülerinin sürekliliğinden bezmiş bir halde, kör olup huzura ermeyi arzuluyorlar sanki.

O kalabalıkta, Misak'ın annesinin perişan hali ilişti gözüme; oğlu asılmıştı, bu kâbusla kahrolmuş, giysilerini parçalıyor, göğsünü döve döve şehit oğluna övgüler düzüyor ve acıyla haykırıyordu: "Gözlerim kurumuş çeşmeye döndü... Evlatlarım! Yüreğimin ateşiyle kurudum... Evlatlarım! *Aman!*"

Orada, cıyaklamaları gizlendikleri yeri ele vermesin diye bebelerini boğan analar gördüm; kadınlar gördüm orada, felç olmuş dilleri çenelerine sarkmış, yürek acılarını anlatmaya haykıramayan kadınlar. Orada aklını yitirmiş insanlar gördüm, yaşadıkları zulmü unutacaklarına o korkunç anı tekrar tekrar yaşayanlar, art arda düşen yakınlarının hangi birine ağlayacaklarını bilemeyenler: "Sırayla dizdiler oraya, yan yana, vurdular, vurdular, vurdular! Hepsi de şöyle bir sallanıp düştüler! Onlar babamdı, kocamdı, evlatlarımdı; şimdi yalnızım, viraneleri mesken tutan baykuş gibi... Aaah!"

Bazen kayıtsız gözüküyorlar, acının şiddetiyle taşlaşmışçasına, yüzlerinde tek bir sinir dahi oynamadan sakin bir ifadeyle o korkunç olayları anlatmaya koyuluyorlardı, sarf ettikleri her kelime ağızlardan taşan kandı sanki. Ve birdenbire duruyorlar, gözleri, çılgın gibi çakmak çakmak yanmaya başlıyor. O an zihinlerinde neler canlanıyordu kim bilir... Ve kendilerinden geçip bağırmaya başlıyorlardı; üzüntümüze

sığınıyor, gözyaşlarımızdan, hislerimizin yakınlığından medet umuyorlardı...

Virane şehirde... Virane yüreklerde... Her şey yok olmuştu. Bir an, çılgına dönmüş bir köylü kızının yaptığı hareket canlanıyor zihnimde; tüm köyün akıbetini anlatırken eliyle geniş bir yay çizerek habire tekrarlıyordu: "İster inan, ister inanma, her şey *maf* oldu *maf*!"

Ve bu tarifsiz felakette telafisi mümkün gibi gözükmeyen şey, kül olmuş evler, yıkılmış bağlar değildi, ne de ölenlerin sayıca çokluğuydu; onulmaz olan şey, tüm zavallılığı ve umutsuzluğuyla hepsinin gözlerine yansıyan o hüsran dolu iç duyguydu; ve bu, ayaklar altına alınmış, vahşice çiğnenmiş bir halkın duygusuydu. Özgürlük ve aydınlık hasretiyle bir ara insanca doğrulmuş olan başlar, şimdi gözü kara bir acımasızlıkla ezilmişti. Bu düşünceyle kahrolmuş bir halde, yıkık şehri seyrediyorum; kül yığınları gittikçe daha korkunç, daha farklı anlamlar kazanıyor ve işte yine de tüm bu sefil, âciz umutsuzluğun içinden bir umut gülücüğü tomurcuklanıyor.

Yıkıntılar içinde, kadınlar yarı yıkık duvarların gölgesine sığınmış ve yanı başlarında bir duvardan diğerine kurulu bir salıncak hafif hafif sallanmakta. Kim bilir, acımızın şiddetini yansıtmayı imkânsız kılan şey belki de halkın yeniden doğuşunun cevval ve bilinçsiz dehası için mümkün olabilir. Çünkü o zavallı bebenin gösterişsiz salıncağı, dört bir yanı saran felakete kayıtsız, hayatın yenilmez çekiciliğinden aldığı güçle bu dev mezarlığın üzerinde salınırken hem şehit edilen halkının yerlerde sürünen sefaletine hem de katillerin canavarca zorbalığına meydan okuyordu.

Pazar Ayini

Adana'da geçireceğimiz ilk pazar günüydü. Felaketzedelerden oluşan kalabalık kilisenin avlusunu doldurduğunda gün henüz ağarmıştı. Dul kadınlar birbiri ardı sıra, umutları kırık, başları öne eğik ve elleri göğüslerinde birleşmiş, ürkek adımlarla ağır ağır kiliseye doğru ilerliyorlardı; çünkü Patrikhane Heyeti'nden Rahip Knel tüm yas tutanlara teselli olsun diye ölenlerin ruhuna ayin düzenleyeceğine dair söz vermişti. Talihsiz kalabalığın üzerine büyük bir hüzün çökmüştü; zira uyuşmuş acıları ilk günkü şiddetiyle yüreklerinde uyanmıştı ve herkesin, ardından gözyaşı dökeceği birden çok ölüsü vardı.

Kilise avlusunun taşlarını ağır ağır yoklayan değneklerin gürültüsü, gözlerini kaybetmiş yaşlı kadınların varlığını duyuruyordu; bunlar başlarını yukarı kaldırmış, kulaklarını en küçük fısıltılara dikmiş, vaat edilen teselliye doğru yürüyorlardı.

Yakılıp yıkılmış şehirde tek ayakta kalan Ermeni Piskoposluk Kilisesi'nin yüksek çan kulesi sanki etrafındaki yıkıntıları seyrediyordu; lal olmuş çanı felçli bir dil gibi asılı kalmıştı, çünkü felaketin başladığı o günden bu yana hüzünlü veya coşkulu çınlamaları yas için susturulmuştu.

Kiliseye girdiğimizde ayin başlamıştı; çoğunluğunu, dul kadınlar ve yetim kızların oluşturduğu büyük bir kalabalık kilisenin her yanını doldurmuştu. Beyaz başörtülere bürülü o yaslı kafaların akın akın geçişi bir fırtınadaki dalgalanmaları andırıyordu. Paçavralarla örtünmüş, sefalet içindeki zavallı kadın kalabalığı arasında tek tük erkeklere de rastlanıyor; çoğu sakat, kol veya bacaklarını yitirmiş, solgun, titrek, aldıkları yaralar ve çektikleri işkence yüzünden kanları çekilmiş bir halde kilisenin ön kısımlarında sıkışmış, kadınlardan çok daha kederli ve ümitsiz, sükût içinde ve ateşli gözlerle ayini takip etmekteydiler. Hareket ettikçe, sargılarından kesif bir antiseptik kokusu yayılmaktaydı. Bu koku bize henüz kapanmayan yaraları ve o günlerde, o kara günlerde dökülen kanı hatırlatır gibiydi.

Ortalık, tarifsiz bir kasvetle yüklüydü. Buhurdandan yayılan günlüğün tütsüsü dalga dalga yükseldikçe seyrelip kilisenin tavanını kaplıyordu. Yan pencerelerden sızan gün ışığı tütsü kokulu buluta karışıp solgun bir sedef parıltısına bürünüyordu. Arada bir cemaat mistik bir yarı karanlık içinde kalıyor; pederin titrek, ilahi bir sıcaklık yüklü sesi ağır ağır ve kutsal dalgalanmalarıyla yükselerek, hıçkırıklarını anca zaptedebilen bu kalabalığa kavuşuyordu.

Her biri farklı bir felaket bölgesinden mucizevi bir şekilde kurtulup kaçan, kederli ve asık yüzlü papazlar da bu kiliseye sığınmış, kilisenin ön kısmında yerlerini almışlardı. Güneşten kavrulmuş çehreleri aksakallarıyla çevrelenmişti; elleri havada dualara eşlik ederken, ferini kaybetmiş gözlerinde hâlâ korkunun ve dehşetin izleri saklı duruyordu. Adana piskoposunun yardımcısı Der Arsen hüzünlü yüzü, acılı gözleriyle her an ağlamaya hazır oradaydı. Yine orada bulunan Dörtyol papazı Der Sahag, kanaatkâr, gizemli görüntüsü, cesur ve kibirli duruşuyla beyhude dualar için kol-

larını kaldırmaya isteksiz gibiydi; cübbesinin siyah kıvrımlarının altından elleriyle sanki hâlâ o savunma günlerdeki emirleri yağdırıyordu. Ayine farklı kiliselere mensup din adamları da katılmaktaydı: Katolik, Protestan, Rum, Süryani ve Keldani. Hepsi de "Lusavoriç"in* çilekeş kilisesinde en yeni şehitlerin ruhlarının dinginliği için şefaat dilemek ve farklı mezhepler arasındaki tüm sınırları yok eden bu sonsuz keder etrafında birleşmek için toplanmışlardı. Bu resim Hıristiyanlığın ilk çağlarını hatırlatır gibiydi; adananların ve kurban edilenlerin döktükleri kan izleri henüz ıslaktı ve sanki onların ruhuydu, dalga dalga günlük dumanında tüten...

Halk kendine hâkim olduğu müddetçe, iç çekişler, hıçkırıklar sinelerinde boğulmuş kaldığı müddetçe ayini izlemek mümkün oldu... Arada bir depreşen anıların ya da acıların ürpertisi yaslı kalabalığı dalgalandırıyor, bazen de gözler, barış ve huzura duyulan tutkulu özlemle parıldıyordu... O yüzlerce gözün sihirli bakışları gittikçe daha büyük bir acıyla yüreğimizi dağlıyordu. Ve tam o esnada mihraptan, havada eliyle haç çizerek seslendi peder:

*"Khağağutyun amenetsun?"***

Ah! O istirham dolu iç çekiş... Teselli arayan halk kütlesi temelinden sarsıldı, usul usul gözyaşları süzüldü yanaklardan. Bu barış arzusu, sadece o an için değildi, sadece orada bulunanlar için de değildi; bu yüksek sesle ve tüm şiddetiyle yankılanan çağrı, asırlardır süregelen baskı altında çökmüş, zulmün gölgesinde yolunu yitirmiş milleti içindi.

Ayin devam ediyordu, dua ve ilahilerin makamlarıyla salınan düşüncelerim uzaklara, yaşanan geçmiş ve karanlık

---

* Ermeni Kilisesi'nin kurucu azizi Krikor (*Lusavoriç*: Aydınlatıcı).

** (Ermenice) Herkese barış / huzur.

günlere doğru yol alıyordu. Kendimi acının derinliklerine bırakmış, toplumun ıstırabı içinde benliğimin yavaş yavaş eridiğini hissediyordum. Ruhumda çınlayan yeni bir sesle, dehşet içinde yeni bir bilince uyanıyordum... İşte şimdi Irkımın gerçek yazgısıyla karşı karşıya gelmiştim. İşte şimdi, bana anlatmış oldukları, ancak benim o günlerde uzak ve yabancı kaldığım o cehennem azabını yaşıyordum, aynı bu kilisede... Zulmün dehşetiyle halk bu mabette toplanmıştı. O gün de kadınlar çoğunluğu oluşturuyordu ve duydukları her silah sesiyle o an içlerinden hangi birinin dul kaldığını bilemez haldeydiler. Dışarda silahlar patlıyordu, vuruyor, vuruyorlardı... Beyaz başörtüleriyle kefene sarılmış ölüyü andıran kızlar ve kadınlar her an gelebilecek kötü haberi bekliyorlardı. Kan akıyordu. Şehri savunanlardan bazıları açık yaralarla, etleri düşman mermilerinden lime lime, kilisenin kapısına ulaşıyorlar, gözleri kiliseye sığınan bir yakınını görme umuduyla deli gibi aranırken, son bir bakışla ruhlarını teslim ediyorlardı. Meşum güruha karşı koyan bilekler anbean eksiliyordu. Bazıları da, nefes nefese, sakatlanmış, artık savaşamayacak bir halde dönüyordu. Gördüklerini anlatmaları gerekmiyordu; çünkü umutsuzluğun korkunç dehşeti baruttan kararmış yüzlerine zaten kazınmıştı.

Aynı bu kilisedeydi! Silahlar daha yakın, daha sık gürlüyordu. Can çekişenlerin hırıltılarına beddualar karışıyordu. Kadınlar, çarpışmadan dönenlere yer açmak için birbirlerine sokulurken, yalvaran bakışları aziz ve azizelerin resimlerine nafile takılıyordu... Niye onlar, kudretlerine bunca inanmış bir halkın ıstırabını bu denli soğuk ve kayıtsız karşılıyorlardı? Hangi lanetler, hangi cezalar uygun görülüp emredilmişti? Hangi birikmiş günahların kefareti için Tanrı kör ve dilsiz kalmış, bu kutsal mekânda yok olmuştu sanki?

Birden kilisenin duvarlarında parlak bir kızıllık belirmişti. Şehri ateşe vermişlerdi, yanıyordu, her şey yitiyordu. Silah sesleri gittikçe yaklaşıyor ve mermiler ıslık çala çala kilisenin duvarlarını yalıyordu. İmdat! İmdat! Ey atalarımızın Tanrısı, kayıtsız ve kindar bakışlarını bize çevir de bak! Alevler her yanı sarıyor, *ocağ*hlar yıkılıyor, silahlar gürlüyor ve muzaffer düşman kalabalığı artık çok yakın ve her can, titrek bir ışık gibi onun melun nefesini üzerinde hissediyor.

O an ak saçlı yaşlı bir papaz, titreyen bacaklarına güç vererek doğrulup, ellerini kaldırarak halka sesleniyor:

"Dinleyin! Ecel vakti geldi, hikmetinden sual olunmaz Hz. İsa Mesih, bir kez daha sürüsünün masum kanının akmasına hükmetti! Kılıçlar boyunlarınız için bilendi, cellatlar kıyım sarhoşluğuyla kamçılanmış, biraz sonra damarlarınızda tek damla kan kalmayacak... Ecel saati çaldı, başınızı öne eğin ve günahlarınızın affını dileyin... Tanrı'nın merhameti sonsuzdur."

Kulakları sağır eden aralıksız silah sesleri ve *düşman*ın vahşi haykırışları arasında bir an yaşlı papazın sesi duyulmaz oluyor; ama o, titreyen sesiyle, önünde diz çökmüş kalabalığın günahlarının affı için şefaat etmeyi sürdürüyordu.

Alevler içinde kıvranan zihnimde, geçmişin o günü ve bugün birbirine karışıyor; çünkü halk yine biçilmiş başaklar gibi sunağın önünde yere kapanmıştı. Pederin sesi yükseldi:

*"Khonarhyal yergüğiv yergırbakanem."**

Alınlarını yerdeki taşlara vurarak, kamburlarını çıkarmış iki büklüm insanlar, ruhani bir ürpertiyle sarsılıp acılarını unuttular. Ve teselli, beyaz bir güvercin gibi, gözyaşıyla buğulanmış gözlerinin önünden uçuverdi bir an. Buhurdanlar merasimle salınıyor, tüten günlük dumanları gittikçe koyu-

* (Ermenice) Eğilmiş, huşu ile secde ediyorum.

laşıyor, başlarını kaldırdıkça gözyaşları daha gür akıyordu çilekeş çehrelere.

Ancak biraz sonra sıra günün en önemli niyazına gelip de, peder "Giligya şehitlerine, erkeklere ve kadınlara, yaşlılara ve çocuklara, delikanlılara ve genç kızlara ebedi huzur" deyince, yaslı halkın acısı öyle bir raddeye geldi ki, sınırsız kederiyle dalgalanan kalabalıkta feryatlar başladı, dua sesleri hıçkırıklara boğuldu... O kusursuz ve elemli ahengi tahayyül etmek imkânsızdı; kendiliğinden oluşmuş ve ruhların huzur bulması için edilen duayla birleşerek onu tamamlamıştı. Bir an, sadece ağlama ve hıçkırık sesleri duyuldu, arada yaşlı papazların kalın ve boğuk sesleri karşılık veriyordu bu elemli feryatlara; kadim dualaların mukaddes sözleriyle o yakıcı acının kıydığı her bir yüreği avutmaya çalışıyorlardı.

Bu, o güne ait, o senenin veya bir asrın acısının yankısı değildi; sanki tüm bir ırkın ıstırabı doğaüstü ve az rastlanır bir çaba içinde var gücüyle çırpınıyordu. Ah çeken her dudaktan tüm bir toplumun yası dökülüyordu, bir milletin hiçbir tesellisi olmayan, onulmaz yası... Ta eski çağlarda din uğruna canlarını verenler; aydınlık, özgürlük ve barış ideallerine gönül verip şehit düşenler asırlardan sonra küllerinden yeniden doğuyor, bir kez daha çile çekiyorlardı; tüm kapanan yaralar bir kez daha açılıyor ve Irkın kederi bugünün felaketzedelerinin gözlerinden alabildiğine akıyordu.

Ayinden sonra halk, başları öne eğik ve üzüntüden bitap düşmüş bir halde dağılıp, avluya öbek öbek yayıldı; çoğu sessiz öylece kalakalıyordu, beyaz başörtüleriyle Giligyalılar ve leçekleriyle çenelerini örten taşralılar, paçavralarla zayıf vücutlarının çıplaklığını ancak örtmüş, zihinleri karmakarışık, kanlı hatıralarının izini sürüyorlardı.

Biz de piskoposluğa dönüyorduk. Kapı eşiğinde, meczup bir çehre durdurdu bizi, gözleri görmüyordu, başı kır ve seyrek saçlarla örtülüydü; verilen teselli onun elemini teskin edememişti, ana yüreğinin sarsılmaz acısı içinde inatla tekrarlıyordu:

"Dağlarda doğurmuştum onu, kendi gibi bir yiğit yoktu. Çocukluğunda, ninemin diktiği ağaçlarda kurardım salıncağını; sesimi koyverir, ninniler söylerdim ona... 'Rupen'in anası gibi ninni çağıran yok,' derlerdi civar köylüler bile. Bugün dünya *âlem* 'Rupen'in anası gibi ağıt yakan yok,' diyor."

Geç vakte kadar, kederli annenin ağıtı inatla kilisenin avlusunu çınlattı ve acıklı sesi kiliseye sığınmış olan halkın, ölenlerin ruhu için düzenlenen ayinden müteessir duygularına akşama kadar eşlik edip ninni oldu.

Yetimler

ERMENİ ANALARA

Ermeni Analar! Bu yazımı size adıyorum, tam da o korkunç ve anlatılmaz felaket sizin şefkat ve ihtimamınıza binlerce yetim sunmuşken. Onların adı, alışıldığı üzere, belirsiz ve uzak bir talihsizliği çağrıştırmasın size. Aksine, her bir yetimde kendi evladınızı görün ve her biri için ayrı ayrı acı çekin ve bu beklenmedik, elim annelik için yüreklerinizi sınır koymadan olabildiğince geniş açın.

Henüz Mersin'e ulaşmadan yolculuğumuz sürerken, İzmir'deki Alman yetimhanesinde korumaya alınmış Adanalı yetimler olduğunu duymuştuk. İzmir'e vardığımızda içimi yakan, asabi bir sabırsızlık o yirmi altı yetimi görmeye itiyordu beni. Bu, felaketzedelerle ilk karşılaşmamız oldu.

Rahibe zayıf, kır saçlı, asil yüzlü bir kadındı. Dul kalan kadınların umutsuzluğunu, bazılarının kızgınlığını ve genelde hepsinin evlatlarını emanet etmekte yaşadıkları tereddüdü uzun uzun anlattı:

"Adana olaylarını ilk işittiğimde, kendimi orada bulunmaya mecbur hissettim ve hemen, 95 olaylarında yetim kalmış bir Ermeni genç kızı da yanıma katıp yola çıktım; o kız da şimdi benim en iyi yardımcılarımdan biridir... Bizim *mission* çok ağır ve eziyetliydi. Düşünün bir! Adana o günlerde bir cehennem. Henüz ılımamış küllerin üstünde son nefesini vermekte olan anneler, sakat ve yaralı anneler yürekleri rahat ölebilsinler diye evlatlarını bize emanet ediyorlardı.

Çoğu kez hemen pişman oluyorlardı! Arkamızdan bağırıyorlardı; sanki evlatlarını biz ellerinden kapmışız gibi, kızgın ve acıklı gözlerini üzerimize dikip çocuklarını geri almak için yalvarıyorlardı. Bıkmadan, büyük bir sabırla, onların bu değişken ruh hallerine uymak zorundaydık.

"Bizimle kalan çocuklar, ailelerini kaybetmiş, yaralı, yarı çıplak bir halde yıkıntılar arasında başıboş dolananlardı. Bu evsiz yurtsuz kalmış çocukların, dehşet içinde yollarını kaybetmiş bu yetimlerin, bazen annelerini buldukları da oluyordu. Yüzü gözü kan ve toz içinde anneler, döktükleri gözyaşından körelmiş, çoğu yaralı halleriyle gelip çocuklarını geri alıyorlardı. Bazen bize küfreder, bazen de tehditler savururlardı; söz ve hareketlerinde dişi bir aslanın şiddeti vardı... Aynı kadınlar iki gün sonra açlık ve fiziksel acılardan bitkin düşmüş bir halde geri gelir, çocuklarını tekrar bize emanet ederlerdi; bu sefer suskun, tek kelime söylemeden geri dönerlerdi."

O annelerden çoğu daha sonra ölmüştü.

Rahibe bizi Adanalı yetimleri görebileceğimiz odaya doğru götürürken koridorda gencecik, sevimli bir kızcağıza rastladık; kucağında iki yaşında bir oğlan vardı. Her ikisi de yetimdi. Adana'daki ilk olaylarda yetim kalmış genç kız, yeni gelen bu oğlana annelik yapıyordu. Başını yana eğmiş, gözleri karanlık ve tarifsiz bir sıkıntı yüklü o minik oğlan çocuğu sert, kuşku dolu bakışlarını yere dikmişti.

Cesede dönüşmüş babasının kucağından koparıp aldıkları o günden beri asla başını yukarı kaldırmamış ve tek bir gün olsun o çocuk gözleri gülmemişti. Ne denli benzersiz ve onun çocuk sezgileriyle bağdaşmayan bir resim nakşolmuştu o körpecik beynine. Neler görmüş ve ne hatıralar saklamıştı bu gördüklerinden? Nasıl bir acıyla kavruluyordu o garip yavrucak? Dünyaya ve insanlığa karşı nasıl bir kızgın-

lıktı o? Ve henüz konuşmaya alışmamış o dudaklarında ne derin, ne dipsiz bir hayal kırıklığı vardı...

Tombul ve güzeldi. Sarı lüleler düşmüş alnında sanki hâlâ annesinin dudaklarının ıslaklığı kalmıştı. Hangi kucaktan koparıp almışlardı o bedbaht ve kederli yavruyu? Onu anne şefkatinden, umut ve rüyalarından, gururundan mahrum bırakan düşman, nefretinin zalim mührünü, eleme boğulmuş dudaklarına kazımıştı; çünkü bir hançer darbesinin yara izi, yanağından dudaklarına doğru uzanıyordu.

Dili çözülmüş müydü acaba? Acaba hatırlıyor muydu o şefkati, ağzından dökülen ilk heceleri anne ve babasının nasıl büyük bir sevinçle selamladıklarını? Anne ve babasının yasını tutmak için miydi yabancılarla konuşmayı reddedişi?

Onu görenler, teselli bulamayan kederiyle lal olmuş bu yavrucağın resmini artık kolay kolay unutamayacaklar. Tüm bir ulusun çocukluğu onun gözlerinde ağlıyordu!

Diğer yetimler bir sınıfta toplanmışlardı; beş ila on yaş arası bu çocukların hepsi de güneşten kavrulmuş yüzlerinde ve sürekli akan gözyaşlarından kızarmış göz kapaklarında elem ve dehşetin silinmez izlerini taşıyorlardı. Elemli kara gözlerinde bazen büsbütün acı, özlem ve bakışlarında çılgın kıvılcımlar seziliyordu. Sanki ateşe verilmiş şehrin alevleri zihinlerinde dans ediyordu ve o esnada çocuklar birbirleriyle göz göze gelmekten sakınıyorlardı.

Rahibe bizi ikna etmeye çalışıyordu: "Unutmaya ve gündelik hayata alışmaya başladılar." Ama hayır! Onlar unutmamışlardı, hatta Adana'ya gideceğimizi duyunca, zaptedilmez bir keder buhranı ile ağlamaya, hüngürdemeye başladılar; anne şefkatinden yoksun o minik bedenler sıraların üzerinde ümitsizce kıvranıyorlardı.

Acılarını daha fazla körüklememek için oradan ayrılmaya karar verdik. Ama onların o delirmiş bakışları bir gözya-

şı bulutunun ardından bizi takip ediyor, bize takılıp kalıyordu ve artık bilemiyorduk, yanlarında kalmamız mı gerekiyordu, yoksa gitmemiz mi?

Uzaklaşmadan önce, sıtmaya yakalanmış iki çocuğu görmek istedik; rahibe bizi yanlarına götürdü. Beyaz ve tertemiz çarşaflar içinde dinlenen iki esmer kafa. Tenlerindeki ölümcül solgunluk kaş ve kirpiklerinin karasını belirginleştirmişti. Dudakları morarmış, sinirle gerilmişti. Dehşet içinde, o kâbuslar üzerine düşündüm; ateşler içinde yanan minik beyinlerini perişan etmiş olmalıydılar. İkisinin de anneleri Cizvit Okulu'nda yanarak ölmüş, kendileri mucize eseri kurtulmuştu. Birinin yanağı mermi darbesiyle içe göçmüştü. Ve o iki küçük kurbanın yanında, sandalyenin üstünde oyuncak bir bebek görüyorum. Bu yabancısı olduğumuz, doyumsuz kalmış bir şefkat ve sevgi susamışlığı olmalıydı ki yetim kızlar cansız oyuncağa aktarıyorlardı.

Gözlerini açıp bizi görmelerini, merhametimizin onlara ne kadar yakın olduğunu hissetmelerini çok istedim. Anadilleriyle birkaç kelime duymalarını, tıpkı anne babalarının kendileriyle konuştuğu gibi konuşabilmeyi istedim. Ancak onların, ateşin şiddetiyle ağırlaşmış gözleri biz oradan ayrılana kadar kapalı kaldı.

Mersin'e vardığımızda artık felaketin en kötü resmiyle karşılaşmaya hazırdım. İzmir'de gördüğüm yetimlerin hatırasıyla mustarip zihnim, burada çok daha dehşetli bir hakikati bekliyordu. Gördüklerim her türlü tasavvurun ötesindeydi ve bu resmi tam olarak aktarmam çok zor; kelimeler günlük ve alışılmış anlamlarıyla, gözlerimin gördüğü anlatılmaz, korkunç görüntüyü ifade etmekte yetersiz kalıyor.

Yangından kurtulanların mermilere kurban verildiği o günlerde, panikleyen insanların dehşet içinde kaçışırken

zayıf ve güçsüzleri ayaklar altında ezerek kendilerini kurtarmaya çalıştığı o günlerde, çocukların büyük çoğunluğu ailelerinden kopmuş, oraya buraya dağılmışlardı. Birinci Patrikhane Heyeti, bunları kısım kısım toplayıp Ermeni okulunda ve kilisede korunmaya alınmaları için Mersin'e yollamıştı. Böylece, o zavallı çocuklar felaket bölgesinden uzakta, bir nebze olsun dehşet dolu günlerin anısını unutacak ve ayakları ailelerinin kanıyla sulanan topraklara değmeyecekti.

Bazıları gelişlerini anlattılar, neredeyse çıplak ya da çoğu kez kendi analarının kan izleriyle dolu paçavralar içindeydiler. Başları açık, gözleri kaymış, kir ve toz içinde, toplu olarak Mersin'e giriyorlardı ve çıplak ayaklarının kaldırdığı tozla birlikte etrafa yayılan ter ve kir kokusu uzun süre havada dalgalanıp duruyordu.

Onları kilisede topladıklarında hâlâ dehşet içinde konuşmuyor, ağlamıyorlardı. İçlerindeki dehşet o denli büyüktü ki yanlarına biri yaklaştığında sıtmaya tutulmuş gibi titremeye başlıyorlardı. Yetişkin insanlar o körpe ve masum çocukların zihninde sadece bir şekilde algılanıyordu. Onlar her yetişkin erkekte bir katil görüyorlardı; bu korkunç benzerlikler kafalarını karıştırıyor, gözlerinde canlanan resimlerden korkup, panik halinde deliler gibi sağa sola kaçışmaya çalışıyorlardı... Çocukluk sezgileri yara almıştı; çünkü günler ve günler boyu, elleri bıçaklı veya silahlı, gözleri kötülük ihtirasıyla alev alev, ağızları küfür ve tehditler savuran katillerle karşılaşmışlardı; kan yanı başlarında sel olmuş, yangının dehşetiyle fal taşı gibi açılan gözleri saatlerce öylece kalakalmıştı.

Yetimler yalnız kaldıklarında sakinleşiyor ve bazen birbirleriyle konuşuyorlardı, ancak bu konuşmaları uzun suskunluklarla bölünmüştü. Bazen hepsi birden aynı acıya

yenilmiş hıçkırıklarla ağlıyor ve içinde kayboldukları elemin şiddetiyle her şeyden soyutlanmış bir halde, ıstırapları kaldırabileceklerinin çok üstünde olmasına rağmen her türlü teselliyi reddediyorlardı. Bazıları gözleri hâlâ yaşlı ve hüngürdemekten göğüsleri şişmiş, başlarını bir masaya koyup uzun süre uyuyakalıyorlardı.

Bir kısmı da ani bir aile sevgisi ve şefkat ihtiyacıyla birbirlerine yaklaşıp sefalet arkadaşlığını kardeşliğe dönüştürüyorlardı.

İki çocuk bir kenara çekilmiş konuşuyorlar:

"Baban var mı?"

"Yok."

"Annen?"

"Yok."

"Benim de ne annem var ne de babam."

"Öldürdüler mi?"

"Evet!"

"Benimkileri de öldürdüler."

Uzun ve acı dolu bir sessizlik hüküm sürüyor ve biraz sonra:

"İster misin, kardeş olalım mı?"

Ve böylece birbirlerini kardeş edinirler.

Beş ile on yaş arası yüzlerce çocuğun birbirleriyle konuşması genelde bu minvaldeydi. Bazen yitik öz kardeşler birbirini buluyordu ve sanki birbirlerinin gözlerinde, yaşadıkları dehşet saatlerini, kılıçtan geçirilmiş anne veya babanın cesedinin korkunç hatırasını yakalayıp birbirlerine yaklaşmaya cesaret edemiyorlardı. Çünkü hepsi de, istisnasız hepsi de içgüdüsel olarak hayatın ateşine kapılmış, unutmak istiyorlardı; ümitsizce, aklını yitirmişçesine unutmak istiyor ve yaralı yüreklerindeki tutku veya hatıraları açığa çıkaranlara düşman gibi bakıyorlardı.

Yüzlerce soluk, asık yüzlü yetimle ilk karşılaştığımda, tüm insanüstü çabama rağmen yaşadıkları felaketi tam olarak kavrayamadım ve bu, bugün dahi benim için imkânsızlığını koruyor. Aklımda sadece ayrıntılar ya da tek tek resimler canlanıyor, fakat asla o minik çocukların her birinin belleğinde saklı o sınırsız, o kanlı hikâyelerin toplamını hesap edemem. Uzun süre çocuklarla tek tek ilgilenemedim. Şaşkınlık, belirsizlik ve sonu gelmez bir trajedi hâlâ ne yapacağını bilmez durumda, hâlâ afallamış, hâlâ anlamamış çocuk bakışlarının ortak ifadesiydi. O katliam, oluk oluk dökülen kan, yangınla hançer arasında bırakılmış, şuuru yitik bir insanlığın umutsuzluğu idrak sınırlarımı aşıyordu ve sanırım herkes için de böyle olmuştur.

Ve bu çocuklar beni ürküttüklerini biliyorlar. Ruh halleri beni huzursuz ediyor, gözlerine bakamıyordum. Keskin ve dayanılmaz bir acıyla orada, hem asla silinmeyecek kâbusların varlığını hem de çocukça tebessümleri fark ediyordum. Gözlerinde çocukluğun parlak ve berrak nuru sönmüş, karanlık, dumanlı, esmer çehrelerde bazen açık bir kitap gibi, anlatılmaz saatlerin tüm felaketi okunabiliyordu, ancak bazen de her şey daha bir kararıyor, şeffaflığını yitiriyordu ve işte bu daha da sarsıcıydı.

Çoğu zaman sorularımız karşısında susup dilsiz kesiliyorlardı; ancak konuştuklarında sarf ettikleri her kelimede bir ecel ânı, sonsuz bir eziyet, elem ve özellikle de alabildiğine özlem sezmek mümkündü. Yetimlerden bazılarının anaları vardı ve her gün yürek parçalayıcı buhranlara şahit oluyorduk.

Bazen, tüm yokluklara rağmen, özlemle tutuşan anneler Mersin'e gelip sıkıntı ve telaşla yetim çocuklar arasında evlatlarını arıyorlardı. Bulduklarında, acılı bir asabiyet içinde ona yaklaşıp, öpmeye cesaret edemeden öylece taşlaşır ka-

lırlardı... Birbirinden ayrı düşmüş anne ve evlat arasında yeniden sevgi ve şefkat bağları kurulmamalıydı; bu kara alın yazısını içgüdüleriyle anlıyor, keder ve hasretleri daha da depreşmiş bir halde geri dönüyorlardı.

Bir gece, çocuklar yattıktan sonra onları görmek istedim ve yatakhanelerine doğru yollandım. Unutulmaz ve tüyler ürperten bir tablo çıktı karşıma... Alabildiğine geniş koğuşta, sırayla yere serili yataklar üzerinde, yarı çıplak çocuk bedenlerinin karmaşasıydı bu. Yer darlığından sanki birbirlerine yapışık halde yatmışlardı, soluk alıp verme ve farklı sebeplerle hava boğucu, solumak imkânsız hale gelmişti. Yarı karanlıkta sarsıcı, karabasan gibi bir şey dolanmaktaydı. Çocukların vücutları çarşafsız yatakların kara kirinde kaybolmuş, sadece yer yer el ve kol hatları görülüyordu. Ve o yatakhaneler, saldırıya uğrayıp delik deşik edilmiş mezarlıklar gibi hüzünlü göründüler gözüme.

Bazen çocuklardan biri gördüğü rüyanın etkisiyle başını kaldırıyor, korkuyla etrafına bakınıyor ve bir çığlık atıyor. Bu çığlıkla yerdeki şekilsiz beden kümeleri hafifçe kıpırdamaya başlıyor ve bazen aralarından rahatı bozulmuş başka başlar da dikiliyordu. İlk günlerde çocuklardan birinin uykusunda sayıklamasıyla bir koğuş dolusu çocuğun, yarı uykulu ve korku içinde kalkarak nerede olduklarını anlamadan, kendilerini katliamın içinde sanarak bağrışmaya başladığı oluyormuş.

Soğukkanlılığımı korumaya kararlı olduğum halde bu şefkatten, anne sevgisi ve ilgisinden yoksun çocuk yığını beni derinden sarstı. Oradan uzaklaşmak istedim, varlığımızla uykularını bozabilirdik... Bazıları derin derin iç çekiyordu, hepsi de uyanmış, huzursuz bakışlar yöneltiyorlardı bize.

Çıkmaya hazırlanırken, ayaklarımın dibinde bir kız çocuğunu fark ettim, ışıl ışıl bir çift göz hiç kırpılmaksızın

bana bakıyordu... Sarı saçları yastığının üstüne dağılmıştı; zayıf, ince boynu, çelimsiz kol ve bacakları hem ruhsal hem de fiziksel bir sefaleti temsil ediyorlardı. Kendimi tutamayıp ağlamaya başladım. Hıçkırıklarım boğuk olsa da çocuklar beni duyup uyandılar. Birkaç saniye sessizlik hüküm sürdü, tüm nefesler tutulmuştu... Başlar dikildi ve içlerinden biri ağlamaya başladı. Bu işaret üstüne hepsi birden, yüzlerce çocuk, korkunç bir sinir boşalmasıyla, sefil şiltelerinin üzerinde, çelimsiz uzuvlarıyla dövünerek ağlamaya, feryat figan ailelerini çağırmaya başladılar.

Yetimleri teskin etmek uzun zamanımızı aldı. Nihayet yorgun başları yastığa düştüğünde, hâlâ o küçük kızın ışıl ışıl gözleri üzerimdeydi. Gitmeden önce neden uyumadığını öğrenmek istedim; yanına yaklaştığımda, kollarını boynuma uzattı ve uzun bir süre beni yanında alıkoydu. Ayrılmadan önce hepsine bir kez daha baktım. Ortalık sessiz ve sakinleşmişti, artık sabaha kadar rahat uyuyacaklarını söylediler. Oysa bana öyle geliyordu ki o çocuklar durmaksızın, bükülmez bir inatla, geçirdikleri o dehşet günlerini rüyalarında yaşıyorlar ve karabasan, esmer kafalarının üzerinde sürekli dolanıp duruyordu.

İlk günlerde ırzına geçilmiş sekiz yaşlarında bir kızdan bahsetmişlerdi; hangi kız olduğunu henüz göstermemişlerdi ama o olduğunu hissediyordum... Şüphesiz o olmalıydı, o elem dolu, acılı gözlerde onulmaz bir şey vardı; bu yüzden kendimi hep ürkek ve kötü hissediyor, yeni oluşan bu farklı ıstırap haline karşı koymaktan kaçınıyordum.

Her gün sıraya dizilmiş yetimleri ziyaret ettiğimde, artık her birinin korkunç hikâyesine alıştığım halde, sadece o küçücük simanın önünden hızla geçerdim. İçgüdüsel olarak, o minik kızın hikâyesinde sıradışı bir şeylerin olduğunu hissederdim.

Aslında bana onun yaşadıklarını en korkunç ayrıntılarıyla anlatmışlardı. Acaba mümkün müydü? Ben böyle bir vahşeti idrak edemiyordum.

Fakat bir gün nihayet o kızı yanıma getirdiler ve ben, karşısında şaşkın ve hicap içinde, öylece kalakaldım. Tamamen yalnız kaldığımızda, ancak o zaman gözlerimi kaldırıp ona bakabildim ve ellerini tutup, konuşmadan, soru sormadan uzun süre çelimsiz, titrek varlığını seyrettim. Bana öyle geliyordu ki o konuda herhangi bir ima, bir soru, suça iştirak gibi haince bir şeydi... Zaten ayrıntıları bilmeye, talihsiz yavrunun acı hatıralarını depreştirmeye ne gerek vardı. Canlı resmi oradaydı ve o gözleri, o yaralı körpecik ceylan gözleri her şeyi anlatıyordu.

Çok çelimsizdi ve hastalıklı bir görüntüye sahipti. Gövdesinin iki yanından incecik sopa gibi kolları sarkıyordu. Zayıf bacakları çıplak kemikli ve büyük ayaklarla son buluyor, üzerindeki eklemler sert düğümler oluşturuyordu. Vücudu giydiği bol gömleğin kıvrımları içinde kaybolmuştu. Yakasından fırlayan uzun ve narin boynu sanki başının ağırlığı altında ezilir gibi nazenin bir esneklikle hafifçe yana eğiliyordu. Düzensiz kesilmiş saman rengi dümdüz saçları alnından dökülüp şakaklarını örtüyordu. Güneş altında doğup güneş altında büyümüş o soluk saç halesinin altında gözleri, karanlık ve kederli gözleri beklenmedik ifadeleriyle o minik, cılız, takatsiz varlığı yasa bürüyordu.

Şiddet görmüş ve hakarete uğramış çocukluğu, insanın yaşayabileceği en büyük talihsizliği erkenden tatmıştı. Hangi kaygılar, hangi düşünceler dalgalanıyordu kafasının içinde? Yetimhaneye ayak bastığı günden beri asla konuşmamış, tebessüm etmemişti. Diğer çocuklar bir araya geliyorlar, sefaletlerini ve talihsizliklerini paylaşıp birbirlerine acı ve özlemlerini anlatıyorlardı, çoğu kez daha büyük elem

içinde teselli buluyorlardı. Oysa o kimseye yanaşmıyor, acısını kendi içinde tek başına yaşıyordu.

Onu şefkat ve hüzün dolu bir dikkatle inceliyordum, yüzündeki her bir ayrıntı ruhuma işliyordu. Elleri buz gibi soğuktu ve bazen ellerimin içinde titriyordu. Gösterdiğim şefkate kâh karşı koyuyor kâh çocukça bir güvenle kendini teslim ediyordu. Baştan beri bende hem ürküntü hem de hüzün uyandıran o sıradışı şeyin ne olduğunu zaman geçtikçe anlamaya başladım. Bu sekiz yaşında bir çocuğun beden yapısı ile yüz ifadesinin birbiriyle uyumsuzluğuydu. O çok erken yaşanılmış ruhi bunalım, idrak edilemez bir talihsizliğin tarifsiz iç sıkıntısı, nefret ve sonsuz kin, onun körpe, zayıf ve solgun yüzüne öylesine nakşolmuştu ki, oradaki ifade ruhumda her şeyi altüst ediyor, değişken ve titrek bir ruh haliyle kendimi çok güçsüz hissediyordum.

Sessizliğimden güven duyarak gözlerini bana dikti ve acıyla kıvranan ruhundan bir şey benimle irtibata geçti. Birdenbire o karanlık ve ıstırap dolu bakışları sakin bir hüzünle örtüldü; göz bebekleri, yanalı bir hayli olmuş ve küllere gömülmüş kömürlerin solgun maviliğine büründü. Sivri omuzlarını yukarı kaldırdı ve o bunaltıcı gün ortasında tir tir titremeye başladı. Minik çenesi tekinsiz bir gürültüyle birbirine çarpıyor ve bakışları düşüncelerimi takip ediyordu; sanki gözbebeklerinde bir ışıltı, hüznün örtüsü ardından parıldıyor ve bendeki altüst oluşlara eşlik edercesine dalgalanıyordu.

Ah, bir damlacık, çilekeş, sahipsiz yaratık. O korkunç keder, minicik vücudunun hangi köşesine yuva kurdu? Nefretin isyanıyla nasıl da minik adaleleri her bir sinirine varıncaya dek titremekte...

Birdenbire! Beynime çılgın bir ateş hücum etti.

"Anne! Anne!"

Bu muhteşem çağrı ondan mı geldi? Sıkça acı ve özlem içinde annelerini arayan diğer yetimler gibi... Yoksa ben miydim öyle bağıran bilemiyorum. Onu kollarıma aldım, narin bedenini dizlerimde salladım, bir an olsun kederimde kendi kederini unutmasını istedim, kendi kendini unutmasını...

Dışarda yetimlerin bağrışmaları duyuluyor. Işıldayan güneş altında yaprakları gümüşe çalmış bir dut ağacının tepesindeki dallar çarpıyor gözüme. Böcekler altın şerareler saçarak uçuşuyor ve Giligya'nın berrak ve mavi gökyüzünde hayat dolu bir soluk dalgalanıyor. Hummalı damarlarımda öylesine baş döndürücü bir hareketlilik hissediyorum ki zavallı küçüğün bedenini, şefkatle titreyen göğsüme deli gibi bastırıyorum.

Düzensiz ve hızlı yürek çarpıntıları cevap veriyordu bu şefkatime, o kadar! Gözlerini kapatmıştı ve o solgun, buz gibi vücudu ceset gibi hareketsiz, dizlerimin üzerindeydi. Terden nemlenmiş saman rengi düz saçları alnını örtmüştü; dudaklarımı yaklaştırdığımda, onların hâlâ kendisine ilişen o canavarın soluğuyla kaygılanmış olduğunu hissettim.

O sıralar Adana'daki yetimler belli bir yerde toplanmamış olduklarından, herhangi bir kayıtları da yoktu. Derhal bulundukları yerleri öğrenmek ve isimlerini belirlemek için işe koyulduk. Piskoposlukta oturmuş bu konu hakkında konuşuyorduk.

"Her yerde yetimler var," dedi yaşlı bir papaz.

Ellerini genişçe açarak dört bir yanı ateşe verilmiş şehri gösteriyordu...

Ağarmış sakalı bir an için titredi ve üzgün, ağlamaklı gözlerini, feri kaçmış ve kederli gözlerini bize çevirerek mırıldandı:

"Hastanelere gidin! Çadırlara gidin! Hatta kilisenin avlusuna bakın... Her yerde yetim bulabilirsiniz..."

Dışarda kalabalık halk topluluğu, bize verilen görevi ve niyetimizi duymuş, kapı önüne yığılmıştı. Beyaz başörtüleri altından kadınların ve anaların yalvaran bakışları, acılı bir hüzünle bana çevrilmişti. Bazıları çocukların ellerinden tutmuş, büyük kısmı da onları kollarına alıp leçeklerinin altında gizlemişlerdi; öylesine kavruk ve hareketsiz ki, kefene sarılı cesetleri andırıyorlar. Kadınlar birer birer yanımıza geldiler.

"Derdimi anlatayım... Aslan gibi güçlü ve sağlıklıydı oğlum, şimdi bu *hale* geldi. Yüzünde güller açardı, şimdi kül rengine dönüştü. Gözlerim kör olsun! Gözlerimin feri, güneşi söndü. Her gün kollarımın üzerinde bedeni hafifliyor, büyüyeceğine küçüldü, bir deri bir kemik kaldı."

Sesi hıçkırıklarla kesildi.

Kendisine yaklaşıp çocuğu görmek için leçeğini yana kaydırmak istedik. Kadın bir an tereddüt etti, annelik gururu utandı doğurduğu hilkati teşhir etmekten. Kara gözlerinde kin ve talihsizlik şimşekleri çakıyordu. Geri çekmesine rağmen o mazlum, çelimsiz çocuğu görebildik. Yumulmuş, bir avuç solgun, adeta cansız bir nesneye dönüşmüştü. Şiddetli ışıktan ve varlığımızdan ürküp annesinin göğsünü tırmalamaya, avazı çıktığınca bağırmaya başladı. Kurumuş dudakları sıkıntıyla geriliyor, kıvranıyor, cılız, beyazlaşmış dili usul usul titriyordu. Buruşup kırışmış yüzü öylesine sefil bir haldeydi ki, onun çocuk olduğuna inanmak imkânsızdı.

"Yaşı kaç?" diye sorduk annesine.

"Üç yaşında," diye fısıldayarak cevap verdi.

Bir an düşünceli bekledikten sonra, çocuğu bize uzatarak:

"Alın onu, koruyun! Yabancılar istedi vermedim! Kocamı

vurdular, kayınlarımı öldürdüler, evimi, bağımı yaktılar, *harabata* çevirdiler... Şu dünyada yavrumla birlikte bir başıma kaldım, o yüzden vermedim. Yangından kurtulduk, kılıçtan kurtulduk... *Ama* acı, gölge gibi hep ardımız sıra geldi. Geceleri sahipsiz, yapayalnız başım toprakta, gündüzleri aç, kanımı kuruttum... Alın, bundan böyle siz bakın ona... Çarem tükendi."

Yavrucak hâlâ bağırıyordu; iki kara zayıf eli, kasılmış uzun parmaklarıyla örümcek gibi kadının göğsünde dolanıyor, kindar bir inatla onu tırmalıyorlardı. Çocuğun tehlike içindeki hayatiyeti, annesinin güçsüzlüğüne karşı düşman kesilmişti sanki.

"Bunun gibi çok var," diyordu yaşlı papaz, bizler ağlamaklı ve huzursuz, birbirimizle düşüncelerimizi paylaşırken.

Yetimlerin önümüzden uzun sıralar halinde geçişi ve onların inanılmaz, tüyler ürpertici hikâyeleri sinirlerimizi uyuşturmuştu. Sefaletin her türlüsü vardı. Kimi çocuklar sağlam, sağlıklı kalmışlardı; sanki başlarına gelen felaketten habersiz, üryan, sıcağa ve açlığa dayanıyorlardı... Yırtık pırtık giysiler içinden beliren esmer ve kuvvetli kollardan, bacaklardan yaşama dair yenilmez bir güç fışkırıyordu. Kara gözlerinde ısrarla parıldayan ışıkla sanki bize, her şeye rağmen soyu sürdüreceklerine dair söz verir gibiydiler. Ve yüreklendiren bu görüntü bize inanç ve cesaret aşılıyordu.

Ve aniden resim değişiyor... Ecelle uzun bir savaş vermiş çocukları sırayla getiriyorlardı; bulaşıcı hastalıktan anca kurtulmuş, uzun ve çileli bir nekahet döneminde yitip tükenmiş varlıklar, canlı düşükler. Bu çocuklar, yaşamaktan, büyüyüp gelişmekten aniden kesilmişler ama ölüm onları analarının kucağında unutuvermişti. Ve bu dehşet verici bir manzaraydı.

Yedi yaşında bir kızcağızla işte böyle tanıştık. İskelet gibi

zayıftı, annesinin dizleri üzerinde uzanmıştı. Sadece kafası hacmini korumuştu ve ufalmış bedenine oranla olağanüstü büyük gözüküyordu. Bir çift zeki ve kara göz, bir çift acılı ve elem dolu göz açılıyordu içe çökmüş yuvalarından...

Annesi ağlıyordu:

"Ne yapsak boş... Ölecek, ölecek!"

Çelimsiz vücudu kımıldamadan duruyor. Yanaklarından fırlayan kemiklerin üzerinde minik kaslar kederinden donmuş... Sadece kahır dolu nemli gözleri o uğursuz sözcüklerin anlamını kavrıyor ve sınırsız bir bedbahtlık içinde yalvarırcasına bize bakıyordu.

Minik yavru da ümitle dolsun diye, ümit verip annesini susturmak istedik; ancak ona yönelttiğimiz tüm yüreklendirici sözlere inatla:

"Ölecek! Ölecek!" diye cevap veriyordu.

Ve gözleri, bir an sahte gülücüklerle maskelenmiş yüzümüze tereddütle bakakaldıktan sonra, ümitsizce annenin sözlerinde gerçeği yakalıyorlardı.

Birkaç yetim de olay günlerinde yaralanmış, İngiliz konsolosunun karısının denetimindeki hastanede himaye edilmişlerdi ve hâlâ burada bakım altındaydılar. Çadırlara gitmeden o kuruluşu da ziyaret ettik. Konsolosun karısı bizi sevgi dolu bir sıcaklıkla karşıladı. Son derece sade biri. Beyaz keten önlüğün altında kaybolmuş gibi zayıf, minyon yapılı, eşsiz bir özveriyle dopdolu bu kadın, bize uzun uzun elinden geçen çocukların hikâyelerini anlattı:

"Yaralıların çoğu silah mermileriyle vurulmuştu. Sadece birkaçı damdan atılmış veya kaçarken düşmüşlerdi. Çocukların, kana bulanmış, neredeyse paramparça haldeki bedenlerini getiriyor bize teslim ediyorlardı. Yedi sekiz yerinden vurulmuş olanlar vardı, yarısı yanmış olanlar... Dehşet!"

Mavi, berrak ve gizemli gözleri, keder içinde şimşek hızıyla yanıyordu.

"İlk günlerde isimleri kaydetmek mümkün değildi. Hiçbir şey bilmiyorduk, bize gelen çocukların aileleri var mıydı? Öldürülmüşler miydi? Kaçmışlar mıydı? Teyit etmek imkânsızdı. Çoğu öylece öldü. Bazen bir kadın veya kendi de yaralı bir erkek, deliler gibi hastaneye gelir, alelacele hastaları inceler ve o korkunç yaralar karşısında kayıtsız, kendi çocuğunu arardı."

Bir an sustu ve dudağı dikkate değer bir abartıyla kıvrıldı. Anlatılmaz hatıralar canlanıyordu zihninde...

"Genelde talih yüzlerine gülmüyordu, sadece bir kere annenin biri buldu yavrusunu. Ancak çok geç, zaten ölmüştü!"

Yeniden bir dakikalık suskunluk...

"Buraya, bu masanın üzerine yerleştirmiştik cesedini. Aldığı yaralardan tanınmaz haldeydi, ama annesi tanıdı onu! Serseme dönmüş bir halde, gözlerini dikerek bakakaldı çocuğuna. Uzun süre, tek damla gözyaşı düşmedi gözlerinden; sonra acayip ve dehşet veren bir kahkahayla gülmeye başladı. Onu zorla uzaklaştırdık ve başka bir salona götürdük. Üç gün sürekli zihinsel bir buhranla ıstırap çekti. Yaralı kurt gibi uluyordu. Sesi o denli yüksek ve baskın yankılanıyordu ki tüm hastaların ağlaşmaları, yaralı ve sakatların ümitsiz yakarışları bu annenin feryadında eriyorlardı. Üç gün sonra kendisi de öldü, acısını unutmuştu; felce uğrayan zihninde birkaç saat mutlu bir hülyada yaşadıktan sonra can verdi. Çarşafı katlamış, sıkıca göğsüne bastırmıştı; sanki yavrusuydu sağ salim, birkaç saat konuştu çarşafla, ninnilerle salladı onu ve kendi ninnisiyle son uykusuna yattı. Çarşafı, kaskatı kesilmiş cesedin kollarından zorla alabildik ve onunla kefenledik bedbaht anneyi!"

Hepimiz sessizce ağlamaktaydık. O ağlamıyordu, mavi gözlerini yere indirmişti. Birdenbire söze başladı:

"İlginç, maceralarla dolu bir hayatım oldu, sıradışı heyecanlara susamışçasına aslan avcılığına bile koştum... Eşimin işi gereği uzak ve yabanıl diyarlara gittim, Hindistan'daki açlığı ve salgını gördüm. Yığınla insanın bir çırpıda biçildiğini gördüm... Artık hiçbir şey yaşadığım duygusallıklara yeni bir hüzün katamaz zannederdim; oysa o annenin yakarışları hatırama kazınan unutulmayacak bir sestir..."

Ve birden hüznünden silkinmiş gibi bize döndü, sakin ve gülümseyerek odaları dolaşmaya davet etti. Gösterdiğimiz ilgiden yüreklenmiş, merdivenlerde konuşmayı sürdürüyordu. Ona bir sürü ayrıntı soruyordum... Pencereden harabe şehir görünüyordu...

"Ufuk bütünüyle kızıla bürünmüştü; şehrin her yanından alevler yükseliyor, bize doğru geliyordu. Her an konsolosluktan uzaklaşmaya mecbur kalacağız, bize sığınanlarla birlikte sokaklara döküleceğiz diye düşünüyorduk. Silahların dinmek bilmez, sağır edici gürültüleri arasından bize kadar ulaşan karmakarışık, belirsiz, kargaşa ve dehşet dolu insan gürültüsü sanki bir ağızdan çıkmış gibiydi. İnsanlar hakiki şeytanlara dönüşmüşlerdi ve gaddarlıktan sarhoş olmuş, hunharca vuruyor, vuruyorlardı. Katillerin o kuru ve zalim yüzlerini, kana susamış, biçimsiz, baruttan kararmış o gergin simsiyah kollarını, o keskin yan bakışlarını asla unutmayacağım... İnsanlar insan olmaktan çıkmışlardı. Gerçek şeytanlar! Ah! Öylesi şeyler hatırlıyorum ki, bir günde anlatılması imkânsız şeyler! O gündü. Bir anne, çocuğu kucağında, damdan dama kaçıyordu ve bizim dama yaklaşmıştı. Ona işaret ediyor, yüreklendiriyorduk. Omuzlarında silahları, iki canavar gördü onu. Çocuk dans eden alevlerin

büyüsüne kapılıp annesinin omzu üzerinden yüzünü gökyüzüne, kıpkızıl ufka çevirdi. Silahlar doğrultuldu, nişan alındı. Nefeslerimizi tutmuş, kaçan kadına tehlikeyi anlatmaya çalışıyorduk; ama o anlamıyor ve damdan dama geçmeye devam ediyordu. Mermi yol aldı ve çocuğun başı annesinin omzuna düştü. Kadın anlamamıştı, kavrayamamıştı. Her yandan mermi yağıyordu ve bu sağır edici gürültü içinde o tek merminin sesi kaybolmuştu. Ancak yanımıza geldiğinde oğlunun alnı delinmiş ve minik hayatının sonsuza dek sönmüş olduğunu gördü."

Ve konsolosun karısı, düşüncelerinin izini takip edercesine, birkaç kez tekrarlıyor:

"Gerçek şeytanlar! Gerçek şeytanlar!"

Geçici hastanenin odaları, mermer salonların serin ve temiz beyazlığına açılıyordu. Yere serili yataklardan, karyolalardan sıkıntılı ve meraklı kafalar doğrulup bize doğru bakıyorlardı. Bazıları bir an yorgun bakışlarını bize diktikten sonra ilgimizin nafile oluşundan emin, yüzlerini hiddetle duvara çeviriyorlardı, şefkatimizden çoktan ümitlerini kesmişlerdi.

Dış salonda önce bacakları kesik, kolları bağlanmış veya kafaları sargı bezleriyle sarılmış erkekleri görüyoruz. Antiseptik kokusu, aylardan beri inatlaşan yaraların çürümüşlüğüne karışıp çevrelerinde mide bulandırıcı bir hava oluşturuyordu. Bazıları geniş omuzlu, yapılı gençlerdi ve emsalsiz bir karamsarlık yayıyorlardı. Tam olgunlaşırken bir balta darbesiyle dökülen meşe ağaçları gibi, bazıları sonsuza değin sakat kalmışlardı ve çok uzaklardan gelecek takma bacak veya kolları bekliyorlardı. Güneşten yanan çehrelerinde acı ve keder derin çizgiler oluşturmuştu, buna rağmen anlatılmaz bir gurur ve memnuniyet ifadesi de vardı. Aydınlık ve berrak gözlerle bakıyorlardı bize, ancak onlara sorular

yönelttiğimizde, temkinli ve ürkekçe cevaplıyorlardı; sanki yaptıklarının önemini abartıyor olmaktan çekiniyor gibiydiler. Yanlarından uzaklaştıktan sonra konsolosun karısı anlattı:

"Bu gençler gerçek kahramanlar gibi davrandılar. Yirmiye karşı bir kişiydiler ve yenilgileri kaçınılmazdı, ama ümitsizce çarpıştılar. Ah! Evet. Adam gibi ellerinden gelen her şeyi yaptılar."

Tatlı bir gururla kabarıyordu göğüslerimiz, keder boğuyordu bizleri, gözlerimiz yaşla doluydu. Geriye dönüp baktığımızda onların esmer çileli çehreleri şehitlere has ışık saçan bir aydınlıkla yıkanmıştı sanki ve tebessümleri bereketli güneş ışınları gibi umut ve cesaret verdi bize.

Tam o sırada tek başına duran bir karyola alıkoydu bizi yolumuzdan. Istırap dolu yüzü, karamsar ve acılı gözleriyle yaşlı bir adamdı. Uzun beyaz sakalı iri kemikli göğsüne seriliyor, ağarmış saçlarla çevrelenmiş yüzü aşırı zayıf ve neredeyse kapkara gözüküyordu. Elmacık kemikleri fırlamış, derisi kösele sertliğiyle kalıp halini almıştı. Bir aile ceddine yaraşan mağrur ifadesi ve bakışlarındaki ciddiyet, üzerini örten paçavraları unutturuyordu. Yorganın üzerine düşen elleri de karaydı ve sicim gibi sert damarları yol yol iyice ortaya çıkmıştı. Elleri sanki karşı konulmaz bir iç kuvvetin etkisiyle geriliyor, parmaklar da kıvrılmak, parçalamak istiyorlardı. Etrafını çevrelediğimizde, gözlerini kapadı ve dudaklarını sıktı. Konsolosun karısı izahatlar verdi:

"İçine kapanmış bir ihtiyardır, hemen hemen hiç konuşmaz. Karnında korkunç bir yara vardı, bağırsakları dışarı dökülmüştü! Ben hayretler içindeyim, nasıl dayandı ve nasıl yaşadı? Hayat tuhaftır. Bazen ürkek bir kuş gibi sekiverir, gider. Bazen de bedene asılır ve yediği tüm darbelere rağmen insanın her bir uzvuna yapışıp kalır. Böyle bir kadın

vardı, sayısız yaralarla kaplı. Bacaklarını kestiler, tek kolunu çıkardılar. Gözleri kör olmuştu, göğsünün her yanında kılıç ve yanık izleri vardı. İnsani şeklinin neredeyse yarısından yoksun kalmıştı. Bununla birlikte, o haliyle uzun süre yaşadı ve zihni hep uyanık kaldı. Son nefesine kadar her gün bir yeri kesiliyor, vücudundan ayrılıyordu; çünkü neredeyse tüm yaraları çürümüştü. Son nefesine değin kendi korkunç durumunun farkındaydı. İnanılmaz bir durum!"

Yaşlı adamın kösele gibi sert çehresi sabırsızlıkla büzüşüyordu. Sanki uzaklaşmamızı istiyordu. Konsolosun karısı şefkatle ona yöneldi:

"Ateşi var, günlerden beri böyle. Yaraları kapanmıştır, ama anlaşılmayan bir ruhsal hastalığın pençesinde debeleniyor... Kalabalık bir ailenin reisi olduğunu söylediler; geniş arazi sahibi, zengin biriymiş ve bugün hiçbir şeyi kalmamış. Ailesinin tüm fertleri, kadını, erkeği, çocuğu, hepsi öldürülmüş, bir tek kendisi sağ kalmış."

Sağ kalmış olması ne denli büyük bir talihsizlik, diye kendi kendime düşünüyordum. Niye yaşar? Kim için yaşar? Yasa bürünmüş şu dünyamızda artık ne beklentisi olabilir? Eğer ilahi teselli olarak unutmak mümkün olsaydı, onun için artık çok geç! Unutmak için vakti yok.

İhtiyarın suskunluğundan bezmiş, başucundan uzaklaşacaktık ki aramızdan biri yanındakiyle bir iki kelime Ermenice konuştu. Sanki bir ölünün gözlerini açması gibi, ihtiyarın kirpikleri dikildi, dudakları heyecanın etkisiyle hafifçe kızarıp titredi, alnının çizgileri daha da derinleşti; o yaşlı Ari gözlerini, sakin, güzel, soylu gözlerini bize çevirdi ve tarifsiz bir ifade yüklü bakışlarını her birimizin üzerinde gezdirdi. Yaşadığı şey bir ıstırap şiddeti miydi yoksa memnuniyet mi? Bilemiyorduk. Kendisine biraz daha yaklaştık. İçimizden biri, bir hekim, yatağın kenarında diz çökerek el-

lerini tuttu. O an, o mağrur ihtiyar, heyecandan titreyen sesiyle sordu:

"Hepiniz Ermeni misiniz?"

"Evet, hepimiz de Ermeniyiz, baba..."

Konsolosun karısı içgüdüsel olarak ihtiyarın ruhsal ihtiyacını hissedip yanımızdan uzaklaşmış, pencereye yaslanmıştı; parmaklarıyla pervaza bir piyano melodisi döktürüyordu.

"Hepiniz de Ermenisiniz," diye şaşkın, biraz da sanki hayranlık duyar gibi tekrarladı ihtiyar ve gözleri yaşlarla doldu...

Oturmak istedi, kendisine yardım ettik. Heyecanla titreyen şefkatli ellerimiz, kederli ve çilekeş vücuduna temas ettiğinde, sanki dayanma gücünü kaybederek dolu dolu ağlamaya başladı. Gözyaşları sessizce yanaklarından süzülüp ak sakalında kayboluyordu. Sağır ve güçsüz hıçkırıkların titrettiği göğsü, rahatsız edici bir şiddetle inip kalkıyordu. Sanki gözyaşlarından utanırcasına, yan gözle her birimizi kaçamak bakışlarla süzüyor, konuşmak istiyordu ama kelimeler titrek dudaklarında tamamlanamıyordu.

Birdenbire, tıpkı bir çeşme kururcasına gözyaşları dindi, başını göğsüne doğru eğdi ve elleri yeniden kıvranmaya başladı; ancak birkaç dakika sonra, hâlâ nemli olan gözlerini bize çevirerek acılı bir sesle konuşmaya başladı:

"Ben Harput'un taşrasındanım, baskı ve zulüm altında, birkaç kez yangın ve kılıçtan kaçarak Adana'ya geldim. Hayatım boyunca birkaç kez ailemin darmadağın olduğunu gördüm, bazıları katledildi, bazıları kaçtı... Yedi oğlum vardı, üç kız ve torunlar, pek çok torun... Her seferinde ölülerin yası bitmeden ailemin dağılmış fertlerini toparlar, *düşman* bizi unuttuğunda da evimi yeniden kurardım. Tanrım emeğimi takdis etti ve her seferinde başardım. Bir yerine iki, üç

edindim. Şimdi artık yaşlı ve güçsüz, Tanrıya dua ederek, şükürler edip gözlerimi yummayı umut ediyordum. Fakat bilemiyorum nasıl bir bela geldi başımıza! *Düşman* yeniden vurdu ve bu sefer her şey yok oldu!"

Bir an ürkütücü bir sessizlik hâkim oldu.

"Her şey yok oldu! Ailemiz otuz dört nüfustu. Gençler çarpıştılar ve düştüler, ama boşuna! Gelinlerimi götürdüler, torunlarımı yaktılar, ben nasıl ve niçin hayatta kaldım bilmiyorum! Yabancılar el uzattılar bana, yaralarımı sardılar, beni iyileştirdiler. Ama acım çok derinde, ruhumun içindedir! Yüreğimde sönmeyen bir ateş var!"

Ve artık tamamen kurumuş, hummalı gözleri, merhamet dilercesine bize bakıyordu...

Onun acısı bizim de acımızdı ve onun ateşi bizim yüreğimizde de yanıyordu. Hepimiz etrafında oturmuş, sanki ona, elem birlikteliğiyle bağlı yeni bir aile oluşturuyorduk. Sanırım kendi de hissetti bunu ve bu teselli aile büyüğünün mağrur yüzünü yumuşatıp aydınlattı. Gözleri iyilik ve umutla doldu.

"İlk defa," dedi, "Ermeniler, Ermenilerin yardımına koşuyor... *Zulum*dan sonra."

"Şimdiye kadar bu imkânsız bir şeydi," dedi arkadaşlarımızdan biri... "Katlediyorlar, öldürüyorlar, yaralıyorlardı. Kardeş kardeşe yetişemiyordu. Yetimlerimiz yabancı ellere dağılıyordu; yaralılarımızın yaralarını yabancılar sarıyordu; can çekişen insanlarımız yıkıntılar arasında terk edilmiş bir halde son nefeslerini veriyorlardı. Bu kez hiç olmazsa yakınınızda olmanın, size yetişmiş olmanın acı tesellisini yaşadık."

İhtiyarın gözlerinde yeniden muazzam bir umut parıldadı.

"Kaderiniz bizim de kaderimizdir," diye ekledi arkadaşı-

mız. "Yediğiniz darbeyle biz de vurulduk. Biz yabancıların yaptığını yapamayız, imkânımız yok, paramız yok. Ama gözlerimizde aynı gözyaşı var, damarlarımızda dökülen kanın acısı. Biz bir ailenin evlatlarıyız."

"Bir aile," diye tekrarladı ihtiyar tarifsiz bir sesle. Sonra kara ellerini iki yana açıp başımıza koydu, kararlı bir sesle konuşmasını sürdürdü:

"Tanrı sizi ve arkadaşlarınızı ve asırlar içinden gelen nesillerinizi kutsasın. Şimdi anlıyorum pek çok şeyi, çok şeyi. Gözlerim ölüm uykusu için kapanmaya yakın, hakikate açıldı. Tanrı sizi ve dünyanın dört bir yanına dağılmış, memleketinden göçmüş, sürülmüş, yüreği veya bedeni yaralı, huzur ve teselliye hasret herkesi kutsasın. Nuh Nebi'nin inayeti sofralarından eksik olmasın. Bundan sonra elleri bollukta, ruhları huzurla dolu yaşasınlar. Acı ve gözyaşıyla birbirinize bağlısınız, bundan böyle neşe ve mutlulukla bağlı olasınız. Ve ailenin, büyük ailenin eksilmiş fertlerinin yerleri on kat fazlasıyla dolsun. Tanrı sizi kutsasın. Ve artık *düşman*ın emelleri gücünüz karşısında dirayetini yitirsin."

Bir rahip edasıyla elini teker teker hepimizin başına koyup dualar mırıldandı. Biz vedalaşırken o, tekrar yatmak istedi ve sakince gözlerini yumdu. Ölüm solgunluğu gittikçe alnını ağartıyordu. Gönülsüzce ayrıldık bu harika ihtiyarın yanından. Sanki ruhlarımız bal ve günlükle sıvanmıştı ve onun ıstırapla arınan yüreğinden yükselen hayır duaları başımızdan eksik olmayacak, artık bir gölge gibi bize eşlik edecekti. Bir kez daha ona baktık, çizgileri belirginleşmiş yüzü ölü sükûnetine kavuşmuştu. Biz karşı salona girdiğimizde ölümün eşiğindeki yaşlı adamı kim bilir hangi renkli rüyalar, hangi hayaller ziyaret ediyordu. Son bir kez daha duyduk sesini. Bu kez berrak ve de güçlü, kuşkusuz mutlu günlerinden kalma bir sesti:

"Şükürler olsun sana Tanrım, her şey için sana şükürler olsun..."

Büyük salonda ilk dikkatimizi çeken bir anne kız oldu, iki Ermenistanlı* kadın. Annenin bir kolu ve sağ elinin dört parmağı kesilmişti. Henüz on beş yaşlarında olan kızı ise iki bacağını birden kaybetmişti! Zavallı, işkenceye uğramış hayvan gözleriyle bakıyorlardı ve sanki bize, "Bedbahtlığımızı görüyor musunuz?" der gibiydiler. Anne henüz gençti ve her ikisi de çok güzeldiler; alışılmadık, sıradışı güzellikleri sakat görüntülerini daha da dayanılmaz kılıyordu. Umutlar! Rüyalar! Geleceğin mutluluğunu müjdeleyen düşünceler onların da zihinlerinde canlanmıştı mutlaka, oysa şimdi örselenmiş çiçeklere benziyorlardı...

Anne Agn'lı [Eğin] ve köklü bir ailenin mensubu olduklarını söyledi. Şimdi artık hiçbir şey kalmamıştı. Kendi doğranmış, perişan bedenleri gibi tüm aileleri de parça parça oraya buraya dağılmış, kıyılmış ve katledilmişlerdi. Zalim ve bedbaht kaderden kurtulan kimse olmamıştı. Memleketlerine özgü tatlı ve melodikti kadının şivesi:

"Kimse kalmadı, zenginlik kalmadı, soy sop yok oldu! Kızımla ben kaldık."

Ve kolsuz, bacaksız bu iki güzel kadın, durumlarıyla bağdaşan acıklı bakışlarıyla talihlerinin sınırsız sefaletini damgalıyorlardı...

"Biz kara günde dünyaya geldik, gözyaşı ve kan içinde yaşadık; böyle de gideceğiz, güneşimiz hep kara bir bulutla kaplı kaldı!"

Kız, on beş yaşın sebatkâr umuduyla ekliyordu:

---

* O tarihte, Anadolu'nun doğusundaki Ermeni yoğun vilayetlerin halkından.

"Okuma yazma bilirim... Bir şey söyleyin yapayım... Ben neyle yaşayacağım?"

Kesilmiş bacaklarından biri önce ağır ağır sallandı ve giderek artan bir sarsıntıyla, tıpkı ritmik darbelerle yere çarpan baston misali, kuru ve cansız bir şey gürültü çıkarıyormuşçasına yeri dövmeye başladı.

Kız çok da rahatsızlık hissetmeden eliyle sarsılan kalçasını tutuyor ve onu dizginlemeye çalışırken konuşmaya devam ediyordu. Kara, ışıltılı gözlerinde kederden çok utanç saklıydı, uzun kirpikleri kızarmaya başlayan yanaklarına doğru eğilmekteydi, gür saçlarından düşen esmer kâkülleri alnında nemleniyordu.

"Neyle devam edeceğim hayatıma," diye tekrarlıyordu hayale dalmışçasına ve düşünceli.

Onlar için her şey bitmiş, hayat azap dolu bir yüke dönüşmüştü; bu bedbahtlar için ölüm kutsama olacaktı. Elem dolu, sersemleşmiş yüreklerimizde tek bir teselli sözcüğü bulamıyorduk ve yine kendileri, atalarından miras kalan yeniden doğuşun o mükemmel dehasıyla kuşanmış anne, ruhunun derinliklerinden, bitmez tükenmez bir ışık kaynağının içinden bir umut kıvılcımı yakalıyor:

"Biz geldik ve gidiyoruz! Ziyanı yok. Bari çektiğimiz acılar bir işe yarayacak mı? Söyleyin! Umut var mı? Siz İstanbul'dan geliyorsunuz, çok şey bilirsiniz, söyleyin, milletimiz için özgürlük mümkün olacak mı?"

Hüzünlü sessizliğimiz karşısında dudakları soldu; telaşlı bir asabiyetle gözlerini kırpıp duruyordu. Muazzam bir hava sarıp sarmaladı bizi; her birimizin benliğinde sınırsız bir duygu dalgalanıyor, onun sözcükleri, alçakgönüllü kahraman kadının asil kaygıları kulaklarımızda yankılanıyordu:

"Özgürlük, bizim için mümkün olacak mı?"

Arkadaşlarımızdan biri etkilendi:

"Kan boş yere dökülmez, sizin ıstırap dolu her bir anınız meyvesini verecek."

Etrafımızda başkaları, iyileşmiş hastalar toplanmış bizi dinliyorlardı. Anne ve kızın rahibin elinden komünyon almış mümin heyecanıyla kendinden geçmiş bakışları vardı. Ruhlarının temizliği çevreye yansıyordu. Etrafımızda diğer kadınların mırıldanmaları duyuluyordu:

"Artık neyimize gerek! Hayatımız karardı, bu dünyada canlı cenazeler gibiyiz. Ana yurdumuzun toprağı tanımayacak bizi. Ve bize ekmek yok! Bundan sonrasına bakalım, kalanlar ne olacak?"

"Istırap kadehi dolu ve artık taşıyor! Geleceğe dair besleyin umutlarınızı!"

Daha da mahcup, o yaralı sakat kadınlardan çok daha ıstırap içinde, yüreğimiz parça parça, avuntusuz bir acıyla odaları dolaşırken, içlerinde inatla yaşama ve varlığını devam ettirme arzusunu her fırsatta gördüğümüz felaketzedelerle kıyaslandığımızda, kısırlaşmış burjuva ruhlarımızın ne denli acınası ve fakir olduğunu çok daha iyi hissediyoruz.

Yaşlı bir kadın yolumuzu kesiyor... Onun da kaygıları var, aynı dertler, aynı tasalar; vazifesini yerine getirir gibi, hiçbir çıkar gözetmeden, hiçbir beklentisi olmadan üzüntüyle anlatıyor. Konuştuğu süre boyunca parmaklarıyla havada bir hareket yapıyor, ritmik bir hareket:

"Anne, ne yapıyorsun öyle?"

"Eğiriyorum çocuklar, eğiriyorum."

Hastanede tedavi görüp iyileştikten sonra hizmetlilere yardım etmek için orada kalmış genç bir kız bize durumu açıklıyor:

"Yaşlı kadının iplik eğirme alışkanlığı vardı. Çocukları ve torunları toprakla uğraşırken gelinleriyle kızları da ev işlerini paylaşmışlardı; kendi de evlerinin kapısı önünde, tah-

ta sekide bağdaş kurup oturur, dut ağacının gölgesinde eğirirdi. Gününü böyle geçirirdi... Saatler geçer, oğullarının, torunlarının tarladan dönüşünü bekleyerek eğirir, eğirirdi. Şimdi çocukları, torunları yoklar, ev harabe oldu, dut ağacını alaşağı ettiler, sekisi yok, pamuğu yok, ama yaşlı kadın yine de eğiriyor, öylece boşlukta eğiriyor!"

İncecik iki el hayali bir ipliğe doğru tırmanıyor ve ara sıra süratli ve usta bir hareketle iği çeviriyor. Sonra bize bakıyor, kocamış buruşukluklar içinden gülümseyip eğirmeye devam ediyordu.

Düşünüyorum elimde olmadan: "Şimdi artık neyi ve kimi beklemeyi hayal edebilir ki?"

Biraz sağda biraz solda duraklaya duraklaya nihayet odanın dip kısımlarına ulaşıyoruz, burada aylardan beri minik karyolalarında körpecik çocuklar çile çekiyorlar. Henüz yanlarına varmadan birinin ya da ötekinin yorgun ve cılız fısıltısını işitiyoruz, bir başkası tekdüze bir sesle haykırıyor. Yerde bir çaput üzerinde bağdaş kurmuş, hemen hemen kör sayılabilecek titrek, yaşlı bir kadın usul usul kıpırdıyor. Hayatı dudaklarından asılmış, sanki konuşursa ölecek. O denli zayıf, o denli güçsüz gözüküyor. Oysa bu yaşlı kadın kim bilir hangi trajik hadiselerden sıyrılmış da hastaneye gelmişti, o minik yaralılara bir şekilde annelik ediyordu şimdi.

"Artık mecali yok, takati kalmadı," diyor konsolosun karısı. "Gölge gibi bir şey; ancak onu küçüklerden uzaklaştırmak imkânsız. Gece gündüz çocukları kolluyor; ola ki ayağa kalksa değneğine yaslanıp yataklara yaklaşır, her çocuğun başucunda birkaç dakika durur. Bazen titrek elleriyle yorganlarını örter, saçlarını okşar ve konuşmadan, sessizce o yetimler için ağlamaya başlar. Kimdir? Nereden gelmiştir? Bilmiyoruz, yaralı çocukların annesi diyoruz onlara."

Karyolalara yaklaştığımızda yaşlı kadının solgun ve belir-

siz bakışları, sanki hiç görmüyormuş gibi, sıkıntıya boğuldu ve tüm ziyaretimiz boyunca o bakışlar bizi takip edip durdu; o süre içinde boynu bükük, küskün ve kuşkulu bir halde, bir türlü sığamadı yırtık pırtık giysilerine.

Hasta çocukların çoğunun kol veya bacakları kesilmişti; sadece birkaçı uzun soluklu inatçı hastalıklarla boğuşuyordu; istisnasız hepsinin de acı ve ıstırapla yüzleri asılmıştı; ölüler gibi solgun, gözlerinin feri kaçmış, dudakları kuru ve renksiz halleriyle korkunç bir izlenim oluşturuyorlardı. Acılı fısıltıları içinden sık sık o kutsal kelime duyuluyordu, ümitsizce yalvaran bir çağrıyla:

"Anne! Anne! Anne!"

Ve terk edilip yataklarında bir başlarına neden bırakıldıklarını bilmeyişleri, kendileri ecel sarsıntıları içindeyken annelerinin o aşina ve sevgi dolu simasının görünür olmayı neden reddettiğini bilmemeleri, dışa vurdukları acıyı çok daha dehşetli hale getiriyordu.

"A... Anne!"

Eceli yaklaşmış eller, kuşkulu ve körlemesine bizi yakalayan eller saçlarımızdan asılıyor; hayali mutluluğun doruklarına açılan gözler, sekiz on yaşlarında çocuk gözleri, acıyla olgunlaşmış, kederli ve kara gözler bir an üzerimizde kalakalıyor, afallıyor ve birden yabancılığımızı fark edip dargın ve üzgün tekrar kapanıveriyorlar.

Gençleri, kadınları, yaşlıları teselli etmek mümkün, bir ayağı çukurda olan talihsizlere bir umut ve mutluluk kıvılcımı çakmak mümkün, lakin bu çocukların kendilerini yabancıya kapatmakta bunca ısrarlı kederleri için ne yapabiliriz ki?

Yüreğimiz ezik, içimiz acı dolu, bir yatak ucundan diğerine dolaşıyor ve dosyalara işlenmiş notları okuyoruz:

Baba: Öldürülmüş...

Anne: Öldürülmüş ya da gözlerini kaybetmiş veya kolu, bacağı kesilmiş...

Bunları okudukça, felaket günlerinin tüyler ürpertici ve kan kızılı resmi bir serap gibi süratle gözlerimizin önünden geçiyor. Uzun süren inlemeler, boğuk hıçkırıklar dikkatimizi ötedeki küçük bir yatağa çekiyor ve hepimiz oraya doğru yöneliyoruz. İnsanın düşünce sınırları içinde tahayyülü imkânsız bir manzara açılıyor önümüze. Yaklaşık dokuz yaşlarında, hemen hemen tüm vücudu hurdahaş bir oğlan çocuğu yorganın altından, inanılmaz derecede zayıf boynunu gererek, kemik rengine dönüşmüş saçsız kafasını yukarıya, yatağın demirlerine doğru itiyor. Sancılarının sarsıntısıyla sağa sola kıvrılıyor, kafatası karyolanın demirlerine çarpa çarpa ritmik bir gürültü çıkarıyor ve musibet bir izlenim oluşturuyor.

Yorganı kaldırdığımızda, ağlamaya bile halimiz kalmıyor, gözyaşları gözkapaklarımızda kuruyor, hepimiz karanlık ve ürkütücü bir görünüme bürünüyoruz.

Tahta parçaları arasına sıkıştırılmış uzuvları sargılarla bağlı yavrucağın bedeni, acılar içindeki bedeni yatakta hareketsizliğe mahkûm olmuştu. Sargılar içinden ince iki sopa dışarı çıkmaya çalışıyor, akla ziyan iki sopa! Meğer bunlar bacaklarının alt kısımlarıymış! Ayakları olmasa anlayamayacağız bunu. O ayaklarının, o morarmış kıvrık ayaklarının her bir parmağı gerilmiş, eğrilmiş ve dayanılmaz acıların sıkıntısıyla doğal istikametlerinden sapmışlardı. Diğer iki cılız sopa, kısmen sargılarla örtülü kolları, ayaklarının debelenmesine eşlik ediyor, boynu ise hep yukarıya doğru uzanmaya çalışıyor ve kafatası şaşmaz bir doğrulukla, ritmik ve musibet bir gürültü çıkararak karyolanın demirlerine çarpıyordu.

Savaş gazisini andıran çocuğun o harap olmuş bedeni, o

kafası, o kirpiksiz yarı açık göz kapaklarından her an dışarı akacak gibi duran cansız ve cıvık bir sıvıya dönüşmüş o gözbebekleri, her bir kası acıyla gerilmiş vücudu bizi çılgına döndürdü. Bu ıstırap hangi günahların kefaretiydi? Niyeydi bu savaş gazisine dönmüşlüğü bir çocuğun? İçimizde o denli şiddetli ve karmaşık bir sıkıntı vardı ki birbirimizin yüzüne bakmaktan kaçınıyorduk.

Aniden aklıma diğer çocuklar geldi, başka bir gökyüzü altında oynayıp zıplayan, neşeli, yaşam arzusuyla dolu ve yürekleri mutlulukla çarpan çocuklar. Ve bir an zihnim hızla gidip geldi; pembe ve körpe dudaklardan o salyalı, cansız dudaklara; alev saçan pırıl pırıl bakışlardan o sönük, buğulu siyahlıkla örtülü gözbebeklerine; buklelerle süslü, sevimli mi sevimli, çiçek gibi ışıl ışıl parlayan kafalardan, saç yoksunu, acı içinde kıvranan kafatasına. Ve dünyanın bahtiyar ve sevilenleri adına mahcup, sanki o talihsiz yavrucağın durumundan kendimi sorumlu hissederek, teselli edilemeyecek bir acı içinde başladım şiddetle ağlamaya! Ve tüm arkadaşlarımız da aynı acının etkisiyle, gözleri yaşlarla dolu, elleri titreye titreye ve bacakları tutmaz bir halde yatağı terk ettiler. Hepimiz de bir felaketten kaçar gibi uzaklaşmıştık o korkunç manzaradan.

Uzun zaman, günler boyu o yaralı yetimin hatırası bizi ıstıraplara boğdu, tüketti. Bugün bile, artık tereddütsüz cesede dönüşen zavallı bedenini düşündüğümde, acıyla kasılan o çocuk adalelerinin, sevdiklerinin kanıyla sulanmış topraklarda nihayet çürüyüp yok oluşunu düşündüğümde, sonunda sinirlerinin rahata ermiş olacağını ve acı içinde kıvranan boynunun artık yukarıya doğru, güneşe, yaşama arzusuna ve sevincine doğru uzanmak istemeyeceğini aklım almıyor...

Ertesi sabah, yerlilerden birinin öncülüğünde çadırlara

gitmek üzere yola çıktık. Güneş ufukta yükselmiş, parıldayan ışıltısıyla her şeyi aydınlatmaktaydı. Dingin doğayı neşe saçan bir renk cümbüşü sarıyordu. Yüreklerimiz kararmıştı ve biz etrafımızdaki güzelliklerle kucaklaşamıyorduk, kör olmuş, görmüyorduk sanki. Zaten henüz çadırlara varmadan, ceset, yanık, hastalık ve sefaletle karışık anlatılmaz bir koku karşıladı bizi. Felaketzedelerin muhitinde olduğumuzu anladık.

Yanmış evler ardımızda kalmıştı ama ayağımızın altında toprak kanla pişmişti. Her iki yanda geniş düzlüklerde, tarlalar Toros Dağları'nın eteklerine kadar uzanmaktaydı. Anlattıklarına göre, olaydan birkaç gün sonra çürük kokusu o raddeye gelmiş ki, o geniş tarlalarda, ekinlere yayılmış cesetleri kaldırmaya mecbur olmuşlar. Ve daha sonra dullara ve yetimlere sadaka olarak dağıtılan ekmek işte o kanlarla sulanmış buğdaydan yapılmıştı.

Biraz ilerde, işte çadırlar! Hâlâ şaşkın, acılı gözlerle, yüzleri ıslak, gözyaşı, ter ve irin karışımı, kafaları kurumuş insansı yaratıklar çadırlardan sürünerek çıkıyorlar. İkazımız üzerine tellalın tiz sesi, varsa kayıt edilecek yetimleri çağırmaya başladı. Ve acıklı, ıstırap dolu merasim başladı. Sefaletten tükenmiş çocuklar bize doğru hücum ediyor, sıkıntılı gözlerle kabul edilmeyi bekliyorlar. Hayat onlar için o denli ıstırap dolu ki, henüz hayatta olan yakınlarından ayrılmayı dert etmiyorlar. Sorularımıza aceleyle cevap yetiştiriyorlar, ikazlarımıza kulak asmayıp geçiştirmeye çalışıyorlar. Ve kabul edilmeyi başardıklarında, geçerli şartları tamamladıklarını gördüklerinde, yani hem yetim hem de öksüz iseler ya da anneleri kör, sakat ve çalışmaktan âciz ise, kendilerinin talihsizler içinde en talihsizlerden olduklarını gördüklerinde, yüzlerinde bir memnuniyet tebessümü belirir ve neredeyse sevinçle bir yana, seçilenlerin yanına geçerler.

Ne manzara! Ne kâbus! O kabul edilenler! Açlık onları tüketmiş, yıpratmıştı. Kir yüzlerindeki kasları yok etmiş, saçları tel tel, bitli, kuru kafalarına yapışmış, hastalıkla yanan gözlerinde sınırsız bir ifade bulunmakta. Paçavralar zayıf bedenlerini anca örtmekte ve yırtık pırtık çul çaputun içinden hep sopa gibi uzanan kolları gördükçe şaşmamak elde değil. Nasıl yaşıyorlar? Nasıl bugüne kadar yaşayabilmişler? Hayat ne olağanüstü bir şevkle tutunmuş bu cılız yaratıklara! Ve dişlerinin üzerinde ıstıraplı bir kıvranışla gerilen solgun çatlak dudakları suskun kalıyor, çocuk ruhlarını altüst etmiş olan o cehennem azabını anlatmıyorlar bize.

Ne manzara! Ne kâbus! Sadece gözler bakıyor bize; dehşet içinde, sefaleti, korku dolu saatleri yaşamış kara, hummalı gözler, delilerin ve açların gözleri! O sönmeyen, inatçı ateşle bize dikildikçe gözleri, çektikleri azabın çıldırtıcı buhranının ruhlarımıza nüfuz ettiğini giderek hissediyoruz!

Onlara bakarken gözlerimiz nemlendiğinde, onlara dokununca ellerimiz titrediğinde yüzleri asılıyor ve zayıf yanakları üzerinde kurumuş kasları gevşiyor, gözleri, yetimlerin kara puslu gözleri sanki şaşkınlığa düşüyor. Kimseler ağlamamış onlar için, kimseler şefkat göstermemiş onlara. Felaketzedelerden her biri kendi acısıyla kıvranırken, ıstırabının büyüklüğü içinde yalnızlaşmışlar. Bir o yana bir bu yana itilmiş, kakılmış, tesadüflerin ve talihin kaprisine kapılmışlardı. Onlar ki daha dün sevilip okşanıyorlardı; onlar, o yetimler ki anne kucağının sıcaklığına aşinaydı, günlerce tek başlarına, kimsesiz ve aç kalakalmışlardı. Ve şimdi gözleri duygularımızı hayretle karşılıyor ve iyiliksever, tertemiz heyecanlar taşlaşmış yüreklerini sarsıyordu.

Kayıtlar durmadan devam ediyordu ve sanki yetimlerin sayısı tükenmeyecekti. Gittikçe sayısız çocuklarla yüklenmiş anneler gelmeye başlamıştı. İlk günlerdeki korkunun şiddeti

hafiflemişse de sürekli ve katı sefalet onları yabancılaştırmış ve çocuklarına karşı müthiş gaddarlaştırmıştı.

"Alın! Hepsini alın! Ne yapacağım ben bunları?"

Ve dört beş çocuk bırakıyorlardı önümüze. Arkadaşlarımızdan biri:

"Biz hem öksüz hem de yetim olanları kaydetmek zorundayız," diye hatırlatıyor.

Oysa ki bu garip yavrucaklar, kendi anneleri tarafından itilmiş, sanki sefaletlerinin sonsuzluğunu idrak etmeyi reddeden bu çocuklar ötekilerden çok daha öksüz ve yetim değiller miydi?

Ve felaket, en güçlüleri katlettikten sonra, en cesurları ve kendine güvenenleri kesip biçtikten sonra, yaşamayı başarabilenleri de ruhsal ve fiziksel olarak yok etmiş. Ve hayat annelerin yüreğinde bile o denli tükenmiş ki evlatlarına verecekleri bir şeyleri kalmamış artık.

Kaydedilen yetimlerin listesi uzadıkça uzuyor. Öğlen güneşinin yakıcı ışınları, etrafımızı kuşatan sefiller ordusunun üzerine yağıyor. Herkes çadırları boşaltmış bize doğru geliyor, hatta kaydedecek yetimi olmayanlar bile. Ter gittikçe çoğalarak alınlarından süzülüp gözyaşlarına karışıyor. Güneşin ışığıyla yaralanmış acılı gözler, kirpiklerini irin ve kanla birlikte kırpıyor. Bazen bir haykırış kalabalığın gürültüsünü yarıp yükseliyor, bazen de meşum bir kahkahanın koyverilmesiyle hıçkırıklara boğulması bir oluyor. Ötede yeni doğmuş bir bebeğin boğuk çığlığı haykırışlar arasında kayboluyor. Ve öne geçmek arzusuyla birbirini itiştiren kadınlar, yaşlılar ve körlerden ibaret bir kalabalık bizi daha yakından kuşatıyor. Güneş yakıcı ve çekilmez bir hal almıştır, dik ve katı ışınları sanki beyinlerimize saplanıyor, gözlerimiz bir kararıp bir kamaşıyor, parmaklarımız gevşiyor, devam etmeye gücümüz yok.

Kayıtlar bittiyse de kalabalık uzaklaşmamıza izin vermiyor. Bize iletecekleri sayısız dertleri, sayısız şikâyetleri var. Kadının biri, çılgınlık nöbeti içinde ayaklarımızın dibinde yatarak bağırıyor:

"Beni öldürün öyle gidin, cesedimin üzerine basarak geçip gidin, mademki *derd*ime çare yok."

Hemen yetimhaneye yerleştirmek üzere seçilen sınırlı sayıda yetim, peşimize takıldı; bizi kaybetmekten korkuyorlar ve telaşlı hallerinde küçük hayvanların vahşi hareketleri saklı. Ötede sadece kaydedilenler, sıkkın, kin dolu ve neredeyse düşman gözlerle bakıyorlar bize.

Küskün kalabalığı yarıp yol açmak imkânsız; içlerinde sefalet, dert, acı uykuya dalmış ve biz onları varlığımızla uyandırmıştık sanki. Her hareketimizde, kalabalık, saflarını daha da sıklaştırıp bizi kuşatıyor. Sıcaklık boğucu; salgılanan terden nemlenip ağırlaşan havada nefes alıp vermek imkânsız. Onları ikna ediyor, tekrar geleceğimize dair söz veriyoruz. Kalabalık daha da kızışmış, kargaşa ve belirsizlik içinde dalgalanırken seslerimiz gittikçe boğuluyor, duyulmaz hale geliyor. Sonra birdenbire beklenmedik bir şekilde kalabalık sakinleşip yatışıyor ve bize geçit veriyor! Uzun süre felaketzedeler peşimizden ayrılmıyor ve biz ilerledikçe seyreliyorlar. Öğlen saatlerinin dayanılmaz sıcaklığı onları daha makul olmaya zorluyor ve çadırlarına dönüyorlar. Artık onları geride bırakıyoruz. İki yanımızda göz alabildiğine çıplak ve ıssız tarlalar uzanıyor. Felaketten mucizevî şekilde kurtulmuş iri yarı bir genç bize eşlik edip yol gösteriyor. Yetimler sakin ve uysal, çıplak ayaklarının sağır gürültüsüyle yanı başımızda yürümekteler; ikişerli el ele tutuşmuşlar ve yeni bir hayata başlayacakları ümidiyle neredeyse mutlular.

İşte, elimizin altındalar, titrek dudakları, kuşkulu bakışları, yalpalayan bacakları, çelimsiz bedenleri, acıyı tatmış

çocuk beyinleri, gergin sinirleri ve aşırı tahrik olmuş muhayyileleriyle himayemize verilen tüm bu talihsiz çocukluğu, bu çocukların her birini, verem, akıl hastalıkları ve körlük pusu kurmuş bekliyor. Giligya'nın tüm o yaralanmış ve yetim kalmış çocukluğu bizim sürekli ihtimam ve alakamıza, bilhassa anne sevgisi ve şefkatine muhtaç durumda.

Bir süre konuşmadan ilerliyoruz, tek başına gelip geçenler bizi karşılıyor ve durup kafilemizi seyrediyorlar. Yetimlerin çıplak ayakları yere sürttükçe, kalkan toz bulutu bizi örtüyor ve uzaktan görünmez kılıyordu. Biz hemen hemen sürekli o bulut içerisine kapanmış ve güneşten gözlerimiz kamaşmış, bocalayarak yürüyoruz, hatta düşünmeye bile mecalimiz yok. Sıcak havada, rahatsız edici, kokuşmuş cesetlerin belli belirsiz kokularının yayıldığı o an, mihmandarlık eden genç bizi durdurarak karşıdaki düzlüğü gösteriyor.

Sıradışı ve meşum bir manzara açılıyor gözlerimizin önünde. Önceleri anlayamıyoruz, ancak yaklaştıkça gerçekle yüz yüze kalıyoruz. Dört bir yanda, birbirine yakın kubbemsi toprak yığınları yükselmişti. Yaklaştıkça kokuşmuş ceset kokuları daha kesif bir hal alıyordu. Karnı yeşil, koyu kırmızı başlı sinekler vızıldayarak bu kubbemsi yığınların üzerinde çürümeye bağlı gaz çıkışıyla oluşan kara kara deliklere üşüşüyorlardı.

Yetimler, ötede, yol üzerinde, boyunları bükük, durmuş bekliyorlardı. Mihmandarımız, çocuk mezarlarını gösterip:

"Yetimhane toprağın altındadır," dedi.

Ve böylece, daha önce çadırların, bu bedbaht mezarların alabildiğine uzandığı yerlerde kurulu olduğunu öğrendik. Felaketi takip eden haftalarda sefalet o denli büyümüş ki sahipsiz kalmış çok sayıda çocuk, etraftaki kokuşmuş cesetlerden zehirlenerek ölmüş.

"Birkaç çeşit bulaşıcı hastalık peyda oldu, günde 45-50

çocuğun öldüğü oluyordu. Göz pınarları kurumuş anneler sefaletin büyüklüğünden canları sıkkın, papaza bile ihtiyaç duymadan, çadırın yanında bir çukur kazıp ölmüş çocukları oraya gömüyorlardı."

Delikanlı bir an sustu; çenesini sıkmış, gözleri kayıyor. Bir el hareketiyle alnındaki terleri yere silkeliyor ve içini çekerek:

"Of! Of! Gün olur beş çocuk cesedi birden çıkardı bir çadırdan..."

Uzun uzun çocuk mezarlarına bakıyoruz; gerçekten de, ne yapmaya gelmişiz bu bahtsız memlekete? "Yetimhane toprağın altında!" Delikanlının sözlerini hatırlıyorum ve gözlerim, bana karşı gelerek deliklerin üzerine dikiliyor. Deliklerden belli belirsiz mavimtırak bir buhar yükselip güneşin parıldayan aydınlığında kayboluyor. Sineklerin kara yığını dalgalanıyor; onlar ne havalanıyor ne de dağılıyorlar, sadece toprak yüzeyinde dalgalanıyorlar ve uçmaktan çok sürünür gibi bir halleri var.

Ne hazin, ne çıldırtan bir manzara bu! Ve acımız o denli şiddetli, merhametimiz o denli büyük ki, çürümüş ceset kokuları bizi caydıramıyor ve her yanı dolaşmak için birbirimize sesleniyoruz:

"Bizim çocukların cesetlerinin kokusu!"

"Of! Of!" Tekrar iç çekiyor bize rehberlik eden delikanlı. "Derine gömülü değiller, o yüzden kokuyorlar! Dehşet hâlâ süregelmekteydi. Geç saatlerde anneler sürünerek çadırlarından çıkıp çarçabuk, ellerinden geldiğince toprağı kazıyorlardı, bazen mezarı kapatmadan kaçıyor ve çadırlarına giriyorlardı. Kaç kez ellerimle çukurları örtmüşüm!"

Tekrar susuyor, bir an için sesi sönüyor ve sonra devam ediyor:

"Bizim gördüğümüzü kimseler görmemiştir! O günlerde

ölenlere gıpta ediyorduk. Yüreklerimiz taşlaşmıştı, yoksa nasıl dayanacaktık! Bir sabah, kadının biri çocuğunu çadırın yanına gömdü, üç dört gün sonra öbürü de öldü. Orada toplaşan yaşlı kadınlar, 'Yeni çukur açmaya ne gerek var? Henüz toprak yumuşak, ilkinin mezarını aç, yanı başına göm,' dediler. Kadın mezarı açtı, kurtçuklar, ilkinin cesedini yarıya yakın yemişlerdi, uzun süre kararıp tanınmayacak hale gelmiş kalıntılara bakakaldı. Hiçbir şey duymuyor, hiçbir şeyden korkmuyordu! Arada başka kadınlar gelip koluna vuruyor, onu dürtüyorlardı: '*Hayde*, ne bakıyorsun? Acele et, bitir!' Anne heykel gibi duygusuz, cevap vermiyor, bakıyor, bakıyordu! Ancak akşama doğru ölüyü ve mezarı terk etti, kurt gibi uluyarak kaçıp gitti. Uzun süre uzaklardan yakarışlarını işittik. Gece nerede kaldı? Hangi çukura düştü bilmiyorum. Gün ağarana kadar her uyanışımızda sesini işittik ve sonra her şey sönüverdi."

Başımıza vurulmuş, derin kederle yüklü, anayola dönüyoruz, yetimlerimiz bizi burada bekliyor. Delikanlı kendi hikâyelerine kapılmış, hararetle konuşuyor ve artık hiç durmuyor. Tanıklık etmiş biri olarak hafızasında ne denli anlatılmaz ayrıntılar, ne hikâyeler var! Benzersiz bir hızla o karanlık ve hunhar saatleri yaşıyoruz; alelacele gömülmüş tüm o çocukluğun yası, kara bir bulut olup içimizdeki bütün hayatiyeti yok ediyor.

"Ben de bir çocuk cesedi gömdüm," diye devam ediyor delikanlı... "Onu unutmuşlardı, ne olmuş, nasıl olmuşsa artık! Çadırlar o düzlükten kaldırılmış ve aradan günler geçmişti, iki arkadaşla birlikte oralardan geçiyorduk. Kesif bir çürümüşlük kokusu dikkatimizi çekti; üçümüz de gömülmemiş ölü olduğunu düşündük ve aramaya başladık. Onu, bir zamanlar iş dönüşü atlara su vermek için kullanılan mermer bir yalak içinde bulduk, hemen hemen hiçbir şey kalmamıştı,

bir kafatası ve dört kemik parçası, kolları ve bacakları, arada çul çaput. Hepsini birden kaldırmak istedik ama hangi parçaya dokunduysak elimizde kaldı. Bir çukur kazdık, çocuğun kemiklerini parça parça götürüp gömdük! Ama bez parçalarını kaldırmak gerektiğinde... Ay! Ay! Parmaklarımdan aşağı süzüldü. İçimizden biri, 'Bağırsaklardır,' dedi. Çukuru örttük ve üçümüz etrafında kalakaldık. Bugüne kadar çok gözyaşı dökmüştük, çok ağlamıştık; ancak o günkü gözyaşı daha tuzluydu, of, daha tuzluydu! Haç çıkarıp körpecik kurban için bir *Hayr mer** okuduk ve ardımıza bakmadan telaşla uzaklaştık.

Güneş, kamaştırıcı ışıltılarıyla mavi ve bulutsuz gökyüzünde parıldamakta. Minik sinekler, altın kanatlarıyla sanki görünmez bir merkez etrafında hızla dönüp duruyorlar. Hava, hayat dolu ısısıyla, göğsümüzü şişiriyor ve boğucu sıcağa rağmen, damarlarımız daha gür, daha canlı bir kanla titreşiyor.

Ölümü bunca erken tadan o zavallı çocukları düşünüyorum acıyla; daha bu güneşte, bu havada hakları vardı ve onların yaşama arzusu, esmer kafalarının üzerinde parıldayan vakur güneşin bahşettiği hayatiyetten çok daha güçlüydü. Nerede şimdi tebessümleri, gözlerindeki yaşam arzusu? Nerede çocuksu mutlulukları, beklentileri, arzuları?

Ve tüm o ışık, ateş, tebessüm, yeni tomurcuklanan hecelere karşın işte karşımızda sayısız mezarlarla yüklü kapkara bir ova uzanmakta, leş kokuları, iğrenç sinekler ve birkaç kemik parçası.

Yetimleri, daha önceden kendileri için hazırladığımız yerlere yerleştirdikten sonra, geç vakit yorgun, kederden bizar, piskoposluğa vardık. Kilisenin avlusu boştu ve etrafa

---

* (Ermenice) "Göklerdeki babamız..." duası.

günbatımı sükûneti çökmüştü. Oysa bizim için gün henüz sona ermemişti, çünkü bir kadının bizi beklediğini söylemişlerdi. Arkadaşlarımızdan biri:

"Kaydedecek yetimleri var herhalde," dedi

Ama hayır, kaydettirecek yetimi yoktu. Çok gençti, anne olabileceğine inanmak güçtü; gözleri kaymış, yüzü çarpılıp izahı zor kıvranışlarla taşlaşmış, dili, salyalı dudakları üzerinde ağırlaşmıştı. İnanılmaz hikâyesini anlattı:

"Gözlerim kör olsun! Taş kesilmişler! Ben ne ekmek isterim ne de yardım, gözyaşı verin bana!"

İllet ateşiyle yanmış bir çift göz bakışlarını gözlerimize gömmüş:

"Parmaklarım kurusun! Bu parmaklarımla yaptım!"

Ve kıvranan parmaklarını bize uzatıyor.

İlk başta bir şey anlamak mümkün olmadı, çünkü bölük pörçük ve ağlamaklı sözleri korkunç nöbetlerle kesiliyordu. Göğsünü parçalıyor, saçlarını yoluyor, sözleri salyalarında boğuluyordu. Nihayet başka birileri gelip bize anlattılar.

Hikâyesini zaten biliyorduk. Adana'ya ayak bastığımız gün duymuştuk onu, en korkunçlarından daha da şiddetli bir hikâye. Bu, işte o anneydi; kendi elleriyle işlediği cürüm yüzünden çıldırmış, musibet bir hayvan gibi yıkıntılar arasında dolanıyordu. Her bir yaslıdan daha büyük yas içinde, her bir felaketzededen çok daha bedbaht, cehennemi *derdi*ni anlatmaya çalışıyordu.

O kara günlerdeydi... Bir grup insan ansızın kıyıcılarla kuşatılmış, yerin altında bir kuytuluğa sığınır. Bazıları vurulmuş, bazıları da yas içindeler. Ancak tüm fısıltılar, tüm acı feryatları kesilmiş, kendini kaybetmiş hastalar bile suskun, kuytuluk adeta mezarlık sessizliğine bürünmüştür. Tepelerinde durmaksızın silahlar patlamakta, içeri sızan barut kokusu ve yangın dumanı tehlikenin yakınlığına işaret et-

mektedir. Kendileri dehşet içinde sessiz ve hareketsizdirler. Birdenbire şuursuz bir bebek çığırtısı yankılanır. Savunma güdüsüyle vahşileşmiş insanlar onu kapmak isterler. Bebeğin anne ve babası oradalar, dehşetengiz cürüm için hüküm verilmiştir. On beş çift alev saçan göz, karanlıkta onu aramakta. Kollar ona doğru sürünüyor. Kimse konuşmuyor, birbirini görmüyor ama anne anlıyor; bebeği için daha az vahşetli olacağını umduğundan, boğuk bir sesle haykırıyor:

"Durun! Ona hayatı ben verdim, ben alacağım!"

Ancak anne parmaklar evlat boğazını sıkmak için yeterince güçlü değiller. Daha güçlü, daha cırtlak yükselir bebeğin sesi. İyice kuduran insanlar, sessiz ama kararlı bir şekilde yaklaşırlar talihsiz aileye.

Bu kez baba üstlenir o tüyler ürperten işi:

"Durun, durun! Ben bitiririm!"

Üç gün kalırlar o kuytulukta ve artık bebeğin sesi duyulmamaktadır; oysa günışığına, güneşe çıktıklarında çocuk henüz ölmemiştir. Ruhunu teslim etmesi çok uzun sürer, karnı şişmiş, sanki katline şaşırmış gibi gözleri yuvalarından fırlamıştır. Garip yavrucak uzun bir ıstırap sonrası son nefesini verir. Anne zaten aklını yitirmiştir.

Bu o kadındı işte! Onlar ki kendi elleriyle çocuklarının cesedini gömdüler, evlatlarının tükenişini, açlıktan ve yaralardan kıvranışını gördüler, onlar, talihliydiler gene.

Katil annenin çarpık yüzü bir gölge ile örtülüyor; gözlerimiz midir bulutlara gömülen yoksa ikindi karanlığı mı inmekte? Kâbus dolu gece gelmiş! İşte Sihun [Seyhan] kükrüyor! Sesini dinliyoruz, bir de perişan bir annenin haykırışlarını:

"Ne ekmek istiyorum, ne de yardım, yalnız gözyaşı verin bana!"

Bir Yardım Günü

"Karalar verin bize, yastayız. Yazın İstanbul'a! Siyahlar göndersinler bize. Her bir yürekten kan damladığını söyleyin. Onların mutlu ve huzurlu günler için diktikleri elbiseler bize yakışmaz, bize siyah lazım, biz yasla damgalandık. Sadece siyah! Baştan aşağı, sadece siyah! Yazın İstanbul'a!"

Yüreği yaralı dul kadın, alnı buruşmuş, acılı gözlerle rengârenk elbise kümelerine bakıyor.

Çok yoksuldu, küçük çocukları, yetimleri paçavralar içinde hemen hemen çıplaktılar; kendi elbiselerinin ise ne renk ne de şekli vardı. Uzun, kirli, paçavralar şerit şerit, uzunlamasına yırtılmış, süt dolu memelerini örtüyordu. Yetimlerden biri memesine asılmıştı.

Biz, sözleri karşısında buz kesmiş, ellerimiz bomboş, tasalı yüzüne bakıyorduk.

"Tek bir ev yok, tek bir aile yok ki birkaç yiğidin birden yasını tutmasın. Bana ne gerek mutluluk günlerinin elbiseleri! Ah! Evladım kurtulaydı bari!"

Ve yanaklarından gözyaşları süzülüyor, sonra ağlamaya başlıyor, sesi kesik kesik:

"Kocam hepsinden yakışıklı, hepsinden cesurdu. Onun için öldürdüler. Evladım güle benzerdi, yüzüne bakan bir

daha bakmak isterdi. Gözümün önünde kanını döktüler; komşu Türk kadınları gelip halime güldüler. Avuçlarını yumruklayıp *nisbet* yapıyorlardı. Ben ağladıkça kahkaha atıyorlardı."

Aniden hıçkırıkları kesiliyor. Yüzü heykel gibi hareketsizleşmiş ve gözleri, hâlâ ıslak kirpiklerinin arasından avuntusuz bir keder ve kızgınlıkla yanıyor. Gözyaşları ve içini çeke çeke ağlaması, bizler için dayanılmaz bir hal alıyor. Solgun yüzünün hareketsizliği ve gözlerindeki kor ürpertiyor. Kendisine acı veren hatıralarından uzaklaştırmak istiyoruz, sağ kalan çocuklarından bahsediyoruz, elem dolu yüreğine yaşam arzusu ve umut vermeye çalışıyoruz. Ama o başını sallıyor, tesellimizi reddediyor ve her şeye birden cevap verircesine bir kez daha kendisine uzatılan giysi kümesine bakıp, kurumuş dudaklarıyla tekrarlıyor:

"Yazın İstanbul'a! Karalar yollasınlar bize."

Sabah erken, neredeyse şafakla birlikte, büyük bir kalabalık kilise avlusuna doluşmuştu. Gözlerimizi açar açmaz sağır edici gürültülerini işittik, sınırsız bir gürültü, fırtınalı denizin uzaklardan gelen fısıltıları misali. Şimdi aynı kalabalık bizi çevreliyor, bazen Piskoposluğun merdivenlerini tırmanıyor tehditkâr, bazen bağırıp çağırıyor, bazen de ağlaşıyor. Günler, aylar boyu her şeyden o denli uzak yaşamışlardı ki, ihtiyaçları o denli büyük ve hayatiydi ki, telaşlarında hastalıklı bir şaşkınlık yatmaktaydı. Bazen öne geçmek arzusuyla birbirlerini çiğniyorlardı; minik çocuklar bağrışıyor, acıklı feryatları bizi derinden sarsıyordu.

Düzeni sağlamak imkânsızdı, ümidimizi yitirmiştik. O kalabalığın onda birine bile yetecek eşyamız yoktu. Söz verilen, ümit bağlanan elbiseler geldiğinde, paylarına düşeni gelecek seferlerde alabilmeleri için geride kalan kalabalığa numaralar ve *pusula*lar vermek zorundaydık. Ancak bugün

elbise alacak olanlar, bunlar nasıl seçilecekti? Nasıl bir sıralama yapılacaktı? Hangi mazeretle biri kabul edilirken, öteki reddedilecek veya talepleri ertelenecekti? Ümitsiz ve şaşkındık. İnsanlar dehşetli, sağır edici bir gürültüyle ihtiyaçlarını sıralarken, biz derin bir üzüntü içinde birbirimizin solgun yüzüne bakıyorduk.

Aramızdan biri:

"En bedbaht, en acı dolu olanları, ihtiyarları, kör ve hastaları seçmeli; ya da çok çocuklu olanları," dedi.

Ancak hepsi de aynı derecede bedbaht, muhtaçtılar ve biz her ne kadar bu seçim şeklinin yetersizliğine inansak da öncelikle körleri bulmak için kalabalığın içine daldık. Kesif bir kir ve ter kokusundan nefes alınamaz haldeydi. İnsanlar o denli sıkışık, birbirine yapışık gibiydi ki, aramızdan bazıları içlerinde kayboldu. Yol açmak için elimi vücutlarına dokundurduğumda, şüpheli bir nem beni durduruyor, ama çevremdeki dehşetli sefalet derhal cesaret verip yüreklendiriyor ve biz daha büyük bir gayretle atılıyorduk kalabalığın içine.

Körleri ayırmamız gerekiyordu. Onlar ki kimsesiz, bir değnekten bile yoksun, titrek ayakları üzerinde anca durabiliyor ve insanların itiş kakışı arasında bir o yana bir bu yana savrulup duruyorlardı. Kalabalık topluluğun büyük çoğunluğu kadınlardı, erkeklerin yokluğu göze çarpıyordu; ancak körler arasında yaşlı erkekler de vardı ve görünüşleri feciydi.

Teker teker ellerinden tutup refakat ettik. Yol üzerinde insanlar hiddetle homurdanıyorlardı. Bir kısmı küfrediyor, başkaları tehditler savuruyordu. Her biri kendi şahsi talihsizliğinin büyüklüğüne gömülmüş, sadece kendisiyle ilgilenmemizi istiyordu. Kadının biri bedbin, gözlerimizin önünde üzerindeki paçavraları yırtıyor, saçlarını yoluyor ve tüm acı-

sını öylesine haykırıyordu ki paralayan sesiyle herkes, bir anlık sessizliğe gömülen tüm kalabalık ürpertiyle sarsılıyor.

Bazıları peşimize takılıyor, zorla durduruyor, yalvarıyorlardı. Gözyaşlarıyla ıslatıyorlardı ellerimizi. Tüm izahatlara rağmen ikna olmuyor, beklemek istemiyorlardı ve çaresizliğimiz bize ıstırap veriyordu.

Bir ara yine kalabalıktan uzaklaşıp, elbiselerin dizildiği salonda dağıtımla uğraştık. Körler, birbirlerinin ardı sıra ilerliyorlardı; esmer ve solgun yüzlerinde feri sönmüş ölgün gözlerini bize doğru yöneltiyor, sesimizi takip ederek can sıkıntısıyla çağrımızı bekliyorlardı. Genellikle suskundular, içlerine çekilmişlerdi, çok konuşmuyorlardı. Hatta bazıları sanki olup biteni henüz anlamamıştı.

İki gün önce yaşlı bir kadın görmüştüm; kime rastlasa hep ne oldu diye soruyordu. Kimse gerçeği ayrıntısıyla anlatmamıştı. Herkes şahsi dertleriyle kuşatılmıştı. Kadıncağız sadece gürültüyü işitmişti. Feryatları işitmiş, yangının çıtırtılarını duymuş ve silah sesleriyle sağırlaşmıştı. Alevlerin sıcaklığını sırtında hissetmiş, kaçışan kalabalığa kapılıp hiçbir şey bilmeden oraya buraya sürüklenmiş ve günler, haftalar boyu izahat dilenmişti. Katıldığı toplulukta, etrafında bulunanlara yalvarmış ve henüz kimse kendisine neler olduğunu açıklama lütfunda bulunmamıştı. Bu nedenle yüzünde dehşet, belirsizlik ve kuşku ifadesi vardı ve zihnine de bölük pörçük bilgiler kazınmıştı.

"*Düşman* bizi kırdı," dedi müteredditi ve ayrıntılara ilişkin sorular yöneltti.

Sabırla sorularına cevap verdim; ondan sonra yüzü değişti sanki, solgunluğu hemen hemen ölü gibi mavimtırak bir hal aldı, beyaz bir sisle kaplı o görmeyen gözleri sanki üzerime dikildi ve yüreğinden bir feryat koptu:

"*Amaaan*!"

Şimdi de karşımda genç bir kadın vardı. Tek gözü, göz çukurunun derinliğinde kaybolmuş, diğeri de tam tersi, dışa fırlamış, şişkin, gözbebeği ise beyaz düğme gibi sert bir şey. Bu gözünün rahatsız ve gizli bir hayatiyeti vardı; sanki hapsedilmişti ve patlamak istiyordu. Devamlı hareket edip göz alışıyla hem ürküntü hem de rahatsızlık veriyordu ve bakışları bizimkilerden farklıydı. Hiç konuşmadan elbiselerini ayırdık, ama sonunda mecburen sorduk:

"Kaç kişisiniz?"

Bir an suskun kalakaldı, anlamadığını düşündük. Beyaz gözbebeği hareketsizleşti, dudakları kekeledi. Durmaksızın hıçkırmaya başladı, göğsü paçavraların altından inip çıkıyordu. Ebedi körlüğünün karanlığında neler görüyordu kim bilir?

Çoğu kez oluyordu böyle; sorumuz onlara artık kimsesiz olduklarını söylüyor, geri dönmeksizin yitirilen tüm yakınlarını hatırlatıyor ve biz suçlu gibi, onları nasıl teselli edeceğimizi bilemiyorduk. Bazen onları incitmemek için, kaç kişi olduklarını sormak yerine bir küme elbiseyi koyup sorardık:

"Bu kadarı yeter mi?"

"Neden yetmesin? Kim kalmış ki? Evlatlarımı öldürdüler, kız kardeşimi yaktılar, kocamın boğazını kestiler. Bir başıma kaldım, niye yetmesin? Ah, ah!"

Ve kaçınılmaz şekilde sonuç aynı olurdu, yeniden gözyaşı, yeniden hıçkırık.

Bazıları güzel bir elbiseyi elimizden çekip bir yana fırlatır, sızlanırlardı:

"Sırtımda gömleğim kalmamış, kurban olayım. Bir şey verin örtüneyim yeter, yaslı halimle güzel elbisem eksik olsun."

Siyah, hep siyah isterler, bakışlarıyla yığınlar içinde siyah matem elbiseleri ararlardı.

Körler sıra halinde önümüzden geçiyorlardı. Bazılarının kirpikleri yaralıydı ve ağladıklarında korkunç oluyordu, gözyaşlarıyla birlikte kan yanaklarından süzülüyordu. Acılarını depreştirmemek, duygularını uyarmamak için aşırı bir özen gösteriyorduk, ama nafile... Bizi göremedikleri halde ve henüz sesimizi de duymadan, kendilerine yönelik merhametimizi ve içinde bulundukları ruh halleriyle iletişimi sağlayan aramızdaki o bağı nasıl oluyor da hissediyorlardı, bilemiyorum.

"Kurbanın olayım bacım! Sana söylemesek kime söyleyelim? Kim anlar derdimizi? Elin yüreği taş gibi katı, bir elleriyle verirler, diğeriyle döverler."

Ve tek bir kişi sadece kendi hikâyesiyle bir dünya sefaleti gözler önüne serebiliyordu.

Dışarda, kalabalık durmadan homurdanıyordu. Saatler geçiyor, bekledikçe sabırsızlık artıyordu. Bazen daha becerikli veya ihtiyaçların dayatmasıyla harekete geçmiş biri, engelleri hiçe sayarak kalabalığı yarıyor ve bize kadar ulaşıyordu. Genellikle anneler bu şekilde yanımıza gelirlerdi.

İşte böyle açılmıştı kapı aniden, ardına kadar. Çılgına dönmüş bir kadın kendini içeri attı. Korkuya kapılan körler el yordamıyla sağa sola yönelirken birbirleriyle çarpıştılar, bazıları da insiyaki olarak yol verdiler.

Genç bir kadındı, geniş *şalvar*ıyla gayet düzgün görünüyordu. Gür saçları sırtından aşağı dökülüyor, başının beyaz örtüsü çenesini de gizliyordu.

"Artık dayanacak gücüm kalmadı, sarhoş gibiyim, deli gibiyim. Acıyın bana!"

Ve ellerinde taşıdığı bohçayı açarak bize uzattı:

"İşte! Gerisini siz bilirsiniz."

İnanılmaz zayıf, tamamen çıplak bir çocuktu önümüze konulan. Tam teşekkül etmemiş de, sanki yalnızca kafası

gelişmiş gibi bir şeydi. Sadece gözlerinde yaşam belirtisi görülüyordu.

"Kaç aylık bu çocuk?"

"Altı aylık," diye cevap verdi annesi...

Yavrucak üzgün, sıkıntı dolu ve hasta çocuk gözleriyle bakıyordu bize. Bazen ışıktan kamaşmış gözlerini kırpıştırıyor ve maymuna benzeyen yüz hatlarını buruşturuyordu. Tüm bedeni doğduğu günkü haliyle kalakalmış, belki gücünü daha da yitirmişti. Karnı çukura kaçmış ve boş gibiydi. Ve kolları, bacakları zayıf, incecik birer çubuk gibiydiler.

Kadın, yitik anneliğinin yaralarına gömülmüş, durmaksızın gözyaşları içinde tekrarlıyordu:

"Beş çocuk annesiyim, hiçbiri böyle olmamıştır."

Ancak biz, annelerinin kucağında bu vaziyette çocukları çok sık görmüştük. Tüm yeni doğan çocuklar olayın ve onu takip eden günlerin sürekli sefaleti içinde mahlûkata dönüşmüşlerdi. Ölenler çok sayıdaydı, ancak hâlâ ölüme direnenler de aynı manzarayı sergiliyorlardı.

"Acımız tek değil, derdimiz tek değil!"

Sanki düşüncelerimizi aksettirircesine, yeknesak ve şarkı söyler gibi bir sesle bu sözleri tekrarlayıp duruyordu talihsiz anne.

Onun isteklerini yerine getirip, bizim körlere geri döndüğümüzde, kalabalık da ta odamızın kapısına kadar ulaşmıştı. Körler, o acayip gürültüden dehşete kapılmış, kafalarını dikmiş, ürkek adımlarla bir acele bize doğru geliyor, ilerlerken bazen birbirlerine yaslanıyorlardı. O kanlar içinde yaralı gözleri, beyaz sis bulutuyla örtülü gözbebekleri, iltihaptan yıpranmış kirpikleri bizde hem merhamet hem de korku uyandırıyordu. Bazılarının gözleri öylesine kapanmıştı ki, o kurumuş ve dümdüz derinliklerden bir zamanlar ışıltılı bakışların yansıdığına inanmak çok güçtü. Alından deri

dosdoğru o çukurlara iniyor, kirpiklerin birleştiği çizgide bir kıvrım dahi teşekkül etmiyordu.

Hepsi de kimsesiz, sahipsiz kalakalmışlardı. Bazıları aile fertlerine ne olduğunu bilmiyordu; ölmüş müydüler yoksa sersefil yollarda veya hapiste miydiler? Bu soru solgun dudaklarından düşmüyordu.

"Buraya gelenlerden kör bir babası olduğunu söyleyen çıkmadı mı?"

Cevap vermek bizim için çok zordu, daha zor olanı titrek ve zayıf umut ışıklarını söndürmekti. Pek çoğu sadece o umut uğruna ilerliyordu hayatın zorlu yolunda.

Birkaç gün önce aynı odada acıklı bir manzaraya şahit olmuştum. Sekiz yaşlarında bir oğlan getirmişlerdi. Olayın başladığı gün kaybolmuştu zavallı yavrucak. Yaşadığı köyü yerle bir ettikten sonra komşu Türkler onu evlat edinip Müslüman yapmışlardı. Çocuk hangi iğrenç olaylar silsilesi ardından gelmişti milletinin kucağına kadar, bilemiyorum. Sadece kendi ismini ve babasının ismini söylüyordu, başka hiçbir şey bilmiyordu. Birdenbire, kilise avlusunda yığılmış kalabalık kadın topluluğu içinden kör bir kadın, umut ve acıklı bir tereddüt buhranı içinde bize ulaştı. Yüzünden aşağı, yaralı gözlerinden kan ve gözyaşı akıyordu. Şakakları terden ıslanmış, hıçkırarak ağlıyor, konuşmak istiyor ancak sesi boğuluyordu. Nihayet:

"O gün oğlumu alıp götürdüler, İslamlaştırdılar. Ondan beri yitirmiştim onu. Türklerin yanından bir çocuk gelmiş diyorlar, acaba benim oğlum mudur?"

Kadın kesik kesik nefes alıyor ve ağlıyordu, gözyaşları soluğunu kesiyordu. Kollarını açmış, evladını arıyordu.

Konuşmaya, hareket etmeye mecalimiz yoktu. Dehşet içinde, duvarlara yaslanmış, kör kadının hareketlerini izliyor ve bir yandan da çocuğun yanına varacağı anı düşünü-

yorduk irkilerek. Çünkü ne yazık ki küçüğün ilgisizliği bizim için gayet açıktı.

"Mesrob! *Yavrum*!"

Cevap gelmedi. Cevap yok... Sessizlik kurşun gibi ağırdı. Ve anne anladı ki, bir kez daha umutlarına aldanmıştı.

Körlerin elbiseleri dağıtılıp, onları yaşlı erkeklerle kadınlar takip ettikten sonra dağıtılacak eşya kalmamıştı. Sabırsız ve kızgın kalabalık, kırılmış ümitlerini feryada döktü. Bir gece daha kir pas ve paçavralar içinde, bir gece daha yardım alamadan, giysisiz! Artık dayanamıyorlardı. Ve onlar, bir yana attıkları paçavralarını tekrar toplarken, böyle geçirecekleri daha pek çok gecelerin onları beklediğini biliyorduk.

Eve dönerken kalabalık, yorulmak bilmez bir inatla bizi takip ediyordu. Arkadaşımı gözden kaybetmiştim, odama çıkıp bir an yalnız kalmak ve ertesi günkü mecburiyetlerim üzerine düşünmek için acele ediyordum fakat burada da bizi bekleyenler vardı.

"Fukaralık bir deniz gibi kocaman, kurbanın olayım!"

Ev sahibesi bunu söylerken, yukarıda bulunanların yardım için beklemekle kalmadığını, birbirleriyle kavga bile edip düşman kesildiklerini açıklıyordu.

Odaya girdiğimde, yalınayak sersefil kadınlar iki sıra halinde duruyorlardı. Hemen hemen varlığıma kayıtsız, kıpırdamadan bekliyorlardı. Konuşmuyor, bir şey dilemiyorlardı ama yalvaran bakışları beni sıkıntıya sokuyor adeta ıstıraplara gark ediyordu.

Uzun uzadıya anlattım onlara. Artık bir şey kalmamıştı verecek. Yarın... Belki yarın... Yola çıkan denkleri bekliyorduk.

Dinliyor, ama sanki işitmiyorlardı; çünkü akabinde ağır ağır yaklaşıp tekrar yalvarmaya başlıyorlardı.

Ancak geç bir saatte kırık ümitlerle, tek söz söylemeden

gittiler, ikna olduklarını veya tamamen umutlarının tükendiğini hiçbir şekilde belli etmeden. Yüreğim paramparça, vicdan azabı içinde, acıyla bakıyordum arkalarından ve durumumuzu düşünüyordum; bir ümit ve inançla bize başvuran bedbahtları elleri boş, geri çevirmeye mecbur oluşumuzu...

İki kadın henüz gitmemişlerdi; orada oldukları süre içerisinde birbirleriyle kavga etmiş, ötekiler gittiğinde anca durulmuşlardı. İki yaralı, yüreği kanlı kadın, küskün ve yaşlı gözlerle birbirlerini süzüyorlardı... İkisi de Ermenistanlıydı. Zaten bir kere kıyım dehşetine maruz kalmış, yaslı ve fukara başlarını kurtarıp Giligya'nın güneşli semasının altına sığınmışlardı. Ne denli derin ve sonsuz bir talihsizlik içindeydiler. İkisi de anneydiler ve uzaklardan yardım için yollanmış çul çaput uğruna kavgaya gelmişlerdi. Sadece tek bir yorgan kalmıştı elimin altında ve ikisi birden karşımdaydı. Hangisi daha muhtaç durumdaydı, nasıl seçilecekti?

"Ay, ay, ay! Ay benim yaslı başım! Öleydim de kemiklerim rahata ereydi. Merhametli yüce Rabbim! Niye beni unuttun da vücudumu kaldırmadın şu kara topraktan?"

Kadınlardan genç olanı saçlarını yolup, göğsünde paçavradan ibaret giysilerini paralıyordu. Sonra yaşla dolu yalvaran gözlerini bana çevirerek, bir an suskun kalıyor ve konuşmaya devam ediyordu:

"Evladım toprak üzerinde, hasta! Vücudu yaralarla kaplı. Cerahat ta kemiklere ulaşmış! Kurban olayım! Evladın yok mu? Söylediklerimi anlamıyor musun? On yaşına geldi ama vücudu ağrılardan eridi. Sadece kafası ve birkaç kemiği kaldı. Mezara koymadan tükendiğini gördüm. Gözlerim kör olsun! Sabahları bir yandan öbür yana döndürdüğümde, dolu karınca görüyorum üzerinde! Ay, ay, ay!"

Daha fazla işitmemek için kulaklarımı kapattım ve göz-

lerine, her gün öylesine korkunç şeylere bakan o annenin gözlerine bakmadan, yorganı ona verdim.

Göz açıp kapayana kadar kaybolmuştu.

Uzun süre öteki kadınla kaldım, ısrarcıydı ve ağlıyordu. Başımı ellerimin arasına almış, ürkütücü ve muğlak şeyler düşünüyordum, daha doğrusu bir kâbusun içinde yaşıyordum. Artık sabırsızlıkla arkadaşımı bekliyordum; gelse de, felaketzedelere has uzun soluklu bir sabırla ve hiçbir umut taşımadan yanımda bekleyen bu kadının isteklerini bir şekilde karşılasam.

İri yapılı, dolgun memeleriyle büyük bir kadındı, gözleri acılı, gözkapakları kanlıydı; ağladığını görmek dayanılmazdı. Gürül gürül gözyaşları birazcık dinse de, acısı depreştikçe, dökülen kirpiklerin köklerinden kan tomurcukları bitiyordu.

Onu dinlemeden yorganı diğer kadına verdiğim için vicdan azabı içindeydim, ama acaba dünyanın herhangi bir köşesinde daha talihsiz bir hikâye olabilir miydi? Kendimi haklı çıkarmak adına sordum ona:

"Çocuğun var mı?"

Bir süre suskun kaldı, kan ve gözyaşı dolu gözlerinde yabanıl bir kıvılcım parıldadı, sert ve küçümser bir bakışla cevap verdi:

"Sekiz çocuk doğurmuş, besleyip büyütmüşüm. Sekiz erkek çocuk!"

"Senin de mi hasta çocuğun var, diğeri gibi?"

Başını hızla salladı:

"Aslan gibi sağlıklıydılar," dedi.

"Eh! Bak, sen ondan daha şanslısın. On yaşında oğlu toprak üzerinde hasta kalakalmış..."

Sözümü tamamlayamadım. Delice, uğursuz, benzersiz bir kahkahayla kesti sözümü.

"Daha şanslı! Evet, daha şanslı! Nasıl da mahirsiniz yüreğimizin ateşini anlamakta... Onun çocuğu toprağın üzerinde kalmış... Benimkiler zaten toprağın altındalar... Ve ben daha şanslıyım!"

Sekiz çocuğu katledilmiş, sekiz çocuk yitirmiş bu kadın, yaralı anaç duygusallığı içinde kendinden geçmiş, güçsüzlüğüm karşısında sinirleri gerilmiş, kıvranıyordu...

Çeşitli talihsizliklere uğramış çok anne görmüştüm. İşçi anneler! Eziyetli işlerden yıpranmış vücutları ardı ardına düşükler yapmış ve sadece ucubeler doğurmuşlardı. Ne anneler görmüştüm; fukaralıktan kurumuş memeleriyle kansız çocuklarını besleyemeyenler; iflah olmaz hastalıklara tutulmuş, süt yerine sadece irin ve zehir taşıyanlar... Toplumsal ve ekonomik zorluklardan çıldırmış, katil olup yeni doğmuş evlatlarını öldüren anneler dahi görmüştüm. Fakat bu iki anneyi, talihsizlik yaşayan insanlar içinde herhangi bir sınıflamaya sokmak imkânsızdı. Onlar Ermenistanlı annelerdi...

Genellikle yardım dileyenler arasında Adanalılar azınlıktaydı, fakat çevre köylerden gelen dulların sefaletinin tasviri mümkün değildi. İncirliklilerden geriye kalan zavallıları, Gâvurköy'den az sayıda kaçabilenleri, Kayırlı'daki korkunç olaylardan dehşete düşmüş birkaç dulu, Misis'in kadınlarını ve başlarında bulunan uzun boylu, cesur dul kadının, bir sürü ihtiyaçlarını çatır çatır önümüze koyuşunu hatırlıyorum.

Gelecek yardım dağıtımında, mümkün olduğunca çevre köylerden gelenlerin isteklerini sağlamaya niyetlenmiştik. Büyük çoğunluğunu kadınlar oluşturuyordu ve Adanalı felaketzedelere nazaran daha bedbaht durumdaydılar. Yabancı topraklarda, kimsesiz, umutsuz bir sefalet içinde eriyip gi-

diyorlardı. Üzerlerindeki çul çaput çıplaklıklarını örtmeye yetişmiyordu ve bunun için derhal bir şeyler yapılması gerekiyordu.

Kalabalık her an kilisenin avlusunda yığılmış, günden güne daha talepkâr, sonu hep acı ve gözyaşıyla biten hiddet buhranları içindeydi.

"Kurbanın olayım, vurdum! Vurdum! Doğru ama neyle cezalandıracaksınız beni? Allah zaten sillesini indirmiş başıma!"

Ötede kadının biri hiddetten köpürmüş, aklını yitirmiş gibi konuşuyordu:

"Üç evladımla ateşlerin ve süngülerin arasından kurtuldum ve bu kara toprakta kaybettim üçünü de, birer birer. Gözlerimde yaş kalmamış, sesimde acı kalmamış. Yüreğim taş gibi sert, isterse dünya virane olsun, yok olsun, bana ne!"

Bazen onları sakinleştirmek için harcadığımız tüm çaba boşa gidiyordu; her birinin kara yazgısı öylesine derindi ki gaddar ve kalpsiz oluvermişlerdi. Kara gözlerinin içinde, gözyaşlarının arasında görebiliyorduk, hiddetlerinin acımasız katılığını.

O gün çeşitli köylerden gelmiş dul kadınlar birbirlerini öfke dolu gözlerle süzüyorlardı. Bazen aralarından felaketzede bir rahibin perişan kara silueti öne çıkıyordu. Yırtık pırtık kukuletaları, ağarmış başlıklarının üzerindeki örtüleri paramparça, birbirine girmiş sakallarıyla, onlar, bize daha bedbaht gözüküyorlardı. Kurumuş dudaklarında teselli ve barışa dair sözcükler tükenmişti.

Bazıları düşmana karşı savaşmış, kimisi yaralanmış veya uzuvlarını kaybetmişti. Karanlık, kaygı dolu asık suratlarında Hıristiyanlığın sükûneti yok olmuştu. Bazıları doyumsuz, her şeyi kapıp götürmeyi kafasına koymuş olmanın

verdiği güçle çıkıyorlardı karşımıza ve taleplerini ortaya koyuyorlardı. Oysa bazıları da omuzlarına yüklenen haçı sabır ve huşuyla taşıyorlardı... Saldırgan güruhun azgınlıklarına doğrudan maruz kalıp birçoğu feci şekilde ölmüştü. Genellikle katiller ne kılıç ne de tüfek, sadece balta kullanmışlardı. Yolculuğumuz boyunca sık sık kilisemiz şehitlerinin kararmış, kesif kanlarıyla karşılaşıyorduk.

Abdoğlu köyünün papazı, dinç ancak acı ve kederle kararmış bir halde, ilk kez o gün karşımıza çıktı. Dağılmış cemaati için bize başvurmuştu. Çok azı hayattaydı, onlar da tarifsiz bir sefalet içindeydiler.

"Abdoğlu'da 66 hane vardı, 265 kişi yaşıyordu," diyor yorgun bir sesle, "242 kişi de dışarlıklı bulunuyordu; bu sonuncuların hepsi de öldü."

"Hepsi de öldü mü?"

"Evet! Hepsi."

Ardından acı ve sancılı bir sessizlik başlıyor; papaz, gözleriyle bizim göremediğimiz bir resmi takip ediyor. Sonra içten gelen bir dürtüye uyarak yavaşça haçını çıkarıyor ve derhal bir şeyler söyleme ihtiyacı içinde, hüzün ve hiddetten titreyen sesiyle anlatmaya başlıyor:

"Güruh Cuma günü kuşattı bizi. Gençler kavgaya hazırdı. Silahları ortaya çıkardık: Beş mavzer, altmış revolver, nitekim *çift*eler, *tüfeng*ler. Ama köy ağası Bağdadoğlu Garabed, rıza göstermedi. Hey vah! Korkudan aklını yitirmiş, yüzümüze bağırıyordu: 'Bize mi kalmış İslam'a karşı koymak? *Çift*elerle, *ğuş* vurulur, insan değil! Bir *tüfeng*e karşılık yirmi martini var karşımızda. Boynumuzu eğelim, silahları teslim edelim ve insafa gelmelerini umut edelim.' Boşuna tartıştık, örnekler verdik: 'Ölmek bir kereye mahsus, bugün son günümüz olsun, ama *silah*ları bırakmayalım, yiğitliğimizi ne güne saklıyoruz? Ne güne boğazımızdan kısıp almışız bu

silahları? Evlatlarımız bileklerimize güvenmişler; boş ellerle, hangi yüzle bakacağız yüzlerine?' Boşuna! Boşuna! Bağdadoğlu Garabed beyaz bayrağı dikti ve köyün teslimiyetini ilan etti. *Düşman* geldi, silahlarımızı topladı ve derhal kıyıma başladı."

Bir an susuyor, gözyaşı kirpiklerinde taşlaşıyor ve benzersiz bir ifade veriyor bakışlarına:

"Sadece biri, bir genç, silahını saklamıştı; yedi düşman vurdu ve kaçabildi. Kalanların hepsi öldü, köy ateşe verildi. Abdoğlu'nun 265 köylüsünden geriye birkaç kişi kaldı, o da çoğunlukla kadın."

"Bağdadoğlu?" diye soruyoruz hemen.

"Bağdadoğlu kendi evinde öldürüldü, inanılmaz işkencelerle, gözlerinin önünde karısının, evlatlarının, gelin ve torunlarının öldüğünü gördükten sonra."

Papaz, Abdoğlu'nun trajik hikâyesini anlatırken, diğer çevre köylerden insanlar, dullar Piskoposluk kilisesinin kapısı önünde yığılmışlardı. Bazıları ağlıyor, bazıları da hırsla bağırıp çağırıyordu. Bazen ağlamaklı gözlerle, hıçkırıklardan kısılmış sesiyle dul bir kadın tekrarlayıp duruyordu:

"Ah! Ah! Öyle, öyle!"

Çoğu kez böyle tasdik edenler farklı köylerdendiler, ama olay genel hatlarıyla öylesine benzerlikler gösteriyordu ki, duyan herkes, anlatılanların kendi köyünde yaşananlar olduğunu zannediyordu. Genellikle kıyıma uğrayan köylülerin en büyük acısı mukavemet göstermemeleriydi. Teslim olarak, hayatlarını kurtarabileceklerini zannetmişlerdi; ancak acı tecrübe, kurtulanların silahı ellerinde tutanlar olduğunu göstermişti.

"Şaşırdık, bilemedik, oldubittiye geldik. Hayat tatlı, en bedbahtı için bile hayat tatlıdır. Zannettik ki bize kıymayacaklar."

Bu utanç yüklü itiraflar esnasında birdenbire, orta yaşlı, iri kıyım bir adam önümüze atıldı. Gözlerinden ateş püskürüyordu ve soylu bir hiddetle titriyor gibiydi.

Köle çocukları! Köle torunları! Tuh size!

Ve küçümseyerek, dehşet içindeki kalabalığın yüzüne tükürdü.

"Tuh, size! Hayat tatlıdır, doğru. Ama sizin yaşamaya yüzünüz var mı? Bakın şu gariplere –eliyle dul kadınları göstererek– ve açık yüreklilikle söyleyin, hayat sizler için ne hoşluk saklamış?"

İki kocaman ve nasırlı eli göğsü üzerinde debeleniyordu ve sanki onları nereye koyacağını bilemez haldeydi.

"Tükendik! *Maf* olduk! Her şeyimizi talan ettiler, kalanını yaktılar, bize yaşlı kadınları ve körleri bıraktılar. Çocuk gibi kandık, *silah*larımızı onlara verdik ve bizim döktüğümüz mermilerle vurulduk!"

Başını sallıyor ve tüm vücuduyla titriyordu. Kelimeler gittikçe daha zor ulaşıyordu dudaklarına.

"Bu bir değil, iki değil! *Millet*in kanı yeni dökülmüyor. Gayet iyi biliyorduk ama bilmezden geldik, kör ve sağırmış gibi yaptık. Tuh, bize! Ne için? Kim için yaşıyoruz şu dünya yüzünde? Ölmeyi bilmeyen insan yaşamayı hak etmez! Köle çocukları!"

Bu sıradışı felaketzedenin ortaya çıkmasına hayran kalmış, konuşmasından büyülenmiş dinliyoruz. Birdenbire bize dönüp devam ediyor:

"Ben Şeyh Muratlıyım. Bizim köyümüz de kuşatıldı. Bizim de canımız candı, bizim de yaşamaya *have*simiz vardı, ama ecel günü gelmişti işte!"

Tüm olanları zihninde toparlamaya çalışarak bir an sustu.

Aynı esnada birinin kendisine verdiği sandalyeyi kara

nasırlı elleriyle aldı, öne doğru itip yanımıza oturdu. Sonra cebinden tütün tabakasını çıkardı, ağır ağır bir sigara sardı.

O arada yüzünü seyretmeye fırsatımız oldu. Irkın temiz kalabilmiş hangi damarından teşekkül etmişti bu köylü topluluğu? Toprakta çalışmaya alışık ve görünürde diğer köylülere onca benziyor olmakla birlikte, felaket günlerinde, aniden bambaşka bir sima ile meydana çıkmışlardı. Kendisi aşırı esmerdi ve alnında güneş altında çalışan insanlara has çizgiler uzanıyordu. Uzun ve sık kirpiklerin ardına sığınmış gözlerinde hiddetin, isyanın sürekli yandığı zaptedilmez bir alev vardı. Ermenilere has, hafif kartalımsı burnu, kırışıklıklarla dolu köylü yüzüne asalet katıyordu ve dolgun dudaklarında Ermeni köylüsünün hasleti yansıyordu.

"Ben anlatayım siz yazın! Dünya *âlem* duysun ki, Şeyh Muratlının kanı boşa dökülmez."

Orada doğup, kendi köyünün dar çerçevesinde yaşayan biri olarak, felaketin o yıkıcı günlerinde takındıkları tavrın tüm dünya için önem arz ettiğini düşünüyordu. Ve biz de o an, doğrusunu söylemek gerekirse, onun ruh haline ortak oluyorduk. Belki de onun köylü güdüleri yanılmıyordu ve Şeyh Murat savunması sürekli felaketlere gark olmuş soyumuz için büyük önem taşımaktaydı.

O şöyle anlattı:

"İki gün boyunca *düşman* Çerkez köyünde toplanmıştı; o iki gün içinde köylülerimiz evlerinden çıkmadılar. Ama birkaç kişi elebaşı olarak yapacaklarını kararlaştırdılar. Silahları topladılar, gerçi olan çok bir şey değildi, *ğırma, çifte, dolma çifte, tek tüfeng, ğırma tek tüfeng*, altıpatlar filan. Sonra dağınık kalmamızın doğru olmayacağını düşünerek bir evde toplandık.

"Perşembe günü gelip bizi kuşattılar ve sonra yeşil bayraklarla, uluyarak Şeyh Murat'a girdiler. Köyden ses çıkmı-

yordu, sanki boştu. Martini mermileri havada ıslık çalıyordu. Önce boş kalan evleri, kiliseyi yaktılar, sonra da üzerimize saldırdılar. Beş gün sürekli çatıştık. Düşman şaşkın ve hiddetten köpürmüş bağırıyordu:

'*Gâvur*lar, teslim olun!'

Hayır, teslim olmayacaktık! Silahlarımız yetersizdi. Birkaç babayiğit yerde sürünerek, gidip ölen Müslümanların silahlarını almayı denedi ama onlardan hiçbiri geri gelmedi. Yerde yüzükoyun yatmış halde beş gün savaştık. Birbirimizle konuşmuyorduk; çünkü kulağımızı yere dayayınca düşmanın hareketlerini işitiyor ve bunlardan çok şey öğreniyorduk. Onlar gücümüz hakkında emin değillerdi, kuşkuya kapılıyor, geri dönmeye karar veriyorlardı. Diğer yandan bizim de mermilerimiz tükeniyordu. Kurşunumuz olmadığından bakır kapları parçalayıp silah olarak kullanmak istedik. O zaman *tüfeng*lerimizin perişan halini görüp yeni imkânlar aradık; ağaç gövdelerini oyarak içine su boruları döşeyip patlattık. Üç kez barut ateşleyip *düşman*ı şaşırttık. O sırada artık çaremiz tükenmişti, kadınları ve çocukları toplayıp ortamıza aldık, geceleyin, sessizce, yalınayak düşmanın burnunun dibinden kaçtık. Yarım saat sonra on-on beş Çerkezle karşılaştık; yol ortasında çatışmak kolay değildi, kadınlar ve çocuklar telef olabilirdi. Kurşunumuz yoktu, ellerimiz bomboştu, kurnazlığa başvurduk. Onların bize doğru gelmesini beklemeden bizden biri, silahı omzunda karşılarına çıkıp, sordu:

'Siz kimsiniz?'

'Bizler Çerkeziz.'

'*Hınzır*lar, sizler *gâvur*sunuz, kaçıyorsunuz.'

'Gerçekten biz Çerkeziz,' deyip doğrulamak için başlığını gösterdi.

'Burada ne arıyorsunuz?'

'Şeyh Murat alınamamış, *gâvur*lar direniyormuş, oraya gideceğiz.'

'Biz hakladık, köyü aldık; ama inekler öküzler vardı, gidin alın.'

Çerkezler, Şeyh Murat'a doğru hızla yol almaya başladılar, biz de diğer taraftan Adana'nın yolunu tuttuk."

Şeyh Muratlı, sigarasını yakmadan parmakları arasında döndürdü ve notlarımızı bitirmemizi bekledi, sonra alnındaki çizgileri daha da kırıştırarak esrarengiz bir sesle ekledi:

"Ne yürekten ne de bilekten yana bir eksiğimiz vardı. Silahlarımız yetersizdi ama!"

Akşam geç saate kadar elbise dağıtmaya devam ediyoruz, tüm bu süre içinde zihnimiz, Abdoğlu katliamı ile Şeyh Murat savunması arasında seyredip duruyor. Ellerimiz mekanik işliyor, bohçalar bağlıyor, sayılar yazıyor, eksik malzemeler için *pusula*lar veriyoruz. Dul kadınlar bunları çok değerli bir meta gibi başörtülerinin ucuna bağlıyorlar; hepsi de bizim azıcık yüreklendirmemizle konuşmaya başlayarak, trajik hikâyelerini anlatıyorlar. Çoğu kez uzak yerlerden sırf bunun için gelmiş oluyorlar ve biz hâlâ sayısız muhtaç dışarda sırasını beklerken dahi onları reddedemeyip dinliyorduk. Bazen üç dört kişi birden konuşuyor, her biri bizden birine ilişmiş, yaşadıklarını olduğu gibi tüm ayrıntılarıyla anlatıyor. Sanki bu yolla bize bir borç ödediklerine inanmış gibiydiler. Böyle, dul bir kadın bana acınası hayatını anlatırken, aynı anda öteden Ağzıbüyüklü bir köylünün sözlerini işitiyorum:

"Şeyh Murat'tan dört saat uzakta olduğumuzdan, evlerin tepesinden her şeyi görüyorduk. Önceden onlar, birleşelim, beraber direnelim diye bizi ikna etmişlerdi, korktuk, dinlemedik. Sonunda Arapköy'den geldiler, öldürdüler ve talan ettiler."

Gün akşam oluyor ve işimiz bitmek bilmiyordu. O gün dinlediğimiz tüm o tüyler ürpertici olaylar arasında ne yazık ki Şeyh Murat'ınkine benzer bir hikâye tekrarlanmadı.

Geç saatlerde o günkü dağıtımın sona erdiğini duyurduk. Kilisenin avlusuna doluşmuş kalabalıkta bir hoşnutsuzluk dalgası yayıldı. Uzun uzadıya sefaletlerinden yakınıp sızlandılar, sonra her biri kendi köylüsüyle birleşip gruplar halinde yavaş yavaş uzaklaştılar.

Günbatımı, birkaç saatliğine de olsa bize serinlik ve sükût bahşediyordu. Biz sessiz bir aceleyle kalan eşyaları bohçalamayı bitirirken, keskin ve yırtıcı bir ses, bizi sarsıp her şeyi bırakarak dışarı çıkmaya mecbur etti. Karalar içinde bir kadın, seller gibi gözyaşları içinde, göğsünü parçalıyordu. Yanı başında birkaç dul kadın neredeyse kayıtsız bir şekilde onun öfke nöbetini seyrediyordu. Ötede kör bir kadın, duvara yaslanmış, yeknesak bir sesle, kim bilir hangi yok olan cana ninni söylüyor. Ve bir şey göremediğinden, ninnisi ancak siyahlı kadının haykırışları yükseldikçe kesiliyordu.

"Sesi hâlâ kulaklarımda! *Aman*!"

Ağlayan kadın, acı dolu hatıraların ısrarcılığından bitap düşüp yere oturdu ve bir süre ne konuşabildi ne de ağlayabildi. Ellerini dizlerine vuruyor ve nefesi tükenmiş gibi, boynu çekilip, başı arkaya doğru düşüyor, hırıltılı bir sesle bağırıyordu:

"*Aman! Aman!*"

İnsan bedbahtlığının sınırlarının nereye varabileceğini hayal etmek imkânsız. Yaşlarla dolu, acılı, kara gözleri bize döndüğünde, baş döndürücü bir hüzünle kırılmış gibi hissettik kendimizi. Arkadaşlarımızdan biri, onu Piskoposluğun odasına getirmek için gitti; elinden tutmuş yürütürken, yaslı kadın her adımda düşecek gibi oluyordu.

"Aman! Aman!"

Uzun süre başka bir şey işitmedik. Her seferinde, konuşmayı denedikçe sesi kısılıyor, hıçkırıklardan soluğu tükeniyor ve bazen de gözleri deliler gibi yitik bakışlar kazanıyordu. Onu mümkün olduğunca rahat bir yere yerleştirdik ve acı buhranını dağıtmak için çabaladık. Konuşma isteğinden ortaya çıkan asabi sarsıntıları sakinleştirmek üzere bir an yanından uzaklaştık. Biraz sonra kederinden uyuşmuş, başını koluna yaslamış uyuyordu. Olağanüstü solgun görünen yüzünde morarmış gözkapakları yarılanmıştı ve aralarından göz akları beliriyordu. Ara sıra bir köre aitmiş gibi cansız, soluk gözbebeği bu akların üzerine düşüyordu.

Geceydi ve mumun titrek ışığı Piskoposluğun odasını anca aydınlatıyordu. Kadın uyanmıştı, acısı yerli yerindeydi, ama nöbeti biraz hafiflemiş olduğundan, kâbus dolu hikâyesine vâkıf olabildik:

"Paskalya'nın ikinci günü kocam şehirden odun getirmek için Ziamet köyünden ayrıldı, aynı köyden çiftçi Kel Musrukh onunla birlikteydi. Akşama doğru kocamın yol arkadaşı tarafından öldürüldüğünü duyduk. Henüz bilmiyorduk alnımızın karasında daha nelerin yazılı olduğunu; tüm gözyaşlarımızı kocam için döktük. Ertesi sabah ortalığın karıştığına dair haberler ulaştı bize, ama Türk dostlarımızdan biri evimize gelip bizi korudu ve akşama kadar kimsenin yaklaşmasına izin vermedi. Kızlarım ve oğlum –18 yaşında– aaah, *yavrum*, etrafımda oturmuşlar, bir bir babalarının sözlerini, arzularını hatırlıyorlardı:

'Bu kış böyle yapacaktı, şu günlerde böyle yapacaktı. Vay, vay! Nasıl öldü! Nasıl da bir silahla vurdular!'

Bir şey bilmiyorduk. Hepimiz de duvar gibi bembeyazdık ve kızlarımdan biri ayağa kalktığında *peri* gibi görünürdü gö-

züme... Uzaktan silah sesleri geliyordu, dışarda köpekler ağlıyor ve kapımıza biri yaklaştığında ağızları açık saatlerce uluyorlardı. Bizi koruyan Türk'ün eli ayağı birbirine dolanmıştı. Dışardan birileri geliyor, konuşuyor, fısıldanıyor, sonra hızla çekilip gidiyorlardı, kara ellerle, gözleri dönmüş, ağızlarından köpük saçarak...

Sabaha karşı korkudan mı, yoksa yeni bir emre uyarak mı, bilmiyorum, Türk dostumuz bizi yalnız bıraktı ve gitti. Biraz sonra geldiler. Aman! Her şeyi talan ettiler. Dükkân ve ev boşalmıştı ki, dükkânın mal sahibi geldi, kapıları kapatıp mühürledi, tüm defterleri yanına alarak gitti.

Yalnız ve çaresiz kalakalmış, giderek hissediyorduk ki ıstırabımızın sonu gelmemiştir. *Mal*ım umurumda değildi. Gözüme gözükmedi, ama çocuklarıma bakıyor ve yüreğim parçalanıyordu. Ondan sonra gözyaşımı kim için dökerdim, bilmiyorum.

Akşama doğru, köy *muhtarı* Ağzı Kanlı Mehmet Ağa geldi ve bizi evine sığınmamız için ikna etmeye çalıştı.

'Evimi *veran* ettiler! Yüreğim mum gibi eriyor. Kocamı vurdular, şu dünyada tek başıma, sahipsiz kaldım. Burada yaşamışım, burada mutlu olmuşum, evimin eşiğinden çıkmadan, bırak burada can vereyim. Bizi burada bırak!'

Bir süre suskun kaldı, müteredditi, gözlerini bir oğlumun üzerinde, bir kızlarımın üzerinde gezdiriyordu. Ellerinde büyümüşlerdi, kendi çocukları, torunlarıyla oynamışlardı. Kesik kesik nefes alıyor ve alnından yağmur gibi ter boşalıyordu, anladım ki içinde çatışma yaşıyordu.

'Ooof, of,' dedi sonunda, 'doğduğumuz gün lanetliymiş, alnımızın yazısı karaymış, siz başka, biz başka acıyla kavruluyoruz...'

Sonra kulağıma doğru eğildi, titreyerek:

'Dışardaki toplantıları biliyorum, hepinizi de katledecek-

ler. Ben seni eve götürmek istiyorum, ister gelin, ister gelmeyin, günahı boynunuza!'

Ayaklarına kapanıp haykırdım:

'Ben hayatımı yaşamışım, saçlarım ağarmış; kendim için değil çocukların için sana yalvarırım; benim babam, kardeşim, koruyucum sensin; madem başka çare yok, istediğin gibi olsun.'

Ve çocuklarımla birlikte ardına düşüp *muğtarın* evine gittim.

Bizi bir odaya aldılar, sonra *muğtarın* ailesi ortalıktan çekildi. Kadınlar dehşet içindeydiler ve bizi gördükçe çığlık atarak kaçışıyorlardı, sanki ayakta duran ölülerdik. Ah, ah! Orada, yan yana sıkışıp yere oturduk ve başladık ağlamaya. Ellerimi çocukların başlarına koyup her birini ayrı ayrı okşuyordum. Oğlum, Garabed'imi karşıma almış, tepeden aşağı seyrediyordum. Gözyaşımdan mıdır, nedir artık, iyice göremiyordum kendisini. Hasretim, susuz kalmış gibi dilimi, boğazımı kurutuyordu, *yavrum*! Kocamı unutmuştum o ara. Ama bazen bana 'Anne, burada emniyetteyiz, niye ağlıyorsun?' dediklerinde, 'Babanız için,' diye cevaplardım. O zaman çocuklar da seslerini koyverirler ve hepimiz birden Garabed'ime bakardık.

O ölü gibi bembeyaz, elleri ayakları titreyerek odanın içinde dolanır, yine gelir karşımıza otururdu.

Muğtarın evine girdikten az sonra komşu bir Türk gelip haber verdi:

'Kötü! Kötü! Haberler çok kötü. Her yeri ateşe verdiler, *maf* ettiler, hiç Ermeni kalmadı, kilise kalmadı, *millet* harap oldu, kökünü kuruttular.'

Biraz durdu ve başını sallayarak devam etti:

'Eğer Müslüman olsanız, kurtulursunuz, yoksa ayan beyan öldürüleceksiniz.'

Büyük kızımla ben, itiraz ettik:

'Öyle olsun! Madem herkes ölmüş, biz de ölürüz. Ömrümüz bu kadarmış, fazlası bize *haram* olacak.'

Türk komşu başını sallıyor ve tekrarlıyordu:

'Kesin katledileceksiniz!'

O esnada Garabed sırtını duvara yaslamış, bana bakıyordu. Öylesine sararmıştı ki, yüzündeki etler bile titriyordu. Ağır ağır bize yaklaştı, her bir adımında tüm vücuduyla sarsılıyordu. Sanki yürümeyi unutmuştu, konuşmayı unutmuştu. Birkaç kez ağzını açtı ve kapattı, ama kendisinden ses gelmedi.

Yanımıza geldiğinde, dizlerime kapandı ve dili çözüldü. Bir bana, bir de büyük ablasına yalvararak:

'Daha on sekiz yaşındayım ve hayatı yaşamadım, acıyın bana. Yaşamak istiyorum, yaşamak! *İslam* olalım, ne olur olalım, ama yaşayalım. Anne! Ben ölmek istemiyorum.'

Önce kızımla birlikte karşı koyduk, azarladık onu:

'Böyle yaşamak ölümden beter! Ayıp sana! Babanın yolundan biz de gideriz, bizim kanımız daha kızıl değil!'

'Anne, yaşamak istiyorum! Yaşamak, yaşamak!'

Türk komşu yanımızda durmuş başını sallıyor ve arada bir tekrarlıyordu:

'Kesinlikle, katledileceğiniz aşikâr.'

Sonunda oğlumun yakarışlarına dayanamayıp, onu esirgemek istediğimden Müslümanlığı kabul ettik.

Biraz sonra *muğhtar* geldi, tereddüt içindeydi. Her ne kadar mutlu görünmek istese de, gözlerinde acır gibi bir ifadeyle, kızlarıma, oğluma bakınıp duruyordu:

'Duydum ve kalbim sevinçle doldu,' dedi gözlerini öteye çevirerek. 'Tek din altında kardeş olduk, artık bizim için kutsalsınız. Keşke keder ve ıstırap bulutları başınızın üstünden dağılsaydı.'

Arada bir acılı bakışlarını çevirerek, Garabed'e doğru bakıyor ve aniden silkinerek gözlerini yere alıyordu.

Bir süre hepimiz suskun kaldık.

'Kötü! Kötü,' dedi sonunda diğer Türk gibi. 'Siz Müslüman oldunuz ve başınızı kurtardınız. Ama dininize inanmayanlar olabilir. Çınlayacak saatler yas ve acıya gebeler. Onları gördüğümde fırtınadan kudurmuş deniz gibiydiler. Yangın ve kan içinden yürümüşlerdi ve tenleri üzerindeki gömleklerine kadar kana bulanmışlardı!'

'Kimler? Neler?' dedim dehşet içinde.

Muğhtar gözlerimin içine baktı ve esrarengiz bir sesle cevap verdi:

'Eşkıya!'

Sonra, düşmanlarınıza güven telkin etmek için, iki kızımı Türklerle nikâhlamayı teklif etti.

Yaralı kurt gibi ayağa fırladım ve haykırdım:

'O dediğin olmayacak, olamaz. Sizin kalbiniz yok mu? İnsan değil misiniz? Hayatınızda acı, keder nedir bilmez misiniz? Yüreğiniz evlat sevgisiyle hiç mi yumuşamamış? Böyle kara bir günde nasıl bana öyle bir teklifte bulunursunuz?'

Muğhtar beni sakinleştirdi ve dedi ki, nikâh basit bir muameledir; kızların –küçüğü 12 yaşında– iki üç ay yanımda kalabilirler; ondan sonrası şimdiden belli de olmaz.

Ve bu iddia ile kızlarıma *nikâh* yaptılar.

O geceyi, o kara geceyi yüreklerimiz korku içinde, ne yapacağını bilemez halde, tereddütlerle, yas ve gözyaşıyla geçirdik. Ertesi gün Berber Mustafa, ki Garabed'in işteki rakibiydi, gidip Kadir Efendi'nin *vğat*larına, Ağzı Kanlı evinde Ermenileri saklıyor diye haber vermiş. Biraz sonra köyde kargaşa başladı. Biz bir şey bilmiyorduk ve sadece dışardaki sesleri dinliyorduk. Rüzgâr sesi miydi, köpek uluması mı, yoksa insan sesleri mi? Hepsi de bir arada! Birdenbire silah

seslerini işittik, sonra sessizlik, sonra yeniden fırtına koptu. İnsanlar yabani hayvanlar gibi bağırıyorlardı, tekrar silah sesleri, biraz sessizlik.

Ayağa kalktım, odanın kapısını açtım, bekledim. Evin Türk kadınlarından biri oradan geçmekteydi, ona sordum:

'Allah'ın güzel *ghateri* için, dışarda ne oluyor?'

Koyu kırmızı *yazma*yla yüzünü örtmüştü, tanımadım kendisini. Önce cevap vermek istemedi ve geçip gitti, ama biraz sonra durdu, bana doğru döndü, bir an sessiz kaldı. Her iki gözünden şimşekler çakıyordu; aralık loştu, yine de kırmızı yazmasının altından görüyordum onların alevini.

'*Hınzır gâvur*lar,' dedi sonunda. 'Sizin için evimizin huzuru kaçtı, yediğimiz ekmek, uykumuz *haram* oldu. Köpek gibi azmıştınız, size mi kalmıştı başkaldırmak? Al işte, bayrak ellerinde, at üstünde silahlı gelmişler köyü basmaya. Nerede sizin *fedai*leriniz, *Hurriyet*inizin müdafaası? Ama suç sizin değil. O *Hurriyet*in iki gözü *kör* olsun, o sizi baştan çıkardı!'

Bir nefes aldı ve daha kudurmuş bir halde devam etti:

'Sultanımızın suçu neydi? Kötülüğü neredeydi ki alaşağı ettiniz? Yerine *Hurriyet*i koydunuz. Sizin *gâvur Hurriyet*iniz!'

Cevap vermeye yeltendim ama iyice kızışmıştı, adeta avaz avaza ilave etti:

'Çünkü *Hurriyet* İslam değil, İslam olamaz!'

İnanılmaz bir çığlık sözlerini kesti. Gülüyor muydu, yoksa küfretmeye devam mı ediyordu, anlayamadım. Gözleri koyu *yazma*sının altından sürekli yanıyordu.

'Lanetli insanlar! Bastığınız yere yas ve acı götürüyorsunuz. Sizin yüzünüzden evimizi ateşe vermeye gelmişler. *Uğursuz* varlığınız ne zaman kalkacak çatımızın altından? Kendi kendinize def olup gidin, başınızın çaresine bakın, başkalarına da bela olmayın.'

Sinirlerim boşalıp takatsiz kalmış, sessiz sessiz ağlıyordum. Türk kadın yakınıp küfrede ede nihayet uzaklaştı.

O sırada Ağzı Kanlı haber yolladı. Garabed'le birlikte komşu Türk'ün evine gitmeliymişiz; şu bize Müslüman olmamız için tavsiyede bulunan adamın evine. *Nikâhlı*larla iki küçük kızımı ise kendi evinde bırakmamı istiyordu.

Güruh sığındığımız evin kapısına kadar gelmişti. Yüksekçe bir pencereden ara sıra siyah kollar, silah namluları görüyordum; kudurmuş canavarlar gibi gürlüyorlardı.

Oğlumla birlikte arka kapıdan, yerde sürünerek komşu Türk'ün evine gittik. Kızlarım orada kaldı, hasırların altında gizlendiler. Sonradan katillerin onları bulup, öldürmek için dışarı çıkardıklarını duydum. Fakat eşkıya sürüsü içinden aniden biri bağırmış:

'Kadınları öldürmek yok, yaşlıları, kör ve sakatları bırakın, gerisini götürün.'

Ancak iki kızının *nikâhlı* olduğunu duymuş ve *muğtar*ın evine geri yollamışlardı.

Sonra kalabalık, bulunduğumuz eve gelip ablukaya aldı. Evdekileri *gâvur*ları dışarı çıkarmadıkları takdirde evi ateşe vermekle tehdit ettiler.

Bunun üzerine evin Türk kadınları kudurmuş, gözleri dönmüş bir halde üzerimize yürüdüler ve bizi dışarıya sürdüler. Eşikte durmuş, iki ateş arasında kalmıştım. Garabed'im ah! Ölü gibi bembeyazdı, ayakta duramıyordu. Vücudumla onu örttüm ve haykırdım:

'Önce beni vurun!'

Kapkara ve kuru bir yüz neredeyse yüzüme sürtündü ve gülerek:

'Kadınları öldürmeye müsaade yok, sen öteye kaybol!'

O esnada horlar gibi bir ses duydum, sanki biri boğuluyordu, arkama döndüm, aman! O dakikayı! Nasıl yaşadım o

dakikayı! Biri Garabed'imin kolundan tutmuş çekiyor, o ise direniyor, yerlerde sürükleniyordu. Nihayet kendisini düşmanın elinden kurtardı ve bana bile yabancı gelen bir sesle bağırdı:

'Ben İslam'ım! Peygamber *ghateri* için kurtarın beni!'

Oğlum tanımadan bana bakıyordu, kalabalığa bakıyor, kendisini çekiştiren düşmana bakıyor ve ağzını bir şeyler söylemek için eğip büküyordu. Nefes alıp vermesi öyle kuvvetliydi ki uzaktan duyuluyordu.

'İyi, iyi, seni sünnete götürüyoruz,' diye cevap verdiler.

Ve birkaç kişi birden üzerine saldırıp çekiştirmeye başladılar.

Oğlum tekrar karşı koydu, elbiseleri yırtıldı; dizleri yerlerde sürtünmekten sıyrıklar içindeydi. Sürüklendiği yerlerde kan izleri vardı. Arkaya dönmeye çalışarak bağırıyordu.

'Ay, ay! Anne, beni öldürmeye götürüyorlar, anne! Ölmek istemiyorum, ay, ay! Ben ölmek istemiyorum!'

Aman, aman! O günden beri an olmadı ki o sesi işitmeyeyim; bir an olmadı ki Garabed'imin bembeyaz yüzünü görmeyeyim. Sesi sanki kulaklarımın içinde kalmıştır, onun ecel resmi gözlerimin içine kazınmıştır.

Arkalarından koştum, ama yetişemedim. Orada burada dolandım. Her tarafta oğlumun sesini işittiğimi zannediyordum. Yolumu şaşırdım, bir süre sonra Safiye Hanım çıktı karşıma, Ağzı Kanlı'nın kız kardeşi. Elimden tuttu ve kendi evlerine doğru yürümeye başladı.

'Sana kızlarının yanında olmak yakışır,' dedi.

'Ya Garabed'im...' diye sordum gözyaşlarına boğularak.

'Allah'ın inayeti büyüktür,' dedi. Çok acı çekmedi.

Biliyordum zaten, bekliyordum. Oğlumun öldürüldüğü haberini alacaktım, ama kulaklarıma inanamadım. Kederimden taş kesilmiş, Safiye'nin karşısında kalakaldım.

'Oturalım,' dedi küskün bir sesle. Elimden tutarak yerde otların üzerinde yayılmam için zorladı. O zaman her şeyi anlattı.

'Oradaydım, gözlerimle gördüm, kulaklarımla işittim. İnsanlar sarhoş gibi, deli gibiydiler. Evlat babasını, kardeş kardeşini vurmaya hazırdı. Allah'ın bize takdir ettiği süre içinde böylesine kötü anlar da var, bu anlardan birine kurban gitti oğlun.'

'*Yavrum*... *Yavrum*! Güneşin soldu, hayat ne kadar da tatlıydı senin için. Hangi silahla vurdular, nerenden vurdular, yaralı vücudun nerelerde kaldı? Bir kez daha hayat verseydim sana. Gözlerimin nurundan nur, nefesimden nefes al ve dört bir yanına bak, hayata doy. *Yavrum*, hangi silahla vurdular seni?'

'Nehrin kıyısına götürmüşlerdi onu,' diye cevap verdi Safiye. 'Orada Garabed Habib'e rastladı. 'Bir toprak üstünde doğmuşuz, bir göğün altında yaşamışız, Habib,' diye seslendi. 'Tuzlu ekmek *hağı* var aramızda; bir kaptan yerdik, bir bardaktan içerdik, gençliğime acı!' Fakat onlar dinlemediler ve ellerini bağladılar. Habib kuşağından bıçağını çekti ve yaklaştı. 'Ben bıçaktan korkarım, nehre atın beni,' dedi Garabed son bir kez. Fakat Habib gülerek yaklaştı ve bıçağı sapına kadar arkadaşının ensesine soktu, sonra nehre attılar kendisini. Nehrin kenarında kalabalık toplanmış seyrediyordu. İki defa kanlı vücudu su yüzüne çıktı ve akıntıyla sürüklendi. Ama Resulunoğlu Hıdır bağırdı: 'Nehrin rengi kızıla büründü gâvurun geçtiği yerlerden, hâlâ sağ olmalı.' Garabed'in su yüzüne ikinci çıkışında üzerine silahı boşalttı.'

'Benim için gök kararı Safiye,' dedim Türk kadına yüzüne karşı ağlayarak. 'Allah'ın tüm şimşekleri cinayetlerinizin cezasını veremeyecek. Hangi gün ve hangi saatte gü-

nahlarınızın kefareti ödenecek, yetim ve dulların gözyaşları içinde boğulacaksınız?'

Ben konuştukça, o sararıyordu, titreyerek elimi tuttu ve avutmayı denedi.

'Ağlama, ağlama! Çok *eziyet* vermediler, Allah'a şükret, sizi esirgedi; daha ne eziyetler içinde ölenler var, neler anlattılar! Her birinin tırnakları içinde Ermenilerin kanı vardı.'

Beni alıp ağabeyinin evine götürdü, kızlarım orada kalmışlardı. Yan yana geldik ve başladık ağlamaya. Artık bizi yalnız bırakmıyorlardı. Evdeki kadınların yanı sıra komşu kadınlar da gelmiş, bizi çevrelemişlerdi. Bazıları acımızla alay ediyordu: 'Nerede *Hurriyet*?' Bazıları acıyor, başkaları da azarlıyorlardı.

'Siz babanıza, evladınıza ağlamıyorsunuz, *millet* için sizin gözyaşları. Döktüğünüz her damla yaşta zehir ve lanet var bize.'

Yarım saat sonra Türk kadınlar gelip gelinlerini götüreceklerini söylediler.

'Rahat bırakın bizi!' diye bağırdım, 'Artık yüreğim yok vuracağınız! Bırakın, kayıplarımız için ağlayalım.'

Beni dinleyen olmadığını görünce, *muğtara* başvurdum, verdiği sözü hatırlattım; ama o da bir şey yapamayacağını söyledi. Zaten o sırada, silahlı adamlar gelmiş, Türk kadınlara katılmışlardı. Zorla götürdüler kızlarımı, mecburen onların peşinden gittim.

Böyle bir ay geçti. Kocam ve evladım öldürülmüş, kızlarım kaçırılmış, evim barkım talan edilmiş, artık dünya yüzünde ümit edebileceğim hiçbir şey kalmamıştı. Ve bir gün bir *zabtiye* gelerek bize, eğer bir şikâyetimiz varsa kendisiyle birlikte gidip divanıharbe başvurabileceğimizi bildirdi. Önce tehdit altında, şikâyetimiz yok dedik, ama gözüm açıldı,

suçluların cezalandırılması ve kızlarımı kurtarmak hevesiyle bir yolunu bulup Adana'da bulunan Patrikhane Heyeti'ne haber yollayarak durumumuzu açıkladım. İki hafta sonra tekrar bir *zabtiye* geldi, Türklerin asıldığını haber veriyordu. *Düşman* dehşet içindeydi. *Zabtiye*yle birlikte gitmemize izin verdiler, onunla birlikte Adana'ya ulaştık.

Bana öyle geliyordu ki benim kadar bedbaht bir kadın yok; ama buraya geldiğimde, benzer binlerce hikâye işittim. Yasımı yüreğimin derinliklerine gömüp divanıharbe üç kere *arzuhal* verdim ve üçü de cevapsız kaldı. Bugün çadırların oraya gittiğimde bizim köyden bir Türk'e rastladım:

'Ben de seni arıyordum,' dedi beni karşılarken, 'küçük kızının kocası sana, bu yaptıklarınızın boş şeyler olduğunu söylememi tembihledi. Duymuş ki onlara karşı şikâyetname yazmışsın, Garabed'i ve kocanı öldürenlere karşı; işte bak, biz serbest dolaşıyoruz.'

Bunun üzerine gözüm döndü, derhal hükümet konağına koştum, hiddetim o denli büyüktü ki kapı girişinden divanıharp odasına kadar hiçbir uşağın gücü beni durdurmaya yetmedi.

Salona girdiğimde, çok meşgullerdi ve beni dışarı çıkarmak istediler, ama hemen bağıra çağıra tüm acımı, tüm bildiklerimi anlattım. Başım dönüyordu, onları görmüyor, anlatıyordum. Evladımı nasıl sürükleyerek götürdüklerini söyledim, hançeri ensesine nasıl soktuklarını söyledim, kadınların kalpsizliğini söyledim, erkeklerin acımasızlığını, ana yüreğimi birkaç kez yaraladıktan sonra, bugün de benle alay ettiklerini söyledim. Haber yolladıklarını söyledim, *arzuhal*, divanıharp gibi şeylere umut bağlamayayım diye; hepsi de boş şeylermiş, önemsizmiş, işte serbest dolaşıyorlarmış ve sonuna kadar da böyle olacakmış.

Sözlerimi bitirdiğimde salon tamamıyla sessizdi. Beni

yalnız bırakıp gittiklerini sandım, ama aklım başıma geldiğinde onları gördüm. Orada masanın önünde oturmuş beni dinlediklerini gördüm, üzüntüden taş kesilmişlerdi.

Aniden biri konuştu:

'Ölüler dirilmez, ey kadın! Sen tesellini sağ kalan çocuklarında ara. Melanet, kötü bir rüzgâr gibi tahribatını yapıp uzaklaştı. Geçmişi unutmak lazım.'

'Geçmiş! Geçmiş benim katledilmiş evladımdır, benim boğazlanmış kocamdır, katledilmiş kızlarımdır. Geçmiş yüreğimde ateşten harflerle yazılmıştır.'

Askerlerden biri dikkatle bana bakıyordu ve daha üzülmüş gözüküyordu. Dudakları bembeyazdı ve ara sıra küçük parmağıyla gözünün kenarından gözyaşının izini siliyordu. Hüznü arttıkça, okurmuş gibi önündeki deftere bakıyordu.

'Siz de gençsiniz,' dedim. 'Siz de hayatın eşiğindesiniz, düşünün evladımı nelerden mahrum ettiklerini. Bu dünyada hayat benim için artık bir yük. Ölüm sadece her şeyi unutmak için bir umut. Gözlerimin gördüğü ve kulaklarımın işittiği her şey yüzlerce annenin hayatını zehir gibi mahvetmeye yeter. Artık ümit bağlayacağım bir şey yok; ama size adil olun ve katil elleri cezalandırın demek için geldim.'

'Olan olmuş, hangi birini cezalandıracağız? Yeterince kan döküldü zaten. Unutun geçmişi!'

Aralarında fısıldayarak konuştular, içlerinden biri bana dönüp:

'Sizin dükkânın mallarını talan edenler kimler, defterleri kim götürdü, köyde alacaklarınız ne kadardı? Divanıharp maddi kaybınızı geri vermek için gerekeni yapar.'

'Ben dükkânımın ve evimin malını mülkünü istemeye gelmedim. Ben sizden suçluları cezalandırmanızı dilemeye geldim.'

'Felaketten önce kardeş gibiydik, unutun olanları. Bundan sonra da kardeş gibi yaşayacağız. Kindarlık düşmanlığı körükler ve ülkede asla yeniden barış sağlanamaz. Size düşen iyi örnek olmak, dininiz bile size düşmanlarınızı sevmeyi tembihler.'

Ve zaten hikâyemin tesirinden kurtulmuş olduklarından tahammülsüzlük gösteriyorlardı; başörtümü çıkardım, başımı açtım ve:

'Mademki siz davamıza bakmıyorsunuz, dilerim Allah sizi yargılasın ve soyunuzun sonuna kadar lanetlenin.'

Salon etrafımda döndü, sallanan iskemlelerin sesi kulaklarımı sağır etti. Ayağa kalktılar ve tekrar oturdular. O esnada dünyanın dört bir yanından sesimi duyar gibi oluyordum:

'Lanetlenin! Lanetlenin!'"

Bir günden diğerine küller üzerinde oturan orta halli, hatta zengin Adana halkının talihsizliği ne kadar büyük olsa da, evlatlarını yitiren annelerin, dul kalan kadınların inanılmaz ve acılı ıstırabı ne kadar yürek burkar olsa da, çevre köylülerin ateş ve kılıç hikâyeleri bizi ne denli kâbus korkularıyla kuşatsa da, Giligya'nın külleri üzerinde daha bedbaht, daha sahipsiz, unutulmuş ve görmezden gelinmiş bir kesim vardı. Bunlar Ermenistan'ın farklı köylüklerinden gelip yerleşmiş, burada ırgatlık yapan dışarlıklılardı.

Çoğu kıyım ve ateşten kaçıp ulaşmıştı Giligya'ya. Çoğu aile fertlerinden büyük kısmını kurban vererek ulaşmıştı Giligya'ya. Zaten yürekleri acı içinde ve yaslı, genellikle teselliden yoksunlardı ve hayata dönmek için sadece karşı konulmaz bir içgüdüye sahiplerdi. Neyle yaşıyorlardı? Hemen hemen hiçbir şeyle. İstedikleri neydi? Memlekete dönmek. Özünde sadece üvey bir kardeş buldukları yerli halk tarafın-

dan hakir görülmüş, umursanmamışlardı. Yalnızca çiftçilikle uğraşarak ayakta kalmaya çalışıyorlardı. İçlerinden bazıları Giligya'ya yerleşmişti; ancak daha az sayıda bir kesim, her ilkbahar gelir, hasat mevsimi bitince, güz sonlarında memlekete dönerdi. Kış ayları geçtiğinde ve Giligya'nın ılıman iklimi sayesinde erkenden baharla kucaklaşıldığında, her taraftan, beyaz yollar üzerinde uç vermeye başlardı onların fakir ve perişan kervanları –çul çaputla örtünmüş, açlıktan iskelete dönmüş ve gözlerinde hep geriye dönüş ümidinin ateşi...

O sene gelenler memlekete dönemediler. Çünkü felaketin ilk ve şaşmaz kurbanları olmuşlardı. Çevre köylerde, onlardan hiçbirinin kaçamadığı veya herhangi bir şekilde kurtulamadığı sıkça vuku bulmuştu. Aynı şekilde Adana'da kimsesiz, sahipsiz, çoğunlukla hanlarda bir arada yaşayan dışarlıklılar, düşman için kolay av olmuşlardı ve eğer çevre köylerde, yaşadıkları sefaletin ya da kendilerini çalıştıran toprak sahiplerinin alçaklığı neticesinde, silahtan yoksun, savunmada yetersiz kalmışlarsa da, Adana'da tam aksine ekseriyetle aslanlar gibi dövüşmüşlerdi.

Kendilerinden geriye sadece, ağızları eğrilmiş, deli gözleri ve alınlarında çizgileriyle acınası dullar ve yetimler, orada burada yaralı, sakat erkekler kalmıştı.

Dağıtım günlerinde hep önceliği onlara vermek istememize rağmen, bize ulaşamazlardı; çünkü Adanalı felaketzedeler mani olurlardı. İlk sıralardan uzaklaştırırlardı. Bir gün şehirli bir dul, dışarlıklı birine, "*Zulum*dan önce de böyleydiniz; neyiniz vardı ki, ne kaybettiniz? Bunlar bizim için yollandı, size göre bir şey yok," demişti.

Soylu ve kendi fukaralığı içinde gurura boğulmuş, hak edilmeyen talihsizliğin bazı insanlara bahşettiği o müstesna kibirle, hemen hemen her gün sessizce yolumuzun üzerinde

beklerlerdi onlar, felaket habercileri gibi. Az konuşur, az şey anlatırlardı, ama bakışlarındaki hazin sıcaklık ulaşırdı bize. Asla onlarda olduğu gibi, âlicenap gözyaşları o kadar kolay ve bolca fışkırmıyordu gözlerimizden. İlişkilerimizi kolaylaştıran başlıca sebeplerden biri de onların Ermenice konuşmalarıydı. Onların farklı taşralara has şivelerini ve deyişlerini ne muhabbetle, adeta müthiş bir saygıyla dinliyorduk. Erzurumlunun berrak, anlamı apaçık, kesin ve temiz cümleleri. Harputlunun Ermenicesinde yüreklerimizi esir alan melodik hava ve mensur şiirin hüzünlü dalgalanmaları. Agn'lının [Eğin] şarkı söyler gibi, girift ve muğlak konuşmasında o hep bulanık, kavranılmaz ve belirsiz kalan anlamın insanı huzursuz edişi ve sen daha yeni başlayacak sanırken, onun tam tersine konuşmasını bitiriyor oluşu. Pağeş'linin [Bitlis] güçlü, erkeksi ve keskin vurgusu ve Muşlunun, tıpkı küçük bir çocuğun gözyaşında olduğu gibi, kıvrımlarında tebessüm saklı olan, uzayıp giden ağlamaklı havası.

İşittiklerimiz, genellikle yeni bir felaket hikâyesi değildi. Her birinin anısı geçmişin yası ve acısıyla yoğrulmuştu. Anıları depreştikçe gözyaşına boğuluyorlardı. Keder içinde doğmuş, büyümüş, yaşamışlardı ve güneşin kendilerine sunduğu her bir sene ıstırapla doluydu. Evlatlarını düşündükçe, toprağa verilmiş olduklarını hatırlamaları kaçınılmazdı. Kendi kara düğünlerini hatırladıklarında, yeni gelin mahcubiyetinin maruz kaldığı tüm o hakaretleri de hatırlamamaları imkânsızdı. Yedikleri ekmek, içtikleri su kanlıydı ve hayat, acı ve zehirli bir meyve gibiydi onlar için.

Genellikle amaçsız, önlerine çıkan yolu tutmuş bir halde, dehşet, yas ve açlıktan kırılmış alın yazılarından kaçmak arzusuyla gelmişlerdi ve şimdi aynı şekilde geri dönmek istiyorlardı. Dağılmış ve kırılmış ailelerin kalıntıları bir araya geliyor, *hemşeri* grupları oluşturup toplu halde yaşıyorlar,

toplu halde kararlaştırıp hep birlikte yola düşüyorlardı. Sanki onlardan her biri artık insan azminin, şahsi mutluluk ve acıların mealini dahi kaybetmişti. Her biri tek başına bir insanlık enkazıydı, şaşkın ve yitik, tıpkı yolunu kaybeden bir kuş misali onlar da kendi *hemşeri* sürüsüne dönüyorlardı. Onları, asırların ıstırap uyuşukluğundan neyle ve nasıl silkeleyebilecektik? İçlerindeki ateşi yeniden uyandırmak, gözlerini nur ile aydınlatmak, alınlarının kara yazısını temizlemek, cansız ve lanetten kurumuş dudaklarına umut ve tebessüm vermek neyle ve nasıl olacaktı? Bu yönde sadece bir tek şey onları harekete geçirebilirdi, doğup büyüdükleri yere geri dönmek. Aynı ateşin daha önce bir kez daha alev aldığı o yere, tarlalarını, sevdiklerinin mezarlarını, babalarından sonra kendilerinin ve çocuklarının da beşiklerinin asıldığı ağaçları, çağlayan suları, esip geçen rüzgârları, uçuşan bulutları, dağları ve vadileri bıraktıkları o yere geri dönüş. Ve ruhlarında birikmiş tüm zehri, kin ve nefreti anayurdun şefkat dolu hatırası temizleyip silerdi.

"*Vatan*, toprağına *ğurban*! Kanım burada akacağına koynunda aksın!"

Ufak tefek maddi zorluklar engelliyordu onları. Biz, kendilerine yardımcı olmak için tüm çabamızı sarf ediyor ve bazen onları göndermeye muvaffak oluyorduk.

Irgatların toplu halde geldikleri uzun tozlu bir yol üzerinde şimdi geri dönenlerin kafileleri uzanıyordu. Basit tarım aletleriyle donanmış, sağlıklı, kuvvetli, çalışma azmi ile heyecanla, bağbozumunun mübarek ve coşkulu bereketini düşleyerek gelmişlerdi. Leçekleriyle çenelerini bağlamış, çul çaputla örtünmüş kadınlar. Yine kadınlar... Güneş altında beyaz başörtüleri uzaklarda bir koyun sürüsü görüntüsüyle dalgalanmakta. Birkaç sakat veya hastalıklı erkek, yüzleri solgun ve kuru, dudakları çatlak, kafilenin önündeler; arkada

ve yanlarda yetimler, yetimler, yetimler... Onlar, güneşin altında başları açık, yalınayak ve hemen hemen çıplaklar. Kafile merasim havasıyla ağır ağır ilerliyor; her bir kafa tabut gibi, ölülerin hatıraları var orada, sevilen ölülerin, kahraman gibi ölenlerin. Beraberlerinde ağıtlar ve efsaneler götürüyorlar, aynı zamanda gelecek kuşaklara aktaracakları gözyaşları ve gururları... Yol uzun, kendileri de solgun ve halsiz; gidebilecekler mi acaba? Kaçı yolda kalacak ve kaçı *vatan* toprağını öpebilecek? Ve nihayetinde ölüme bu kadar yakın, şuurunu yitirmiş gölge gibi varlıklarından ne hayır gelir ki?

İşte, kafilenin önünde, ardında, yanlarında çocuklar zıplıyor, koşuşuyorlar. Yırtık pırtık paçavraların içinden çelik gibi sert ve sağlam bedenleri ortaya çıkıyor. Onlar yası ve *derdi* bilmiyorlar; güneşin oklarına, havanın ağır, boğucu sıcaklığına, ayaklarının altında uzanan beyaz ve yakıcı yola aldırmıyorlar. Onlar yüzlerini hedefe çevirmiş gidiyorlar; ruhları umut ve coşkuyla dopdolu, nine ve annelerinden hikâyesini işittikleri memlekete doğru gidiyorlar. Vaat edilmiş ufuklara, düşlenmiş dağlara, memleket toprağının bahşettiği meyvelerin arzulanan lezzetine doğru gidiyorlar... Ve yetimlerini memlekete götüren dulların yaslı kafilesi gözümüzde gittikçe bir bayram havasına bürünüyor ve kalplerimiz anlatılmaz, güçlü bir hisle heyecana boğuluyor.

"Güle güle gidin! Güle güle gidin!"

Beyaz ve uzun yol üzerinde artık onları göremiyoruz. Onlar uzaklaşalı çok oldu, ama hâlâ gözlerimiz nemli ve dudaklarımız dileklerle titriyor. Ve hiç olmazsa bu sefer büyük bir umut acımızın şiddetini hafifletiyor.

Dönüşte, harabeye dönüşmüş şehrin sokaklarında başka *hemşeri* topluluklarına rastlıyoruz. Erzurumlular karşılıyor

bizi; bu kadınlar güçlü, cevvaller, çul çaputlar içinde bile düzgün yüz hatları, etkileyici kara gözleriyle çok güzeller. İnce ince örülmüş gür saçları sırtlarını kaplayıp yanlarına düşüyor. Hayat dolu ve sıhhatli kan, beyaz leçekle örtülü dolgun yanaklarını kızartıyor. Gencecik bir anne göğsünde yeni doğmuş yavrusunu yatırmış ve kendisi bir yandan konuşup, yürüyüp hareket ederken, bebe sarsılmaz ciddiyetiyle annesinin sütünü emmeye devam ediyor. Daha dün gelindi, bugün dul; bebeğin babası umut ve mutlulukla beklemişti ilk çocuğunun doğumunu; işkence görmüş bedeninden arta kalanlar şimdi kim bilir hangi dağ başında, hangi nehrin sularında gömülü? Yaşlı kadınlar artık kulaklarımıza çok tanıdık gelen o hikâyeyi anlatıyorlar ve yeni gelin de leçeğinin altında sessizce ağlıyor.

Piskoposluğa girdiğimiz sırada iki kanlı ve acı dolu göz karşılıyor bizi. Sakin, ağırbaşlı ve sessiz bir ıstırap, hareketini öldürmüş, mermer solukluğu ve sertliği vermiş kadının yüzüne. Yaşı dikkatimizden kaçıyor. Aynı acı maskesi var tümünün yüzünde, aynı gözler, aynı büzülmüş ve taşlaşmış kaslar, aynı ağarmış veya kurşuni renge bürünmüş dudaklar, vaktinden önce ağarmış, yolunmuş aynı saçlar. Genci yaşlısından, yaslı anayı duldan nasıl ayırabilirsin? Sanki demirden zalim bir el, hoyratça sıkıp onların hayat çeşmesini kapatmış, kurutmuştu.

Yüzünü örtmek için mekanik hareketlerle çekiştirdiği leçeğinin altından kazaya uğramış ferasetli bir kadının yüzünü görüyor ve yaralı gözlerinin derinliklerinde, asırlık ıstırapla asilleşmiş Ermeni kadınını buluyoruz. Dışarlıklıydı, Harput'tandı; yardım ricasıyla kilise avlusuna hiç gelmemişti. Hekim arkadaşlardan biri ona rastlamış ve mahcup sefaletine dair bizi ikaz etmişti. Mahcubiyetini dikkate alarak, hem de cesur, elim ve sisler ardında geçmiş hikâyesini

dinlemek için ona dağıtım saatleri dışında bir zaman ayırmıştık. O olağanüstü sadeliğiyle, dinlediğimiz kıyım, yangın, alçaklık ve insanlık dışı vahşet hikâyeleri içinde ne denli değerli bir sahne oluşturduğunu düşünemezdi bile.

Kendisiyle yalnız kalınca karşımızda oturması için buyur ettik. Titrek ellerini göğsüne bastırarak bir an bizi derin ve anlatılmaz bir bakışla süzdü.

Felaketzedelerde sıkça rastlanılan bir şeydi bu; sanki anlatılmaz, inanılmaz, anlaşılmaz hikâyelerine başlamadan, önce bizim iç dünyamızla iletişime geçmek, *dert*lerini bize duyulur kılmak için, öncelikle acılarının varlığını iletmek isterlerdi. Ve her seferinde şaşmaz bir şekilde başarırlardı. Benzer bir hüzün dalgası hepimizin yüreğini burkar, hıçkırıklarının, haykırışlarının derinliğini, ırkımızın önceden depreşen içgüdüleriyle hissederdik ve çoktan dökülen gözyaşlarının şiddeti gözlerimizi yakardı. Onlarla birlikte kör ve sağır olurduk ve dünya ile bağlarımız kopardı. Artık kimin umurunda o veya bu kadının hikâyesinin ayrıntıları, henüz dinlemeden bilirdik. Sanki bilinçaltımıza kazınmıştı ve konuştukları süre boyunca, onların elem sarsıntıları anlatılmaz bir duygusallık dalgasıyla karşılık bulurdu. Belki de bu nedenle, çoğu kez onları teselli etmekte, acılarını hafifletmekte zorlanırdık. Çünkü onları unutmaya teşvik edeceğimize, dullarla ağlaşır, yetimlerle birlikte yetim kalmış hissederdik kendimizi; savaşanlarla birlikte efelenir, isyan edenlere katılıp hakir görür ve köleleşenlerle birlikte küçülmüş, benliğimizi ayaklar altına alınmış hissederdik. Ve ruhumuzun bu sürekli değişen, şiddetli alevlenmeleriyle bir dakika içinde asırları ve bir halkın topyekûn bedbahtlığını, tüm acılarıyla birlikte yaşardık.

Harputlu kadının gözleri kanla karışık gözyaşıyla ıslanmıştı; buğulu gözbebeklerini yere doğru indirmiş, leçeğinin

ucuyla yanaklarından süzülen irinli ıslaklığı siliyordu. Aniden başını kaldırdı ve geniş alnını bize çevirip konuştu.

Gurbetteydiler ve Ermeni kıyımlarından beri Giligya'ya yerleşmişlerdi. Kocası ve iki genç oğlunu, bir de damadını Adana olaylarında kaybetmişti. Sadece kadınlar kalmıştı, bir de kızının dört yetimi. Ve kendisi, daha önce geniş ve mutlu bir ailenin annesiyken şimdi dul ve yetimlerin annesine dönüşmüştü.

"O gün," diyordu, ağlamaklı ve soylu sesiyle, "müthiş bir düşmanlık vardı, körüklenmiş ateş gibi. Apansız oluverdi, ama oğullarım aslan gibi dikildiler. Onlar bizi, kadınları ve çocukları bir odaya koydular ve uzun süre mücadele ettiler, saatler boyu... Deli gibiydik. Ne olup bittiğini bilemedik. Dışardan sürekli mermiler atılıyor ve bizimkiler tek tek karşılık veriyorlardı, dininceye kadar... Birden odamızın kapısı açıldı ve büyük oğlum göründü, gelip boynuma sarıldı ve kulağıma haykırdı: 'Ben ölüyorum, anne, hakkını *helal* et!' O dışarıya uçarken ben hâlâ sözlerinin ne anlama geldiğini anlamamıştım; ardından gittim, öbür oğlum, damadım ve kocam yerde yatıyorlardı. Hangi birine gideydim, kimin üzerine eğileydim? Aynı anda oğlum sokağa çıkmıştı; birkaç silah birden patladı; oğlum hangi mermiyle vuruldu bilemedim."

Bir süre ağladı ve kelimeleri hıçkırıklarında kayboldu. Sonra kan dolu gözlerindeki dehşetle bize dönüp yalvararak mırıldandı:

"İsa düştüğümüz ateşi göstermesin size, sönmeyen bir ateş, sönmeyen! Gözlerim tamamen kör olaydı, o gün gördüğüm manzarayı görmeyeydim! Kulaklarım sağır olaydı, o gün işittiğim mermi seslerini duymayaydım! Bir tane değil, hangi birine ağlayasın? Hangi günahlarının cezası bunlar? Allah'ım bize karşı ne kinmiş bu seninki, kan ve gözyaşıyla

sönmedi. Bari gönderdiğin acılarla birlikte Eyüp peygamberin sabrından bir parça ver bize."

Ve bitkin halde, gözlerini indirip hükmünü veriyor:

"Mezara girmeden bu acı unutulmaz."

Uzun süre böyle ağlıyor ve birdenbire kesiyor, gelinleri hakkında konuşuyor, bilhassa yetimleri hakkında, dördü de erkek ve aslan yavrusu gibi sağlıklı.

"Yaşayacağım ve onları memlekete götüreceğim. Babalarının, dedelerinin ve dayılarının nasıl öldüklerini anlatacağım."

Gözyaşlarının ardından yaşam kıvılcımları ışıdı, derhal bu duygusuna tutunup, yola çıkmak için neye ihtiyaçları olduğunu soruyoruz ona. Olduğu kadarıyla elbise ve palto bohçalıyoruz ve keder ile umut arasında gidip gelen çelişik duygular içinde yetimleri, dört körpecik çocuğu konuşuyoruz.

Kadın titrek ve kararsız elleriyle bağlıyor bohçaları. İhtiyaçlarıyla kıyaslandığında verdiklerimizin hiçbir ehemmiyeti yok, eksikler çok. Felaket günlerinden beri sığınacak bir daldan yoksun, sefil, acınacak durumdalar.

"Gömleğimiz sırtımızda eskiyip paralandı, ama kimin umurundaydı ki? Pek çoğu, 'Gidin alın, İstanbul'dan yollamışlar' diye haber veriyordu. Allah yollayanlardan da, verenlerden de razı olsun; ama bizim yüreğimiz ateşler içindeydi, yanıyor, yanıyor, tükenmiyordu. Bırakın, diyordum, yerime oturup *derd*ime yanayım!"

Gecikmeden onları yolcu etmek için gerekli düzenlemeleri yapıyor ve gereken her şeyi temin edeceğimize söz veriyoruz.

"Yetimlerimi *helal* topraklara götüreyim, sonra teslim edeyim ruhumu!"

Ve kendi temennisiyle şevk buldu, ölgün bedenine hare-

ket ve canlılık geldi. Biz yeni umutların, yeni arzuların ona coşku verdiğini düşünüyorduk ki, aniden bohçaları, elbiseleri elinden bırakıyor, taşlaşmış kolları iki yanına düşüp öylece kalıyor. İki çift kanlı kirpik marazi bir hızla birbirine çarpıyor ve kadın, günün mahiyetinden kopuk, aklını yitirmiş gibi öylece kalakalıyor. Afallamış ona bakıyor ve sorularımızla dürtmek istiyoruz kendisini.

Hayalet gibi bir sesle karşılık buluyoruz:

"Cesetleri götürüyorlardı, nehre atıyorlardı, bizimkiler nerede kaldı?"

Mahpuslar

Herkes sınırsız bir bezginlik ve ümitsizlik içindeydi. Yüreklendirici konuşmalarımıza alaycı ve sert cevaplar alıyorduk.

"Gericilik hareketinin kurbanları olduk. Çünkü alışıklardı kafamıza vurmaya, en şiddetli şekilde vurdular bize. Sadece biz değil, memleketin tüm özgürlükçü unsurları tehlikedeydi, biz ülkenin buhranını paylaştık. İşte... Böyle açıklayalım Adana felaketini."

İkinci Patrikhane Heyeti'ni karşılamak üzere, yabancı mezheplere ait din adamları ve Adanalı zevatla birlikte Piskoposluk salonunda toplanmıştık. İstanbul'dan yeni gelen biri yerlileri bu sözlerle teselli etmeye ve yüreklendirmeye çalışırken biri kulağıma fısıldadı:

"Ölmek istemeyen herkes, kadınlarını ve çocuklarını korumak isteyen herkes ya hapsedilmiştir, ya kaçaktır veya bir köşede saklanıyordur."

Sabahtan beri, konsolosluğa sığınan gençler aklımı kurcalıyordu; konuşmayı fırsat bilip sordum:

"Durumları çok vahim, bana teslim olacaklarını söylediler."

Yanımıza başka birileri daha yaklaşıyordu. Fısıltılar, mırıldanmalar. Şüphe ve korku sarmıştı yüzleri. Gençler tehlikedeydi, çünkü herkesin hafızasına kazınmış kâbus gibi bir resim vardı: darağaçları.

Geç vakit, Kızıl Haç'tan bir kadın arkadaşla birlikte ziyaretlerine gittik. Önce İngiliz konsolos karşıladı bizi ve uzun bir müddet mahpusların teslim olarak hürriyetçi rejime bir güven gösterisi yapmalarının lüzumu üzerine konuştu. Bize de sığınmacı arkadaşlarla bu yönde konuşmamızı tembihledi.

Aklımız karışık, vicdanımız sızlayarak merdivenleri tırmandık. Henüz İstanbul'dayken onları duymuştuk ve her birinin ismini, hal ve hareket tarzını biliyorduk. Ne denli sıkıntılı bir sabırsızlıkla beklemiştik mektuplarını! Nihayet korkunç olaylar hakkında doğru malumatı ileten mektupları gelmişti.

Merdivenleri çıktığımız sırada birbirimizle konuşmuyor, tartışmıyorduk ve günlerdir ziyaretimizi bekleyen arkadaşlara neler vaat edeceğimizi bilemiyorduk. Dehşet içindeki yerli halkın zihninde yer eden o karabasan benim zihnimde de öylece duran bir resimdi: darağaçları. Önce konsoloslukta, daha sonra da hapishanede onları görmek fırsatını bulduğumuz o uzun süre boyunca, hem sıkıntılı hem de umutlu günlerde mütemadiyen içimde o cehennemi resim vardı ve onlardan her birinin yüzünü o resmin içinden görüyordum.

Hararetle ve telaşlı hareketlerle sıktılar ellerimizi ve oturduk.

Sığınmacılardan ikisi evliydi ve karılarıyla çocukları onlarla birlikteydiler. Düşmanın sinsi tuzağına düşmeyenler, şartları eşit olmayan bir savaşta geri durmayıp göğüs gerenler, hepsi oradaydılar. Sayısız caniye karşı, inanılmaz bir

cesaretle savaşan Dikran Bzdigyan kardeşiyle birlikte onların arasındaydı; şehri savunmak için tehlike tanımayan, genç ve soylu hayatını ortaya koymuştu. Onunla birlikte savaşanların bir kısmı şehit düşmüş, bir kısmı da tehlikeli katiller olarak hapse atılmıştı. Yaralı kolunu göğsüne yaslamış, bağdaş kurup oturmuştu karşımızda. Bakışlarındaki yumuşaklık, alçakgönüllü suskunluğu ve neredeyse ürkek uysallığı karşısında donakalmıştık. Ayağa kalktığında *entari*sinin geniş kıvrımları içinden servi gibi boyu yükseliyordu; hareketleri ağır denecek kadar sakindi. Felaket günlerinde ne denli saklı bir güç ve duygu kızıştırmış olmalıydı bu iriyarı genci. Yarasını sorduğumuzda adeta umursamazlıkla karşılık verdi; oysa o yara, neredeyse bir yıl sonra kendisini mezara götürecekti. Bir kardeşi savaşırken ölmüştü ve onun hakkında konuşulurken iki kardeş temkinli bir yasla idrak ederlerdi o kederi.

Orada, çocuk denecek kadar genç iki kardeş daha vardı; bunlardan biri o günlerde mücadeleye katılmıştı. Direnmek adına tüm umutların tükendiği her seferinde, onlarca kez hayatını tehlikeye atarak, yaralılar, yaşlılar ve güçsüzlerin yabancı kuruluşların binalarına taşınmasında yardımcı olmuştu. Ancak bu binalar da eninde sonunda yangın tarafından yutulacaktı.

Onları ziyaret ettiğimiz gün, tereddüt ve ümitsizlikle kuşatılmışlardı. Konsolos kendi teklifinde ısrarcıydı, teslim olmalıydılar. Onlar ise ikiye ayrılmışlardı; bir kısmı böyle bir şeye kalkışmayı aptallık sayıyordu; ötekiler ise teslim olmak konusunda hemfikirdi, uzun ve gönüllü mahpusluklarından yorulmuş ve bezmişlerdi.

Felaketi takip eden ilk günlerde mahpuslardan korkunç haberler alınmıştı; eziyet görmüş ve işkenceye uğramışlardı. Zaten büyük acılarla kıvranmış insanlar, basit ve asılsız şüp-

heler üzerine öylesine sıradışı işkencelere maruz kalmışlardı ki ölüm onlar için gıpta edilen ve hayırlı bir kurtuluşa dönüşmüştü. Bunları düşünürken, anlatılmaz bir yürek buruntusuyla, genç, güçlü ve cesur bedenler etrafında gezinen tüm o korkunç ihtimaller gözlerimin önünden geçiyordu.

Birkaç gün böyle devam etti ve günün birinde hepsi de fikir birliğine vardılar, teslim olacaklardı. Herhangi bir söz veya telkinle kararlarını etkilemekten sakınıyorduk. İçimiz rahat değildi, henüz ufuk pusluydu ve gümbürtülü kara fırtınalar her birini tehdit etmekteydi.

O gece, karılarını ve çocuklarını görmek, zor saatlerde yakınlarında olmak için yanlarına gittik. Kadınlardan biri derin ve kara bir kederle kuşatılmıştı, ötekisiyse hıçkırıklarla ağlıyordu. Çocuklar bağırıyordu; onca zaman arkadaşlarımızın sığındığı ve misafirperverlik gördüğü konsolosluğun o üst katı, cenaze evi gibi hüzün içindeydi. O iki kadını teselli edebilecek kadar güçlü değildik, kelimeler dudaklarımızda sönüyor, anlamlarını yitiriyorlardı. Çocuklar bağırtılarına devam ediyor, anneleri sel gibi gözyaşı döküyorlardı. Her an artık gözyaşları tükenecek, böyle devam edemezler diye düşünüyorduk. Ancak o günden sonra da kaç kez o gözler korkunç saatler süresince akıtacak gözyaşı bulacaktı.

Karanlık, yıkıntılar üzerine çökmeye başladı. Konsolosluğun üst katından Fellah mahallesinin yığılmış damlarını seyrediyorduk. Uzak, tasviri imkânsız bir gürültü uğuldu-yordu her yerde; boğucu sıcaktan sonra, ılık ikindi rutubeti nefes aldırmıyordu. Fiziksel ve ruhsal olarak yorgundum. Gözlerimi kapatıyordum o inatçı kâbustan sakınırcasına:

"Darağaçları!"

O konuda aramızda dahi konuşmuyorduk, hatta arkadaşlığımızın en samimi anlarında bile, ancak her birimizin zihninde o dehşet vardı; hissediyorduk, ama o uğursuz

kelimeyi telaffuz etmekten kaçınıyorduk. Sanki böylece gerçek ve mümkün olur, vücut bulur diye korkuyorduk. Bu çok daha sonra kendiliğinden gelecekti önümüze. Mahpusların anneleri ve karıları bunu telaffuz edeceklerdi bize.

Ertesi gün mahpuslardan malumat almak ve bildiklerimizi annelerine, karılarına iletmek için aceleyle gittik. Karamsarlığımıza rağmen, o zamanın askeri kumandanı sayesinde, sadece bilgi almakla kalmayıp arkadaşlarımızı ziyaret de edebildik.

Onlar resmi bir binanın salonunda toplanmışlardı. Oldukça sakin görünüyorlardı, hatta bizi yüreklendiren de onlar oldu, bize umut ve şevk aşıladılar. Adeta mutlu bir şekilde döndük ailelerinin yanına.

Hükümet konağının öte yanında eski bir okul binası da hapishaneye dönüştürülmüştü. Bizim mecburi görevlerimizden biri de oradaki mahpusları ziyaret etmekti. Hepsi de Ermeniydi, asıl hapishanede ise Türklerle birlikte kalan başka Ermeni mahpuslar da vardı. Büyük bir zorluk çekmeden, Ermeni mahpusların yanına girebildik.

Bina iki bölümden oluşuyordu; sadece girişi değil çevresi de iki saatte bir değişen askerlerle korunuyordu. Ermeniler haftalardır oradaydı; içlerinde gençlerle birlikte yaşlı, hasta ve yaralılar da vardı. Sınırsız kaygı ve sıkıntı içindeydiler; çünkü hiçbir irtibatları yoktu, dağılmış aile fertlerinin akıbetini bilmiyorlardı. Çoğu derin bir yas içindeydi ve arzuladıkları tek şey ölümdü; bazıları ağır ağır eriyor ve zaten dünyadan kopmuş gözüküyorlardı. Orada talihsiz bir aile babasıyla tanıştık; karısını ve çocuklarından bir ikisini düşman mermilerine kurban verdikten sonra ağır bir suçla itham edilmişti, çünkü evinden birkaç adım ötede bir İslam cesedi bulunmuştu. O tatlı ihtiyarın düşünceli yüzünü hatırlıyorum, geniş alnını, keder ve gözyaşına boğulmuş

gözlerini. Zavallıcık hiç konuşmuyordu, onun neredeyse çıldırmış olduğunu söylüyorlardı. Nitekim, sırasıyla her iki elinin mekanik ve ısrarlı bir hareketiyle alnından hayali bir şey uzaklaştırdığını fark ettik. Hakkında olağanüstü efsaneler üretilen meşhur Gökdereliyan da oradaydı ve biz ilk kez orada tanıştık. Saklı gücünün dehşeti ve kendisine atfedilen cinayetler sebebiyle etrafında sıkı güvenlik tedbirleri alınmıştı. Gerçekten de onun, efsanevi bir kahraman gibi dev cüssesini, gösterişli sakalını ve herhalde başında bekleyen görevlileri dahi tesiri altına alan mıknatıs gibi gözlerini asla unutmayacağım. Ama asıl ilgimizi çekenler, biri genç diğeri yaşlı iki hasta olmuştu. Bunlar amansız bir hastalığın pençesinde eriyorlardı. Alev alev bakışları bizi yakalıyor ve yalvarıyordu. Onların hatırası bizi uzun zaman ıstıraba boğdu.

Görüşmelerimiz kısa ve yetersiz kalıyordu. *Zabtiye* de hazır bulunuyor ve Türkçe konuşmaya mecbur ediliyorduk. Bazen hiç konuşmamayı tercih ediyorduk ve bakışlarımızı o haksızlığa uğratılmış, adaletsizliği tadarak canını feda etmeye maruz bırakılmış kardeşlerimize dokunduruyorduk şefkatle, acıyla ve samimiyetle.

Bazen teselli, bizden onlara ulaşacağına onlardan bize gelirdi. Çelik gibi sert ve esnek iki kolunu göğsünde birleştirmiş bir genç bize yaklaşıyordu, gözleri sınırsız bir memnuniyetle gülümsüyordu. Onun, vazifesini tamamlamış bir asker sükûnetiyle huzur içinde ölmeye hazır olduğunu hissediyorduk. Adaletsiz bir hükmün tüm katılığı dahi onun ruhundaki saf mutluluğu bozamazdı. Bazıları üzgün ama sakindi ve bazılarının içlerinde intikam duygusu hâlâ kızgın, hâlâ şiddetliydi. Bu sonuncuların yüzlerinde kıvranan kaslar gerili, gözleri de kör bir düşmanlıkla doluydu; ama asıl bizi zor duruma sokan, ne yapacağımızı bilemez hale

getiren, onların ani isyanlarıydı. Bu isyanlar gardiyanların sertliğini ikiye katlıyor ve böylelikle bizim ziyaretlerimiz de olağanüstü zorlaşıyordu.

Bir gün *zabtiye*nin zorlamasıyla yanlarından ayrılmak için acele ederken aniden bir köşeden biri bağırıverdi:

"Biliyor musunuz bizler niye bu mekândayız? Yaşasın *Hurriyet*!"

Birçoğunun alaycı kahkahaları cevaplarken onu, pek çoğu da tekrarladı:

"Yaşasın *Hurriyet*!"

Zabtiye, kudurmuş, kamçısını kaldırdı ve çılgın gibi o alaycı nidanın ilk sahibini aradı. Ancak herkesin üzerine aniden huzur çökmüştü ve yüzleri öylesine ifadesizleşmişti ki içlerindeki duygu karmaşasını tahmin etmek imkânsızdı. Biz bile olayın salon dışında geçmesine odaklanmıştık.

Mahpuslarla aramızdaki konuşmalar birkaç mecburi dilek olarak özetlenirdi ama o sıradan sözcüklerle neler söylemiyorduk ki, sesimizin vurgusu, hecelerimizin söyleniş şekli kendiliğinden, adeta şuursuzca, zihnimizde var olanları ele veriyordu.

"Çamaşıra ihtiyacınız var mı? Kinin bitti mi? Ateşiniz yükseldi mi?"

Bakışları uzaklarda, zihinleri bomboş, doğrudan doğruya cevaplamayıp uysalca tebessüm ederlerdi.

Sesimizi duyuyorlar ve şunları söylemek istediğimizi biliyorlardı:

"Sabredin ve umudunuzu kesmeyin. Eninde sonunda adalet yerini bulacak ve maruz kaldığınız tüm aşağılamalar, yerini onur ve cesaretinize layık takdire bırakacaktır."

Adana'da olduğum sürede, üstlendiğimiz tüm işler içinde hapishane ziyaretleri en zor olanıydı; hepsinden daha fazla güçlükler içerse de, bizi en çok yüreklendiren, bize en

çok şevk veren de bu ziyaretlerdi. Hiç olmazsa orada vurulmuşları, yenilmişleri ve itaatkârları görmüyorduk.

Felaket günlerinde silahlı yakalanan veya fark edilen herkes hapishanedeydi. Düşmana göğüs geren herkes oradaydı: Genç, hayat dolu, gözleri hayat coşkusuyla yanan ve salıverildikleri ilk günden itibaren o harabeye dönmüş şehirde yaşam ve mutluluğu yeniden yaratmaya hazır insanlar. Ne denli şefkatle, ne denli merhametle ilgiliydik kaderleriyle; İstanbul'dan gelen her haberle bir umutlanıyor bir korkuya kapılıyorduk. Elimizde iletilecek iyi bir haber varsa tüm zorlukları hiçe sayarak onlara gider, gaddar *zabtiye*nin önünde umudumuzu, içimizdeki bir nebze umudu onlara aşılamaya çalışırdık.

"Kimin çamaşıra ihtiyacı var?"

İsimleri kaydederken ellerimiz titrerdi; gözlerimiz gülerken onlar anlarlardı ve daima kara, dipsiz ve elemli bakışların içinden güneş gibi doğardı mutluluk.

Türklerle birlikte yatan mahpusları ziyaret etmek daha da zordu; ama onların en talihsiz ve en ezilen grup olduklarını biliyorduk, bu nedenle de onlara ulaşmak amaçlarımızdan biri oldu.

İlk günkü izlenim korkunçtu, divanıharpten görüş izninin gelmesi için uzun süre başgardiyanın odasında beklemek zorunda kaldık. Başı tıraşlı, dağınık kara sakallı bir adamdı başgardiyan; üzerinde kalın ve büyük bir defterin açık olarak durduğu çekmecenin önünde bağdaş kurup oturmuştu. Muhtemelen mahpusların kayıt defteriydi. Ara sıra ellerinde kamçılarıyla, kara ve kuru yüzlü gardiyanlar, küstah tavırlarla girip çıkıyorlardı. Hemen hemen hepsinin kafaları tıraşlıydı ve sadece tepelerindeki bir tutam uzun saç püskül gibi alınlarına kadar düşüyordu. Aralıksız hareket

eden küçük gözbebekleri, güvensizlik ve kuşkunun verdiği huzursuzlukla, hiçbir nokta üzerinde sabitlenemiyordu. Cehennemi bir ortamdı sanki ve bu insanlar benim gözüme pekâlâ birer cellat gibi görünebiliyorlardı. Onlar genellikle sert ve kederliydiler ve memnuniyetsizlikten suratları asıktı.

O odada, o gün ve başka zamanlarda da unutulmaz saatler geçirdik. Uzun bekleyişler sonunda yüreklerimiz ezilir, duyup gördüklerimiz daha koyu karanlık renklerle tekrar zihnimizde canlanırdı; dünya kararır ve sanki bir mezar gibi üzerimize kapanırdı. Bazen gardiyanlar veya rastgele ziyaretçiler gelir, aynı odanın içinde bize katılırlardı. Sigara dumanı ve leş gibi nefes kokusuyla hava tiksindirici bir hal alırdı. Genellikle varlığımız büyük şaşkınlık ve merak uyandırırdı; öyle ki, bizi seyretmek için kapı önlerinde yığılırlardı. Ancak o vahşi, adeta hayvansı insanlar, hatta dışardan gelip geçerken durup bakanlar çekinerek, saygıyla davranırlardı bize. Bu durum büyük ölçüde işimizi kolaylaştırmıştı.

Henüz o odadayken, duyduğumuz belirsiz bir uğultu içinde ara sıra küfürlü bağırtılar, zincir şakırtıları, kapı menteşelerinin gıcırtıları kulağımıza çarpıyordu. Bir adım ötede hapishanenin demir parmaklıkları vardı ve ardında, kafese kilitlenmiş yırtıcılar gibi katiller tepeleme yığılmışlardı.

O canavarların, insan şekline bürünmüş yaratıkların arasında nihayet bizimkileri bulabiliyorduk. Onlar gelir, parmaklıklara yanaşır ve orada görüşürdük. İşte o parmaklıklar önünde yürek burkan fedakârlıklara, âlicenap davranışlara şahit olmuştuk. Orada, gencecik bir delikanlı kendisine yapılan para yardımını geri çevirmiş; sağlıklı olduğunu, günlük ekmeğinden başka bir şeye ihtiyacı olmadığını söyleyerek yanı başında duran hastalıklı ve çelimsiz bir mahpusa vermişti. Orada sırtındaki gömleği kendisinden daha çok

ihtiyacı olan arkadaşına verenleri gördük, yine orada yeniyetme başka bir gencin ağzından işittim:

"Ailemin benim için çok para harcadığını ve çok çaba sarf ettiğini duydum. Gidin, onları bulun ve boşa çaba olduğunu söyleyin. Benim yerime şu adamı kurtarmak için çalışsınlar, aile babasıdır o."

Ve parmağıyla ötede, bize ulaşmayı başaramayacak denli güçsüz, anca ayakta durabilen, saç ve sakalları kül rengi bir adamı gösteriyordu.

Bu paha biçilmez mizaçlar felaketten önce nasıldı ve şimdi ne hal almıştı bilemiyorum. Her halükârda pek çoğunun ruhu cehennemi talihsizlikler ve insanüstü ıstıraplar potasından arınmış ve altın gibi tertemiz çıkmıştı dışarı.

Bir gün olağan ziyaretimizi yapmak üzere mahpushaneye gittiğimizde tesadüfen Ermeni mahkûmların Payas'a gideceklerini öğrendik. Onları görmek, gereken yardımı yapabilmek için her türlü çabayı gösterdik.

Durum vahimdi, daha dehşetli bir manzara hayal edilemezdi. Mahpushanenin demir parmaklıklarının ardında yüzlerce katil kafası ve sayısız göz görünüyordu; kana boğulmuş alev alev gözbebekleri merak içinde bize bakıyordu. Nihayet, o korkunç güruh içinde bizimkileri tanıdık –mahkûmlar. Onların kendilerini beyana ihtiyaçları olmadı, gözlerimiz birbirini tanıdı.

Beş yüz kişinin hayatını kurtardığı söylenen cesur avcı Gazozci Mihran ve hastanede bulunan iki evladını bize emanet eden Nazar İnceyan o mahkûmlar arasındaydılar.

Bu adamların bir kısmı tamamen masumdu, diğerleri ise savunma içgüdüsüyle yüzlerce kişinin hayatını kurtarmıştı; daha talihli bir durumda kahramanlar olarak tanınacaklardı. Belki de onlar, hakikatin ışığı karşısında, tüm itham ve

iftiraların dayanamayıp eriyeceğini ve kendilerinin sorumlu vatandaş eylemlerinin ödüllendirileceğini bekliyorlardı.

Amma velakin mahkûm ve zincire vurulmuş bir halde, çatışma günlerinde karşı karşıya kaldıkları Türklerle birlikte Payas'a gitmeye hazırlanıyorlardı. Onların yorgun ve elemle asalet kazanmış yüzlerinde ne kırgınlık, ne umutsuzluk ne de yılgınlık vardı.

Yalın ruh halleri hiç kahır taşımıyordu; onlar inanıyorlardı ki bir günden ötekine rollerinin büyüklüğü anlaşılacak ve belki de bir gün ayaklarına zincir vuran o insanlar göğüslerini madalyalarla donatacaklardı.

Onlarla uzun konuşmamız mümkün değildi, ama her birinin yüzü silinmez bir şekilde zihnimize kazınmıştı. Karşılıklı düşüncelerimizde örtüşen bir şey vardı, o da ıstırabın kibriydi.

Dışarda kederli bir kalabalık, fırtınaya tutulmuş deniz gibi kabarıyordu. Kadınların yürek parçalayan sesleri çocuk feryatlarına karışıyordu. Sevgililerini son bir kez görmek için gelen Ermeni kadınlarıydı. Birkaç Türk kadın da sessiz ve acımasız görünüşleriyle arkalarında duruyorlardı. Yanlarından geçerken, siyah veya kırmızı *yazma*larının altından bakışlarının kara ışığı üzerimizde geziniyordu. Ermeni kadınlar avuntusuz kederleriyle ağlıyor ve acılarının şiddetini hafifletecek herhangi bir teselli sözcüğünü işitmek istemiyorlardı. Polisler çocuk hıçkırıkları ve kadın gözyaşlarından rahatsızlanıp bu ıstırap resmi karşısında kızıyor, kuduruyorlardı. Ve işte kamçı şaklayarak kalkıyor ve yarı çıplak göğüslere iniyor, o yoğun kalabalık içine müthiş bir karmaşa ve belirsizlik bırakıyor. Polisler hep vuruyor ve kalabalık geri geri giderek dağılıyordu.

Ancak ağlama sesleri devam ediyordu, çünkü Ermeni hükümlülerin anaları, karıları ve çocukları kamçı darbeleri

altında dik durmuş, uzaklaşmamışlardı ve şikâyetlerinde ısrar ediyorlardı. Gözleri hapishanenin kapısına kilitlenmişti; sevdiklerinden birini veya bir diğerini, o kapının ardına yığılı bir katil sürüsünün arasında görüyorlardı.

Türk mahpuslarla sürekli yakınlık içinde olduğumuz için doğal olarak onların ruh halleri ve gidişatlarıyla da ilgileniyorduk. Özellikle ziyaretlerimiz sırasında etrafımızdaki güvenlik tedbirlerinin giderek azalması üzerine Ermeni mahpuslarla daha uzun konuşabiliyorduk ve bu vesileyle Türk mahpuslar arasında da masumlar olduğunu öğrenmiştik. Bu durum bizi onlarla da ilgilenmeye, maddi durumlarına çare olmaya mecbur kıldı ve onların serbest bırakılması için de aynı şekilde başvurularda bulunmaya başladık. İlk denemede dahi ciddi ve aşılmaz zorluklarla karşılaştık; bu sebeple de onlarla birlikte bulunan Ermeni mahpuslara da uzun zaman yaklaşmamız mümkün olmadı.

O sıralarda zaten bizim mahpusların çoğu çeşitli sürgün yerlerine gitmişlerdi, birkaçı da öteki Ermeni mahpusların binasına taşınmıştı.

İlişkilerimiz ne kadar gelişigüzel olsa da o sayede Türk mahpusların ne denli umutsuz durumda olduğunu öğrendik. Suçlular dehşet içinde, masumlar ise kızgındı. Genellikle hepsi de olup bitene şiddetle hayıflanıyor ve yürekleri yanık bağırıyorlardı:

"Vah, vah! Hata ettik!"

Bir gün, hapishane civarında kasvetli bir hava esiyordu, mahpusların binasına yaklaşmamıza dahi izin vermediler. Türk kadınlar kin ve öfke dolu bakışlarla, erkekler de hiddetle bizi süzüyorlardı. Sadece eve döndüğümüzde iki cani kadının asılacağına dair haber geldiğini işittik; biraz önce tellal tüm erkeklerin evlerine çekilmelerini duyurmuştu.

O kadınlar, canavar ruhlu katillerdi, ama biz içimiz elvermeyerek görmeye gittik. Belirtilen meydanda darağaçları gözükmüyordu, şehir, iki saate yakın muhtelif duygularla sıkıntı içinde bekledi. Türk mahallelerinde müthiş bir huzursuzluk vardı. Nihayet cezayı ya ertelemeye ya da hafifletmeye muvaffak olmalıydılar. Biz de o kâbus gibi infazın yerine getirilmeyeceğini anladığımızda sanki büyük bir baskıdan kurtulmuş olduk ve kendimizi hafiflemiş hissettik. Ruhi zafiyetimizi birbirimize itiraf etmesek de hepimizin memnun olduğu aşikârdı.

Aynı gün, yüksek rütbeli Türk bir görevli bu hastalıklı merakımız nedeniyle asıl hissettiklerimizin farkına varmış, bize şöyle diyordu:

"Sizlerin hassasiyeti şaşırtıcı; o kadınlar, insanlığa layık olmayan birer canavardır; zehirli yılanlar gibi başları ezilmeli onların."

O kadınlardan biri Kerim Ağa'nın kız kardeşi Sinem'di. Kayırlı köyünde, iki araba dolusu yaralı, güçsüz insanı ve küçük çocukları yalan dolanla toplayıp, Sihun [Seyhan] nehrine attırmıştı. İkincisi, Abdoğlu'da Garabed Ağa'nın çiftliğinde başıboş dolaşırken, anasının cesedi üzerinde hâlâ sağ kalmış birkaç aylık çocuğu görünce yerden kaldırdığı taşla biçare mazlumun vücudunu darmadağın eden canavardı.

Günler, haftalar geçiyor ve verilen tüm sözlere, resmi ve gayriresmi bildirimlere karşın mahpuslarımız hapishanede tutuluyorlardı. Bir gün de, uğursuz bir gün, onlardan beşinin asılarak cezalandırılacağı haberi geldi.

Sabah, şafak vakti, karıları ve anneleri dehşet içinde yanımıza geldiler.

"Kurban olayım, yapmamışlar mıydı? Ermenileri asmamışlar mıydı? İşte yine öyle asacaklar."

Avutmak için, sabır ve kuvvet vermek için boşuna çaba sarf ediyorduk.

"Bu korku ölümden beter," diyordu bir anne, aklını yitirmiş gibi, iki evladı için titreyerek.

Ölümden beterdi, gerçekten. Biz de giderek kuşkulanmaya başlıyorduk. Halkın belleği inatçıydı; bundan önce de masum Ermenileri asmışlardı, öyle değil mi?

Haber hapishaneye de ulaşmıştı, bizim mahpuslara. Ne büyük bir yürek ezikliğiyle gittik yanlarına! "Seçilen o beş kişi kimdi?" diye düşünüyor ve teker teker bakıyordum onlara. Ama sanki kendi düşüncemden dahi ürperip, suçlu gibi gözlerimi yere çeviriyordum.

Ancak mahpuslar sakindiler ve soğukkanlılıklarını koruyorlardı. Haber doğruydu ve o sıralar bu musibet hükmü kırmak için hiç umut yok gibiydi. Ama onlar, sanki 31 Mart'tan itibaren devam eden olayların anlaşılır bir sonucu olarak bu ölüme bile hazırdılar.

Onların o kayıtsız duruşları beni ne kadar derinden etkiledi, anlatamam. Hemen hemen hepsi de gençti ve içlerinden bazıları aile babasıydı. Hayat her birinin önüne umutlar, rüyalar ve emellerle dolu açılmıştı. Ama onlardan hiçbirinin en ufak bir zaafı olmadı. Onların bu habere karşı isyanı var olmakla ilgili değildi, tamamen ilkesel bir meseleydi. Bazen biri veya diğeri hüzünlenir ve sesi titremeye başlardı. O anlarda anaları, karıları veya çocukları hakkında konuşuyor olurlardı.

Bazen de bizden biri kendi düşüncelerine dalar, aramızda derin bir sessizlik hüküm sürerdi. Başımız eğik, gözlerimiz yere çevrili, birbirimize bakmaktan kaçınırdık. Çünkü o idam sehpasının kâbusa benzer resmi, iyice görünür, adeta dokunulur gibi, o musibet hayaliyle aramızda duruyor zannederdik.

Gerçi mahpuslar sayıca kalabalıktılar ve idama mahkûm edilenler sadece beş kişiydi, ama her biri ve her birinin ailesi kendilerini o beş kişinin içinde buluyordu. Bunun ötesinde tüm kazazedelerin yaraları yeniden açılmıştı sanki. Herkeste umutsuzluk ve kırgınlık o denli derindi ki sabır ve umut telkin etmeye kalkıştığımızda bize karşı dahi düşman kesiliyorlardı.

Ruh halleri gün içinde birkaç kez değişiyordu, sabahları hayal kırıklıkları büyük olurdu, cellatların mesaisi genelde o saatlerdeydi. Güneş doğmadan, kadınlarla çocuklar gözyaşına boğulmuş, aklı başlarından gitmiş ve sersefil, şehrin bir noktasından ötekine giderlerdi. Nasıl olur bilinmez, aniden, ya burada veya ötede bir nokta üzerinde idam sehpaları var diye bir haber çıkardı. Bocalayan zihinlerinde gerçekten de o ölümcül teçhizatı tahayyül edebiliyorlar mıydı acaba, bilmiyorum. Kaç kez uykumuzdan sıçrayarak uyanmış ve kaç kez mahkûmlardan daha bitap, aklımız başımızdan gitmiş bir halde, titreye titreye belirtilen noktaya gitmiştik. Hiçbir şey yok! Nasıl aldanmış olabilirlerdi? Bazıları gördüklerini iddia ediyorlardı, garip değil, o günlerde herkes çıldırmış gibiydi ve gördükleri kâbusu gerçekle karıştırıyorlardı.

Sonra, gidip şikâyet etmek veya ricacı olmak, gerektiğinde yalvarmak için bizi de kışkırtırlardı. Kadınlar saçlarını başlarını yolar, analar ağlamaktan görmez olur ve bizler mecburen, adeta kalabalığın hastalıklı ruh halinin etkisinde, hükümet konağına başvururduk. Yeni atanan valinin sonsuz sabrı ve iyi niyeti sayesinde yeni bir şevkle, yeniden güç almış olarak, küskün kalabalığın yanına dönerdik; bunun etkisi akşama kadar sürerdi. Öğleden sonra mahpuslarımızı görmeye giderdik. Onlarsa günden güne daha sabırsız daha sinirli bir hal alıyor, sadece tek bir şey istiyorlardı:

"Ne olacaksa çabuk olsun!"

Çehreleri giderek daha solgun, gözleri hiddetliydi. Ölüm üzerlerinde kol geziyordu. Ve böylece günler, günler geçiyordu.

Ellerini her sıktığımızda, bunun son kez olduğunu düşünürdük.

Kargaşa ve dehşet! Dullar ve yetimler, sakatlar ve yaralılar kaçıp uzaklaşmak istiyorlardı, görmemek için, civar bağ bahçelere dağılıyorlardı. Gölgelerle karalanmış, çılgınca bir kaçıştı bu.

Bizi, telkin ettiğimiz umutlardan, iyimserliğimizden ötürü azarlıyorlar ve kendi duygularına yabancıymışız gibi bizden kaçıyorlardı.

Ah o şafak! Bizim inancımız da sarsılmıştı ve biliyorduk ki o akşam mahpuslar da celladın ziyaretini beklemişlerdi. Ölüme dair ürpertici düşüncelere teslim olup sabahı kolladık. Ve nihayet yorgun, uyuşmuş gözlerimiz kapanmak üzereyken, azgın deniz gibi kükreyen kalabalığın gürültüsüyle uyandık. Etrafımızdaki eşyaların rengi solmuştu, kepenklerden içeri solgun bir beyaz ışık süzülüyordu. Dışarda... Ey güneş! Neler gördün bu sabah?

Sonra sessizlik, harap olmuş şehrin tüm yollarında, başörtüleriyle yüzlerini kapatmış dullar sıra sıra ilerliyorlardı. Damlar boştu, kilisenin çan kulesi ıssız. Biz sağda solda oyalanmadan hapishaneye gidiyoruz, kimlerin yokluğuyla karşılaşacağız acaba?

Herkes orada. O sabah biraz daha solgunlar yalnız; gece boyunca her fısıltıda saatin geldiğini düşünmüşler. Şimdi kederle tebessüm ediyorlardı ve belki de benzer akşamları yaşamak için hazırlık yapıyorlardı.

Dönüşte, askeri güvenlik çemberini anca aşmıştık ki, kadınlar, genciyle yaşlısıyla etrafımızı sardılar.

"Ordalar, ordalar, gözlerimizle gördük!"

Bu sözlerle sanki birer ceset gibi duran yaratıklara hayat bahşediyorduk. Kımıldadılar, hareketlendiler ve işte diğerlerine müjde vermek için dağıldılar.

Güneş doğmuştu zaten. Ne kadar cömert ve ışıltılıydı. Güneş! Hayat! Sıcaklık! Sanki gerçekliklerini tasdik etmek için olağanüstü bir coşkuyla bu kelimeleri haykırmak arzusu duyuyordum. Çünkü sıcağa rağmen, kadın arkadaşımla birlikte sıtmaya tutulmuşçasına titriyorduk.

İdam Sehpaları

Adana'ya yeni ulaştığımızda, felaketin korkunç hikâyeleri arasında, felaketzedelerin ruh halini hepsinden daha derin sarsan hatıra, idam sehpalarıydı. Birçok şey unutmuş, birçok konuda duyarsızlaşmışlardı; ama darağaçları kederlerin en derini, en yaralayıcısı olarak zihinlerine kazınmıştı. Yaşlı, genç, dul ya da yaslı anneler o gün hakkında konuştuklarında sanki şahsi acılarını unuturlardı. Bütün bir millet toplu halde ıstıraba gark olur ve bazen hiddet o raddeye varırdı ki bir isyan boyutu kazanırdı.

Biz Misak'ın annesini zaten görmüştük; sırtı kamburlaşmış, iri cüsseli yaşlı bir kadındı. Üzerindeki paçavralar bile sanki can taşıyor ve ıstırap çekiyorlardı. Onunla karşılaştığımızda, cesur ve yakışıklı oğlunun idam sehpası sürekli gözleri önünde dururken yaşadığı ıstırap nöbetleri içinde kıvranır haldeydi. Onun yanıp yakılmalarını, başkaldıran acısını, uzayıp giden iniltilerini işitmiştik.

"Ay! Ay! Ay!"

Bazen, artık konuşmaktan yorulmuş bir halde, saatler boyu ağlardı ve tüm o süre içerisinde gözlerimizin önünden kazazedelerin kafilesi geçerken, onların acıklı ve yürek parçalayan hikâyelerini o biteviye iniltiler eşliğinde dinlerdik.

"Ay! Ay! Ay!"

Hemen hemen hep oradaydı, kilise avlusunda. Ne umuyor, ne bekliyordu bizden? Gözleri dipsiz birer keder derinliğiydi, boşluk ve karanlık duygusu veriyordu bakanlara. Ağarmış, kırçıl saç telleri, buruşuk başörtüsünün altından kırışmış alnına dağılmıştı. Boynundaki kaslar gerilmiş, göğsü kendi yumruk darbelerinden taşlaşmıştı; bu bir çeşit korku salıyordu içimize.

"Gözlerim kör olsun! Bu gözlerimle gördüm."

Ve gözbebekleri sanki kör olma arzusuyla sönüyordu.

Bazen, usulcacık, ağır adımlarla bizi takip ederdi ve birdenbire, onun dövüne dövüne, gözlerinden yaş damlamadan ağlayışını işitirdik.

"Ay! Ay! Ay! Gözlerim kurumuş çeşmeye dönmüş! *Yavrum*. Yardım edin bana! İçimin ateşinden gözyaşım kurumuş, *aman*! Yardım edin bana! Yüreğimi bir an soğutun *yavrum*, yardım edin bana! Ay! Ay! Ay!"

Sonra yalvarıp yakarırdı, çocuk gibi eteklerimize yapışır, aniden yere yıkılırdı ve saatlerce aynı kahredici nağmeyi tekrarlayarak orada kalakalırdı.

"Güzelliği dillere destandı... Sesi dağları kayaları sarsardı, şarkıları tebessüm ve gözyaşı dağıtırdı. Servi gibi boyu başkalarına gölge olurdu. Nasıl acımadılar da astılar! Toprakta solucanlara yem oldu *yavrum*, *aman*! Nasıl da kıydılar yiğitliğine!"

Sonra şaşkın gözlerle, sanki oğlunun gölgesini arar gibi yakarırdı:

"Sesin nerede kaldı *yavrum*? Gözlerinin feri nasıl söndü, nereye gitti *yavrum*? Nasıl söndü?"

Kasap Misak ozandı; anlattıklarına göre darağacına çıktığında, yürek yakan ezgilerinden birini söylemişti. Etrafını çevreleyen askerler bile hüznünden ürpermişlerdi. Yine an-

lattıklarına göre, son sözleri olarak idama layık olduğunu, ancak mahkûm olduğu suçtan değil de, kendisine bağlanan umutları boşa çıkardığı, görevini yapamadığı, savunmaya katılamadığı için suçlu olduğunu söylemişti.

"Alçak ve ruhsuz davrandım, onun için cezalandırılıyorum."

Biz, o korkunç gün henüz Adana'ya ulaşmamıştık, ama felaketzedeler bizimle sürekli o konuda konuşmaktan geri durmuyorlar ve adeta onun isyan ettiren dehşetine bizi de katıyorlardı.

"Kurbanın olayım," diye bağırıyordu yarı çıldırmış bir kadın, "gün gelir kıyımı unuturuz ama onu unutamayız."

Ayrıntıları anlatırlar, o beklenmedik adaletsizlik hakkında ara vermeksizin konuşurlardı. Kederden uyuşmuş kadınlar aniden uyanırlardı; gözleri kin ve unutulmaz bir şevkle yana yana anlatırlardı: Bir aileden iki kardeş ve enişteleri nin sadece kendilerini savundukları için idam edilmeleri; aynı aileden, henüz on beş yaşındaki küçük kız kardeşin inme geçirmesi; üstelik bu ailenin bir de anneleri vardı ve hâlâ yaşıyordu, hâlâ yaşıyordu!

Bazen anlatılan bu elim olaylardan afallar, felaketzedelerin abarttıklarını, sözlerinin hastalıklı ve fazlasıyla zorlanmış bir muhayyile ürünü olduğunu zannederdik, ama yabancılar da o konuda tanıklık ediyorlardı.

Bir gün, bu konu etrafında konuştuğumuz Avrupalı bir hemşirenin anlattıkları, yaşanan kederin sıradışı ve olağanüstü olduğunun kanıtıydı: Hastalar bakım istemiyor, yaralılar kanlı ve zonklayan yaralarının üzerinden sargı bezlerini parçalayıp söküyor, fırlatıp atıyorlardı. Hastanelerde elem dolu bir ürperti hastaları şaşkına çeviriyor, hepsi de kâbuslara boğulmuş halde, darağaçlarını gördüklerini zannediyorlardı. Körler, sakat ve âcizler dahi kaçmayı ar-

zuluyor, hepsi de tek darbeyle ölüp gitmiş olanları kıskanıyorlardı.

İstanbul'dan idam hükümlerinin iptal edildiğine dair haberin geldiği güne kadar, o ana kadar halk ilk idamların hazin hatırasıyla yaşadı. Gerilmiş ve aklını yitirmiş halde, ne acılarının dindirilmesini ne de bir teselli sözü duymak istiyorlardı. Her biri kendi acısını ve derdini unutmuş, toplu halde karşı konulmaz bir kütle oluşturmuşlardı ve onun altüst oluşlarıyla dalgalanıyorlar, hatta sık sık bize karşı da tahrik oluyorlardı. Bazen çılgınlığın bir şer rüzgârı gibi o yaralı kütlenin içinden geçtiğini dehşetle seyrederdik.

Bir akşamüzeri, geç saatlerde, darağaçlarının Ermeniler için dikilmiş olduğu yerden geçiyorduk. Bir Fransız bizimle birlikteydi; Avrupalı duyarlılığı fevkalade incinmiş, hastalıklı bir asabiyete ulaşmıştı. İzlenimleri kısa kısa, bulanık karelerdi sadece. Olayın ilk gününden sonuna kadar inanılmaz, insanlık dışı manzaralara bizzat tanıklık etmiş olsa da, onun Batı zihniyeti olayın bütünlüğünü kavramayı reddetmişti.

O şöyle anlattı:

"Buraya geldiğimde her şey olup bitmişti zaten. Darağaçlarından insan kırpıntıları sallanıyordu acıklı acıklı. Büyük bir kalabalık yığılmıştı ve asker zinciri onları darağaçlarından belli bir uzaklıkta tutuyordu. Sıradışı, genel bir sessizlik beni sersemletti; kalabalığın içinden ceset solgunluğuyla bir çehre dışarı fırlamış ve tüm gözler ona çevrilmişti.

Bir süre etrafımdakilere sorup durdum boşu boşuna, sonra yerli halktan bir tanıdığa rastlayınca anladım:

'Ermeni bir annedir,' dedi üzüntüden dişlerini sıkarak.

Bir şey işitmiyor ve adeta bir şey görmüyordum.

'Ne diyor?' diye sordum.

'Lanet! Lanet!'

Bir topluluktan diğerine, kalabalığı yara yara ilerliyorduk. İlk sırada bulunanlar işittiklerini arkadakilere iletiyorlardı; böylelikle adım adım, bölük pörçük fısıltılarla tekrarlanıyordu Ermeni ananın sözleri.

'Lanet olsun size! Ey sizler, dünyanın *gazeb*leri! Ana laneti karartsın alın yazınızı! Gün gelir de dehşet içinde kendi kendinize niye ıstırap çektiğinizi sorduğunuzda, acıyla hatırlayın ki şu an içindir. Sizin kara saatiniz de çalsın, kısırlığa ve ölüme mahkûm olun! Suya hasret otlar gibi, azap ateşlerinde kuruyun! Zulmünüz ve vahşetiniz karşılığında kat kat kedere boğulun!'

Kalabalıkta da yankı bulup tekrarlanıyordu bu lanet dolu sözler. Soğuk bir ürperti yalayıp geçiyordu asker saflarını. Can havliyle son kez kıvranan, eğilip bükülen bedenler darağaçlarında usulca sallanırken cellatlar dahi kederlenmişlerdi. Kimse el kaldırıp yaslı anneyi susturmaya cesaret edemiyordu. Ötede, her bir kuytuda, şilteler üzerinde çeşitli kazazedeler deliriyor, ölümü arzuluyorken burada idam sehpalarının önünde yaslı anne bağırmaya devam ediyordu:

'Lanetlenin! Lanetlenin! Lanetlenin!'

O sırada komutanlar, askerler, cellatlar, seyirci kalabalığı, hepsinin de çehresi cehennemde azap çeken biri gibiydi. Daha korkunç bir manzara hayal edilemezdi. Tepelerinde yan yana dizili darağaçları!

Asılanlar arasında Ermenileri ayırt etmek kolaydı, onlar en sakin görünüşe sahip olanlardı; özellikle birini çok iyi hatırlıyorum, çok gençti, neredeyse çocuk yüzlü, başını yana eğmiş, sanki anasının omzunda rahatça uyuyordu. Ayaklarının dibinde, yere bir çift ayakkabı bırakmıştı, o ayakkabılar! Asla unutmayacağım onun genç şehit görüntüsünü. O canavarca somurtkanlığın biçimsizleştirdiği insansı

yaratıkların içinde, o yoz güruhta, onun görüntüsünün sükûneti nur gibi teselli dağıtıyordu.

İdam sehpalarının karşısında hep Ermeni anasının ölüye benzer solgun yüzünü görüyordum. Kaç dakika sürdü tüm bunlar? Bilmiyorum, bana öyle geliyordu ki uzun zamandan beri etrafımda her şey hareketliliğini yitirmiş, taşlaşmıştı öylece. O şaşkın çehreler, iki kara derinlik, dipsiz gözler. Ve herkes sanki Ermeni ananın sesini duymak için toplanmıştı. Kesik kesik bir ses, göğüsten gelen, sanki bir kısmını kasırga alıp götürmüş gibi bir ses. Aniden silkindiler, askeri davul duyulur oldu, iki dipsiz göz kalabalıkta kayboldu ve askerler dolanarak geçtiler.

Asılanlar, üzerlerinde usul usul sallanmaya devam ediyorlardı."

Yol Üzerinde

*Satenig Ohancanyan'a**

Köylülerin dehşet dolu hikâyelerini duyduğumuz ilk günlerden itibaren zihnimizi kurcalayan şey, o kanlı yollardan, ateş ve kılıçla yok edilmiş insanlığın izlerinden gitmek ve tüm acılı ayrıntılarıyla, inkâr edilmez gerçekliğiyle bu büyük talihsizliğin şiddetini hissetmekti.

Şimdi zaten arabada uzanmış, anayolun üzerindeydik. Geniş ovaların sükûneti üzerine gün batımının pembe sisi yağıyordu. Sıcak memleketlere has farklı bir nem bulutu güneşin son ışıltılarından kızıla çala çala yerden yükseliyor ve uzaklarda, ufukta dağlar öylesine buğulu ve seyrek hissediliyordu ki tepelerinde uçuşan bulutlarla karıştırılıyordu; sanki tüm yeryüzü göğe yükseliyordu. Renklerle çizgilerin bu sınırsız yumuşaklığı ve ahenkli titreşimleri bizi harap edecek kadar kederlendiriyordu; çünkü artık ruhlarımız, henüz biçilmiş ve altın renkli kıpır kıpır başak saplarının göz alabildiğine uzayıp gittiği tarlaların olağanüstü güzelliğini yaşayacak, idrak edecek durumda değildi.

* Bu kitabın 298. sayfasında, 23 Nisan başlığına bakınız.

Arabamız hep anayol üzerinde ilerliyordu, kırbacın şaklaması ve dönen tekerleklerin gürültüsü düşüncelerimize eşlik ediyordu. Misis'e doğru gidiyorduk ve o talihsiz şehrin sadece ismi, bizi yakında gözlerimizin önüne açılacak gerçeğe önceden hazırlıyordu.

Şimdi gittikçe bilenmiş hayal gücümüzle artık bu düzlüklere dağılmış meczup kaçakları görüyorduk. Kimileri zaten yaralı, kanlarıyla iz bıraka bıraka kat etmekte çileli yolunu; arkalarında ateşe verilmiş memleketleri cayır cayır yanmakta ve peşlerinde de mermiler. Saklanmak umuduyla başvurdukları tüm o yakın çevre köyleri çoktan harabat olmuş, ufukta ise her köşeden alev sütunları yükselmekte... Misisli kadınlar tüm bunları zaten bize anlatmışlardı ve o sıralar henüz hasat toplanmadığından, çaresiz insanların uzun buğday başakları altında gizlendiklerini de söylemişlerdi. Ama düşman, özel köpeklerin kılavuzluğunda birer birer yakalamıştı onları ve insanlar kendi ektikleri, terleriyle suladıkları tarlalarda can vermişlerdi.

Araba bir an duruyor ve biz aşağıya iniyoruz, uzaklarda göz alabildiğine bir harabe yığını beliriyor. Bu İncirlik köyüydü, yerle yeksan olmuş. Karşıdan bir grup kadın bize doğru ilerliyor; tereddütlü, ama giderek daha emin adımlarla yaklaşıyorlar. Hemen hemen hepsi tanıdık bize; sıkıntılı ve kederli çehreleri yerle bir edilmiş evlerinin gölgesinde daha da dokunaklı. Biri kolunu İncirlik'e doğru uzatarak içinden geçen düşünce zincirini tamamlarcasına sağır bir sesle sadece şunları söylüyor:

"Aha, işte oradaydı!"

Dul kalmış ve dünyanın tüm mutluluklarından el etek çekmiş bu kadınlar, çok daha uzaklarda ancak beyazlığından seçebildiğimiz bir pamuk tarlasında çalışmaya gelmişlerdi. Onları birkaç çadır barındırıyordu geceleri. Gün batımında

yangın kızılı ışınların altında, giydikleri çul çaputlar çok daha sefil görünüyor. Derin çizgilerle yaşlanmış çehreleri sıkıntı ve acıyla gülümsüyor bize.

Ah o tebessüm! Titrek bir umudun kırıntısıdır o tebessüm, sırf bizim varlığımıza kenetlenmiş ürkek ve kolay kırılan bir umudun tebessümü; bu ise, güçsüzlüğümüzün de bilinciyle derin ıstıraba boğuyor bizi.

Ve yaşlara bulanmış gözlerine rağmen acıyla tebessüm etmeye devam ediyorlar; bununla dikkatimizi acınası varlıklarına yoğunlaştırmamızı bekliyorlar. Kendi emeklerine bel bağlamaları, umutlarını o yöne kaydırmaları için uğraşıyoruz; onlara yüreklendirici, cesaret verici sözler ediyoruz ama onlar çok şey bilen, çok şeyler görmüş insanların kötümserliğiyle, başlarını sallıyor, bize inanmayı reddediyorlardı.

Nihayet arabamıza biniyoruz. Arkamızdan uzun uzun bakıyorlar ve veda selamımıza karşılık vermiyorlar. Bakışları eşlik ediyor bize; karanlık çehrelerinde tebessümün yok olduğunu görüyoruz. İncirlik'i bize gösteren kadın, kümeden ayrılarak öne çıkıyor ve kolunu aynı hareketle yıkıntılara doğru uzatarak aynı sağır sesle tekrarlıyor:

"Aha, işte oradaydı!"

Araba hızlanıyor ve biraz sonra kadınlar görünmez oluyorlar.

Bulutlar kümeleniyor, gökyüzü kurşuni bir renge bürünüyor; rüzgâr önceleri hafif, giderek şiddetleniyor ve araba yükselen bir toz bulutu içinden ilerliyor.

Geç vakit ulaşıyoruz Misis'e. Güneş batmış, ancak son ışıltıları hâlâ bir an tüm şehri yakıyor. Karşıda dağlar kıpkızıl, Sihun'un alev gibi suyu eski Roma köprüsünün altından geçiyor ve yıkıntılar, gözden kaybolan güneşin kıpır kıpır, güçlü ışınlarıyla sanki bize gerçeğin serabını göstermek için

alaz alaz yanıyorlar. Ancak tüm bu sıcak renklerin cümbüşü neredeyse çarçabuk yok oluyor ve yaslı, karanlık, yıkıma uğramış şehrin harabeleri fırtınalı, kurşuni göğe doğru yükseliyor.

Ölü şehir, mezarlık sessizliği! Kadim Mamestia, tarihi kalıntılarıyla eski çağların medeniyeti, kaleleri ve yıkılmış saraylarıyla sanki hayret ve dehşetle bakıyor bu yeni harabelere.

Derhal yıkıntılara gitmek, yakılanların küllerini ziyaret etmek istiyoruz ve bir yükselti üzerinde durmuş, yolumuzu arıyoruz. Birkaç yerli Türk ürkek ürkek yanımızdan geçiyorlar ve bizi kuşkuyla selamlıyorlar. Aynı acılı hüzün onların çehresinde de görülüyor. Gözlerinde hayatiyet kıvılcımları sönmüş sanki. Yabancılığımız onları rahatsız ediyor ve hem merakımız hem kederimizden ürkerek hızla uzaklaşıyorlar.

"Hoş gelmişiniz!"

Yaydan fırlar gibi dönüyoruz Ermenice sözlere doğru. Güneşten kararmış, ıstırap yansıtan, somurtuk bir yüz çıkıyor karşımıza. Uzun süre konuşmadan birbirimize bakıyoruz. Heyecanımızdan etkilenen Ermeni'nin rengi atıyor giderek, kaşları kalkıp iniyor, gözlerini yere çevirip viran edilmiş mahallelere doğru belirsiz bir hareketle soruyor:

"Evlerimize doğru gitmek ister misiniz? Vakit geç, ama görebilirsiniz."

Ardı sıra çıkıyoruz bir yokuştan yukarı; gittikçe varlığımıza alışıp konuşmaya başlıyor; ilkin kesik kesik sonra daha süratli. Anlattıklarıyla inanılmaz, dehşet dolu olaylar çığ gibi tepemize yığılıyor ve biz zorlu bir iç sızıyla kıvranarak nefes nefese dinliyoruz bunları. Artık bizi bunlardan esirgesinler, söylemesinler, sussunlar, hiç olmazsa bir an tek bir konu üzerinde durmamıza izin versinler diye arzuluyoruz sanki.

Ancak adam hatıralarıyla kendinden geçmiş, bilinçsiz bir coşkuyla korkunç ayrıntılar üzerinde duruyordu:

"Birkaç gün ben kendim kaçıp eski bir suyolunda gizlendim. Haykırışların, inilti̇lerin belli belirsiz gürültüsünü yer altından işitiyordum. İnsan sesleri tükenene kadar silahlar susmadı. Saklandığım yerin yakınında bile adam öldürdüler. İkinci günün akşamıydı; düşünüyordum, eğer kardeşim Arsen sağ kalsaydı, kendi de buraya gelirdi saklanmaya; çünkü o yolun girişini sadece ikimiz biliyorduk. Uzun süre bekledim, sonra umudumu kestim. Birdenbire bariz ayak seslerini işittim, kardeşimin adımlarını tanıdım. Ama yalnız değildi. Adımlarının sürati ve düzensizliği, açıkça takip edildiğini belli etti bana. Silah sesleri yaklaşıyordu, bir an suskunluk oldu, sonra yeniden aynı gürültü. Bıçak gibi bir acı hissettim içimde, gözlerim doldu; şüphem yoktu, kardeşimdi. Ama can ne tatlı şeymiş! Gittikçe meraklanmaya başladım. Eğer kardeşimin suyoluna girdiğini görürlerse beni de bulurlar!"

Bir an susuyor, başını eğip gözlerini yere dikiyor, sanki konuşmaya tereddüt ediyor.

"Çok yakınımdaydılar, neredeyse başımın üzerindeydiler. Kalbim göğsümde gürlüyordu; bu sesi onların uzaklardan işittiklerini düşünüyordum. Bağırmamak için iki elimle boğazımı sıktım. Bir adım daha ve yok olmuştum! Girişi engellemek için yırtıcı hayvan gibi kalktım ayağa. Aynı anda birkaç silah birden patladı ve tüm ağırlığıyla bir beden yere yığıldı. Kardeşimin vücudu olduğundan emindim, ama ne yalan söyleyeyim, büyük bir rahatlık çöktü içime ve yüreğimin çarpıntısı durdu."

Yıkıntıların karşısına geçmiş, bizim incinmiş duygularımıza kayıtsız, köleye dönüşmüş bir insanın soluk gölgeli gözlerini onca insanın can verdiği yıkılmış evlerin üzerinde

dolaştırarak, var olmanın, sadece yaşamanın mutluluğuyla kendinden geçmiş bir halde, tekrarlıyor:

"İnsanın canı ne kadar tatlıymış..."

Tüm felaketzedeler gibi o da sadece kendi şahsi yaşamıyla oyalıyor bizi, günlerce nasıl aç kaldığını ve ancak her yere bir mezarlık sessizliği çöktüğünde saklandığı yerden dışarı çıktığını inatla anlatıyor:

"Misis'te birkaç demirci dışında Ermeni kalmamıştı. Onları Müslüman yapıp alıkoymuşlardı; çünkü buralarda başka demirci yoktu."

Ermeni mahallelerine ulaştığımızda gecenin gölgesi etrafı karartmaya başlamıştı. Musibet alameti kavrulmuş yıkıntılar yükseliyor her yerde. Bizimkilerin küle dönüşmüş bedenleriyle kutsanmış topraklarda özenle yürüyoruz. Çünkü Misis'in yıkıntıları aynı zamanda şehitlerimizin mezarıdır. İnsan kemiklerinin kalıntıları dikkatimizi çekiyor ve gözlerimizden korkarak birbirimize bakmaktan sakınıyoruz.

Acıdan taş kesilmiş, hatta ağlamaya takati kalmamış bir halde yaklaşıyoruz her bir nesneye. Yanık kumaş parçaları, kavrulmuş bir fes, bir ev eşyasının kalıntısı feci *évocation*lar [çağrışımlar] yaptırıyor bize. Ne çok ocak sönmüş, ne umutlar ve rüyalar, en güzel hayata dair tasavvurlar, her şey bir avuç kül içinde yok olmuş.

"Bu evde 60 kadar insan yanmıştır!"

Altmış kişi! Arzular, emeller, keder ve ıstıraplar, neyin toplamı?

Ve başımızı yükselen duvarlara doğru kaldırarak bakıyor, sanki o ümitsiz çırpınışları, son kıvranışları, acılı insanlığın ıstırap nöbetlerini bulabilmeyi arzuluyoruz. Başımı göğe kaldırıp bakıyorum, dağlara bakıyorum, acımasız ve cazibeli tabiata bakıyorum ve havsalamızın alamayacağı, yabancı ve sınırsız bir ıstırapla var gücümle ruhumu haykır-

mak istiyorum. Çünkü o dökülen kanın acısı bizim damarlarımızda da hissediliyor.

Basiretimizi ve aklımızı yitirmiş vaziyette dolanıyoruz yıkıntılar arasında. Yanmış bir evin kapısı önündeki çocuk ayakkabısı daha içten bir kederle sarsıyor bizi. Hangi çocuk kaçarken düşürmüştü ayağından? Onu taşıyan ayak hangi yıkıntıda küle dönüşmüştü? Küçük bir ayakkabı! Oluşturduğu o acıklı, o göz yaşartan manzara asla tahayyül edilemez. Topuğu hafifçe yamulmuş, burnu dönmüş, bize talihsiz yavrucağın ayak kalıbını teşhir ediyordu. Bir çocuğun tüm bir iskeleti sanki.

Karanlık gittikçe şiddetleniyor. Yıkıntıların duvarları kendi gölgelerinde hayaletler gibi kımıldıyor sanki. Yerde yanmış kemik tozlarından beyazımsı bir ışık yansımakta; sadece henüz silinmemiş kan lekeleri, yer yer göl gibi kara lekeler oluşturuyor.

"Kan lekesi geçmez," diyor bize yol gösteren adam, "hatta öyle yerler var ki küller bile nemli sanırsın; öylesine gür akmış kan ve dağılıp kocaman kara leke bırakmış."

Ötede fesler, parça parça elbiseler dikkatimizi çekiyor. Yüzlerce insan ölmüş orada. Yırtılmış kitaplar rüzgârın keyfine takılmış dolanıyorlar, sayfalarının yarısı yanmış, yarısı kanlar içinde. Gözlerimi bir sayfaya dikiyorum ve bir gözyaşı bulutunun içinden okuyorum:

"Merhametli Tanrım, kutsa bizi ve yüzünü bize çevir, merhametini göster."

Yerde, bir Mezmur'un kan ve gözyaşıyla ıslanmış sayfasıyla kendimden geçiyorum ve belirsiz duygular içinde bir an tüm bu yıkıntılarda, sınırsız ümitsizliğin haykırışlarını duyar gibi oluyorum; hâlâ o acımasız Tanrı'ya doğru, o dehşet dolu saatlerde yüzünü göstermeyen Tanrı'ya doğru inatla yükselen haykırışları...

Geceyi Misis'te geçirmek zorunda kalıyor ve bir hanın terasında, bize ayrılan yataklara yerleşiyoruz. Ramazan sebebiyle Türk halkı bir telaş, gürültülü patırtılı bir koşturma içindeydi; öyle olmasa da zaten uyumak imkânsız gibiydi. Zihnimiz azap içinde, birbirimizle konuşmaktan çekiniyorduk; sadece ara sıra içimizden birinin yüreğinden kopan bir iç çekiş, düşüncelerimizin aynı konular etrafında dolandığını açığa çıkarıyordu.

Ah, o dehşetli gece! O, hep hafızamıza kazınmış olarak kalacak ve artık hiçbir sevinç, hayatın sürekli değişiminin getirdiği hiçbir mutluluk varlığımızdan o gecenin yasını silemeyecekti. Gökyüzü, yıldızların ışığıyla yeşile çalmış, üzerimizi kubbe gibi örtmüştü. Karşıda dağlar, ihtişam ve hüzünle sanki yıkıntıları koruyorlardı. Nihayet etrafımızdaki ışıklar sönüp Türk halkının kargaşası dindiğinde ürkütücü kâbuslar başucumuza dikildiler ve o korkunç günlerin hâlâ duyulmamış, henüz fark edilmiş dehşetini anlattılar.

Tüm o cehennemi saatlerin ıstırabını açıkça ifade etmem imkânsız; resimler ve yüzler hızla zihnimin içinden akıyor ve belli bir noktada durmak mümkün olmuyordu. Peş peşe takılıp gelen dehşet verici manzaraların çılgın dansı başımızı döndürüyor, kendimizden geçiyoruz. Ancak ara sıra düşüncelerim belirsiz, ölgün bir sima üzerinde donakalıyor, o da kara dudaklı kanlı ağzı ile görünür görünmez derhal yerini başka bir surete terk ediyor. O dudaklar sık sık gelip zihnimi meşgul etmeye devam ettiler. Hangi kelimeler yapışmıştı o dudaklara? Hastalıklı merakım beyhude o kanlı, çarpılmış ve kararmış dudaklardaki heceleri tek tek duymak için çırpındı. Ne gam! Çünkü onların acı mealleri kendi acımda saklıydı ve içgüdülerimle hissediliyorlardı.

Gün ağardığında araba hazırlanmıştı ve Sis'e [Kozan]

doğru yola çıkmak gerekiyordu. Son anda Ermeni mihmandarımız bize yaklaşarak kiliseyi de ziyaret etmemizi önerdi, orada çok sayıda insan yanmıştı.

"Alevlerin hücumuna uğramış, dumandan kör olmuş insanlar kaçış telaşıyla duvarlara tırmanmışlar. Yıkıntılarda, onların kanlı ellerinin izleri duruyor. Bazen Misisli kadınlar gelip kan lekelerine bakıyor ve sevdiklerinin izlerini arayarak onlara ağlıyorlar. Çoğu acı içinde çıldırmış bir halde duvarları öpüyor ve itikatla o kutsal kalıntıların önünde haç çıkarıyorlar."

Bu ziyareti şiddetle istememize rağmen dönüşe saklamak zorunda kalıyoruz ve geç kalmamak için derhal yola koyuluyoruz.

Alabildiğine geniş ovalar ve onları çevreleyen dağ silsilelerinden ibaret bir ufkun içindeyiz. Art arda sıralanmış tepelerin, uzaklıkları ölçüsünde sergiledikleri mavi ve morun tüm tonları, güney semalarının aydınlık ve ışıltılı mavisiyle keyifli bir uyum oluşturmakta. Bembeyaz bulutlar nazlı nazlı süzülüyor dağların üzerine.

Saatler boyu manzara değişmiyor, sadece ara sıra, yakınlarda kulübelerden oluşmuş küçük bir köy dikkatimizi çekiyor. Saz kamışlarıyla samandan yapılmış bu kulübeler sınırsız sefalet resimleridir. Görünürde insan yok; uzaktan ıssızlaşmış gibi geliyor, arabacıya soruyoruz:

"Acaba Ermenilere mi ait bu barakalar?"

Alaycı ve uğursuz bir kahkahayla güldü saflığımıza, sonra elini ufkun dört bir yanında gezdirerek:

"Ne bir Ermeni köyü ne de bir Ermeni kulübesi kaldı, hepsi de yandı!"

Bir an, atları gayrete getirip daha hızlı gitmeleri için kamçısını şaklatarak sürdü arabayı, sonra birdenbire bize döndü ve:

"Bu, her iki yanımızdaki tarlalar cesetlerle örtülüydü. Ermeni çiftçilerin cesetleri! Uzun süre açıkta, gömülmeden kaldılar ve yavaş yavaş güneşin altında çürüdüler. Köpekler ve gökteki kuşlar paylaştı bedenlerini. Hâlâ arasan kemiklerini bulabilirsin..."

Yine kamçıyı şaklatıyor ve daha canlı ıslık çalıyor; atlar acele içindeler, hep birden kaçış halinde gibiyiz. Biraz sonra arabacı yeniden bize dönüyor:

"Üzerlerine bir haç çıkaran dahi yoktu."

Artık şüphe götürmez, demek Türk köyleriydi. Ve her ne olursa olsun, kurşun gibi ağır bir hüzün çöküyor o sefaletin üzerine. Ne bir ses, ne de bir insan sureti! İnsanlar sanki onulmaz bir bedbahtlık örtüsü altındaydılar. Orada burada perişan damlardan yükselen duman dahi yaslı ve sınırsız bir hüzünle asılı duruyor o suskun ve kendi yoksulluğunda sıkışmış bir avuç insan üzerinde... Saatlerce ve saatlerce gidiyoruz yeniden. Erkeksi ve asık suratlı bir kadın aynı sertlikle sığır sürüsünü yürütüyordu. Hayvanların çoğu kendisine itaat etmiyor, kadının *silueti* onlara yabancı; uslu, düşünceli, safderun bakışlarını bize çevirmiş, yola gelmemekte inat ediyorlardı. Kadın üvendireyle onları dürtüyor. Kendisi de inatlaşıyor ve bazılarının boynuzlarına ipi geçirerek istediği yöne çekiyor. İneklerden biri uzun uzun acıyla böğürüyor; sesi sanki memleket hasreti çeker gibi ve o sesin etkisiyle gözlerimiz yaşarıyor.

"Hayvanların sahibelerine alışık olmadıkları nasıl da belli," diyoruz birbirimize ve şefkatle o isyankâr sürüyü seyrediyoruz.

Akşama kadar yol alıyoruz böyle, bazen eski bir hisar dikkatimizi çekiyor. Dantel gibi surlar, yarı yıkık kuleler, Yunan ve Ermeni medeniyetlerinin tüm emareleri birbirleri ardı sıra oyalıyor bizleri. Yer yer kayalık dik bir dağın tepe-

sinde duran kale, sanki hâlâ tarihi nüfuzunu koruyor gibi. İnsan ister istemez düşünüyor; asırlar boyu tüm savaşların, o zalim saldırıların ve umutsuz mücadelelerin sahnesine dönüşen bu ovalar, bir kez daha yeni dökülen kan ve henüz etlerinden ayrılmamış kemiklerle huzura mı eriyor?

Akşama doğru pembe bir sisin içinden Anavarza Kalesi beliriyor. Kırık dökük harabeleriyle, zaman ve olayları hiçe sayarcasına gururla dikilmiş; hatta sanki tabiatın insafsız güzelliğine de aldırış etmemekte; oysa o, akan kanın ve cesetlerin çürümüşlüğünü kendi ahengi içinde sarıyor, keten bir kefen misali.

Akşamüzeri nihayet Sis'e ulaşıyoruz. Tarihi başkent. Muazzam bir hüzünle dolu yüreklerimiz. Şehir beyaz evleriyle, ortaçağdan kalma kasra benzeyen manastırın dibinde geniş bir vadiye yayılıyor. Uzaklarda sıradağlar gittikçe koyulaşan mavilerine bürünmüş, birer muhafız gibi dikilmişlerdi. Her şey yarı gölge içinde, havada bir huzur ve ahenk duygusu dalgalanıyor.

Araba, şehrin biçimsiz taş yollarında büyük bir gürültüyle zıplayarak ilerliyor. Evler kapalı ve kimseler yok. Her yer sessiz, sadece az sayıda küçük ve tombul çocuk, başları açık bize yaklaşıyor, hayretle bakıp geri çekiliyorlar.

İşte nihayet Ermenilerin yaşadığı ve kendini düşmanın saldırılarına karşı savunmuş bir şehir. Yüreklerimiz farklı duygularla dopdolu, uzak ve yakın geçmişi düşünüyoruz; sözler ve olaylar birbirine karışıyor ve biz yeni bir sarhoşluk haline teslim oluyoruz.

Birkaç dakika daha ve işte iki dev sütun dikiliyor karşımıza, aydınlık geçmişin kalıntıları! Manastır da muhtelif kısımlarıyla birlikte orada, kale surlarının ardındaydı. Yakında bastıracak gecenin gölgelerle kuşanmış karanlığını

yırtarcasına yükseliyor kara ve sarp kayalık dağ; sipsivri tepesinde kartalların yuvası Levon Kalesi, eteklerinde ise manastır inşa edilmiş. Gözlerimiz gittikçe manastır kilisesini de ayırt etmeye başlıyor; yıllanmış görüntüsüyle tepede, yüzü şehre dönük, tam bir ortaçağ kasrı gibi.

Sis'teki ana manastırda geçirdiğimiz o birkaç gün bizler için unutulmazdı. Şehir halkı bizimle görüşmek, dertlerini, acılarını paylaşmak için kapıya geliyordu. Özellikle de eğitim işleriyle ilgili fikir alışverişinde bulunmak istiyorlardı; ancak aniden konuşmanın yönü değişiyor, saldırının hüzün dolu günlerini hatırlıyorlardı ve biz de onlarla birlikte, anlattıkları o saatleri şiddetli bir kederle yaşıyorduk.

Ama gururlanmak için ne de çok sebebimiz vardı, Sis şehri, basiretli, bilgece ve cesur bir kararlılıkla düşmana karşı kendisini savunmuştu. Binlerle gelmişlerdi onları kuşatmaya; gözlerinde talan ve soygun ateşi, ağızlarında küfür ve tehditler...

Günlerce ve günlerce, genellikle çiftçilikle uğraşan barışçıl halk tarım aletlerini bir kenara bırakmış, silah omuzda barikatlarda savunma için hazır beklemişler. Hıristiyanlık ruhuyla donanmış önderlerinin ikazlarına uyarak, sadece düşüncesiz bir saldırganlık göstermemekle kalmayıp, aksine düşmanı da esirgemişler ve onlar tarafından "mantıksız bir sebeple tek bir mermi atılmamıştı."

Kadınlar ve çocuklar manastıra sığınmışlardı. O günlerde rahiplerin üzerinden günlük kokusundan ziyade barut kokusu geliyordu ve dudaklarından dua ve teslimiyete davet yerine yüreklilik ve cesaret duyuluyordu.

Ve herkes, hatta yeniyetmeler ve yaşlılar coşkuyla, memleketlerini savunma kaygısı ve derin bir mutlulukla koşuyordu belirlenen siperlere. Ve nihayet o yekvücut ve cesur direnişten usanan düşman giderek şehrin çevresinden uzak-

laşıp gözden kaybolmuştu. Yerli halk, o sıralar Sis'te görevli olan kaymakamı kendine bağlı kuvvetlerle birlikte şehrin savunmasına katıldığı için minnetle anıyordu.

O birkaç gün boyunca ne denli mutlu, ne denli huzurluydu ruhumuz. Her şey ve herkes yüce insanlara has bir özellik olan o fevkalade sadeliğe bürünmüştü. Saygıdeğer ve yüce gönüllü yurttaşlarımızla ve tarihi kalıntılarla çevrelenmiş olarak bizler geçmişin kutsal rüyalarında yaşama imkânı bulduk ve o rüyalar gözyaşlarıyla kutsanmış olsalar da, kâbus dolu ruhlarımız için son derece çekiciydiler.

Katolikosluk makamı, haç şeklinde büyük bir salondu; Giragos Katolikos zamanında Osmanlı üslubuyla inşa edilmişti. Manastırdan yukarı, daha yüksekte, dağın yamacına yerleşmişti. Katolikos'un muhteşem sesini işitmek için günde birkaç kez oraya gidiyorduk. Konuşması çoğunlukla yüksek bir şiirsellik ve esin doluydu. Dehası, insanüstü anlayışı ve berraklığı, harap olmuş ve ıstıraplı zihnimiz için ne kadar büyüleyiciydi; gözlerimizden akan yaşlardaki o acılık, kendisinin yokluğunda bizi zehirlediğini hissettiğimiz o acılık kaybolmuştu. Milletçe en derin ıstırabımız içinde o güçlü ve cesur yüreğiyle bize önderlik ediyor ve bizi acımızla yüzleştiriyordu. Onun istediği, herhangi bir hayalin uyuşukluk verici tesellisine kapılmadan, karşımızda uzayıp giden eziyetli ve çorak yola bakmak için gereken cesarete sahip olmamızdı.

Siyah başlığının gölgesi ak sakallarına kadar iniyordu. Bize sabır ve yaratıcılığını konuşturuyordu. Bakışları bir an dahi o tesellisi olmayan kederi ifade etmekten uzaklaşamıyordu; o kederle dopdolu gözlerinde açık bir kitap gibi Giligya'yı tüm acılarıyla, yıkıntıları ve hatta kahramanca savaşan halleriyle okumak mümkündü.

Bazen dünü konuştuğumuz olurdu, halkının bu yeni kara mateme boğulmadığı o geri dönülemeyen günleri...

Rüyalarını anlatırdı, ülkenin ekonomik düzeni, gelişimi, manastıra ait toprakların ve bağların inşası, Tlan çiftliği, çobanları ve değirmenleriyle ilgili rüyalarını. Keza eğitim, yeni okullar açma veya mevcutları geliştirme, Giligya'daki yetenekli gençliğin önünün açılması, kızların eğitimi ile ilgili hayallerini...

Ve tüm bu rüyaları, erken açmış çiçekler gibi solmuş, ebediyen yok olmuşlardı.

Ve onun havada geniş bir yay çizen el hareketi, yüce gönüllü insanın kırgınlık belirten bu hareketi sanki tüm o barış ve medeniyet taşıyan idealleri, baskılara rağmen, esarete mahkûm edilmişliğe rağmen yalıtlanmış Ermeni halkına ulaşabilmiş olan tüm o idealleri bir çırpıda mezara koyuyor gibiydi.

Her akşam Katolikos'tan ayrıldıktan sonra Rahip Küd'ün çalışma odasında toplanırdık. Fikir birliği içinde olduğumuz din adamları orada bizi beklerler ve günün yakıcı sorunlarını uzun uzun konuşur tartışırdık. Katolikos vekili Başrahip Ğevont Tur Sarkisyan'ın gerçek mümine özgü aydınlık ruhundan, her bir sözüyle nurlar saçılıyordu; sesi sanki günlük ve aselbentle kutsanmıştı; onun iyi kalpli, iyi niyetli, huzur dolu, affeden Hıristiyan bakışları ve hareketlerinin ahengi, Rahip Küd'ün gayretli tezcanlılığını, nüktedanlığını ve çocuksu sayılacak coşkusunu tamamlıyordu.

Hacın'ın [Saimbeyli] çilekeş dini önderi, Rahip Nerses Tanielyan da oradaydı; şehit misali zayıf ve nurlar saçan yüzüyle, kalpleri fetheden İsa'ya benzerliğiyle... Yorgun ve dünyaya küskün bir insanın kırgınlığıyla anlatıyordu *zindan*dan *zindan*a yaşadığı işkenceleri. Biz onu avutmaya çalıştıkça

o, kederinde ısrarcı oluyor ve soluğu kesilmişçesine kırık dökük sesiyle anlatıyordu:

"Günlerce canilerle yan yana yaşadım; ellerime zincir vurdular ve beni adi katiller gibi Hacın'dan Erzin'e götürdüler. Hakir gördüler ve kardeşlerimin kanıyla kızıla bürünmüş ellerin beni yaralamasına, bana zulmetmesine izin verdiler. Tüm bunların yaşandığını gördükten sonra dünyaya karşı sonsuz bir tiksinti duyuyorum. Artık yüreğimin şavkı karardı."

Hacın, genellikle en sevdiğimiz sohbet konusuydu. O yoksul ama kahraman Ermenileri ziyaret etmek için ne denli güçlü bir arzuyla doluyduk! Çeşitli nedenler engel olur da gidemezken, sürekli artan, doyumsuz bir açlıkla olup bitenleri soruyor, Rahip Nerses ve diğer din adamlarından izahat bekliyorduk.

Hacın'ın tüm gençliği felaket günlerinde Giligya'nın dört bir yanına dağılmış halde olduğundan, sadece en çok kurban veren yer olmadı; inanılmaz müdafaasıyla, asil ve savaşçı ruhuyla genel bir bedbahtlık içinde, milli gururumuzun tutunabileceği müstesna köşelerden biri oldu. Hacın dışında da her yerde Hacınlıların büyük rolü olmuştu. Kahramanca yoksul, çilekeş, dağların yabanıl ve eziyetli hayatına alışıktılar. Karlarla kaplı dağların yamaçlarından buz gibi esen rüzgârlarla kanları kamçılanmış, çelik misali güçlü, sağlam kol bacaklarıyla atik, kıvrak, ince yapılı Hacınlılar, iyi birer avcı, dolayısıyla iyi nişancılardı. Bileğine kuvvetli evlatlarından mahrum kalmış oldukları halde, kana susamış düşman güruhunun saldırılarına karşı gelmiş ve teslim olmaktansa ölmeyi kafalarına koymuşlar, kol kanat gerdikleri dul yetimlerin onurunu da çiğnetmemişlerdi.

Ancak, Hacın dışında ölen Hacınlıların sayısı o kadar büyüktü ki, üzerlerinde yoğun bir yas bulutu dolanıyordu.

Çatısının altında bir dul ve birkaç yetim olmayan ev yok gibiydi.

Onulmaz kayıpların, korkunç yoksullukların dile getirildiği hikâyelerle hüzne boğulan zihnimiz bazen kahramanca bir mücadele örneğiyle aniden alevlenivеriyordu. Anlatanın ağzının içine baka baka, yürek çarpıntısıyla dinliyorduk. Bu çileli yolculuğumuzda bazen gururla başımızı kaldırmamıza ve kendimizi mutlu hissetmemize imkân verenlere minnet doluyduk; çünkü keder, dehşetli ve yıpratıcı hikâyelerin etkisiyle çoğu kez oldukça güçlü bir hal alıyor, bolca gözyaşı döktürüyordu bize.

Bir cumartesi günü varmıştık; ertesi gün, pazar, ayine katıldık. Sis halkının büyük çoğunluğu kiliseye doluşmuştu. Kilise balkonunda ve girişte, başlarını beyaz leçek ile örtmüş bir kadın kalabalığı görülüyordu; kadınlardan ayrı duran erkekler geri kalan yerleri dolduruyorlardı. Levon'un tahtı veya öyle sanılan mermer kaide aynı şekilde mermer heykellerle süslenmiş gölgeliğiyle, tepesine büyük bir haç yerleştirilmiş halde en önde duruyordu. Lakin kral neredeydi? Prensler neredeydi? Adına savaştıkları bu haçtan güç almaya ve takdis edilmeye gelen generaller, askerler neredeydiler? Tam da buralarda kaç kez ümitsizlikten cesaret almışlardı, belki de hâlâ onların tozu uçuşuyordu havada. Genç kızlar, kadınlar... Nerede o kılıç tutan cesur bilekler? O kılıçların gölgesinde emniyetle ve tatlı bir mutlulukla sarılıp sarmalanmıştı hayatları... Ayin süresince, hararetli bir iman sarsıntısı herkesi heyecana boğmuştu. Duvarları hâlâ eski kraliyet şapeline ait olan bu kilisede kadınlar ve erkekler mistik sarhoşluk içinde secde edip haç çıkarıyorlardı. Ben gözlerimi sunağın tepesindeki çift başlı kartala, Giligya Katolikosluğu'nun sembolüne dikmiş, geçmişin rüyalarında

yaşıyordum. O denli güçlü bir hayal içindeydim ki, acı ve zalim hakikat birkaç saat, uğursuz bir karabasan gibi, bana uzak ve yabancıydı.

Aynı gün öğle üzeri Levon Kalesi'ne çıktık.

Hangisi rüya, hangisi gerçekti? Zihnim kararsız, duygularımsa karmakarışık, bir yandan da dağın sarp yamaçlarında zorlu bir tırmanıştayım.

İşte geçmişimiz! Dev mezarlık! Her birimizinki dahil, hayatlarımızın topunun birden sıradanlığı ve vasatlığından çok daha yüksekte duruyor! Ve biz çok az durumda sürünerek yaklaşıyoruz ona; kendisi ulaşılır gibi görünmüyor ve sanki bizim köle ayaklarımız asla basmayacak onun kutsal toprağına...

Geçmişi unutmak, yaldızlı bir yalan! Doğarken beraberimizde getirdiğimizi, hafızamızın hücrelerinde yok etmek! İmkânsız, imkânsız bir şeydir bu. İnsanlar tabiatın sırrına vâkıf olunamayan ve bilge meşrebine karşı hiçbir zaman barikat kurmayı başaramamışlardır. Dünyanın tüm zorbaları birleşse de insan iradesinin tartışılmaz ve zaptedilemeyen gücü karşısında kudretsiz kalır. Kanın kendine has kanunları var, onun erkinden kurtulamayız. Geçmiş, kanımızın her bir damlasında yaşıyorken, hangi antlaşma ve hangi ittifak bize geçmişi unutturabilir? Uyutmak ve onu doğal eğilimlerine yabancı rüyalarla sallayıp durmak, işte bir süreliğine yapabileceğimiz tek şey.

Bir taştan ötekine, kayadan kayaya Levon Kalesi'ne doğru tırmanıyoruz. Hisar, dağın tepesinde tüm alana yayılarak uzanmış. Siyah, büyük kuşlar kanat çırpmadan, süzüle süzüle bulutların içinde kayboluyorlar. Harabeler, yer yer yıkılmış, kara ve gizemli çukurlar oluşturmuş; geri kalan kısımlar neredeyse bakir kalmış, sahip oldukları vahşi mimarinin tüm güzelliğiyle kibirli bir halde ayakta duruyorlar.

Yukarı! Yukarıya doğru! Siyah kuşlar daha yükseklere akın ediyorlar ve hisar, sanki yükseliyor, oyalı surlarının tepesinde tehditkâr bir halde yığılmış bulutlara doğru uzanmak istiyor. Hac yolculuğumuz zorlaştıkça, amaca ulaşma isteği de o denli şiddetleniyor. Vücudumuz yorgun, soluğumuz kesik, zihnimizi ise geçmişin hatıraları aydınlatıyor ve o hatıraların verdiği yepyeni bir ateşle kaynıyor öz kanımız. İşte bu halde ulaşıyoruz tarihi ve kutsal hisarın harabelerine...

Devasa duvarlar, yıkılmaz surlar, sanki tabiatın kucağından dışarı sökün etmiş ve insan eli değmemiş gibi, yer yer açılmış *meurtrière*lerin [mazgal deliği] dar aralıklarının ardında dikiliyorlar... Prenseslerin ipek elbiselerinin gezindiği salonlar toprakla örtülmüş ve prenslerin ayak izlerinde bitkiler alabildiğine yeşermiş. Titrek, kırmızı karanfiller, yasa bürünmüş mor renkli yabani çiçekler ve yerden gelişigüzel fışkırmış sayısız yeşillik, asırlık kabristan izlenimini iyice pekiştiriyor.

Oysa bu surların içinde savaş ve buhranla yoğrulu bir hayat yaşanmıştı. Lusinyan Krallığı'nın tüm tarihi saklı bu harabelerin içinde. Sanki surlar, zamanın beğenisiyle şekillenmiş, gökyüzüne doğru yükselen silinmez birer harf ve bu harflerle faydasız yakarışlar, cüretkâr şikâyetler ve kırgın düşünceler iletmekteler.

Tehditkâr bulutlar dağın üstünde yığılıyorlar ve güneş ışınlarından mahrum kalan kale daha ölümcül bir karanlığa bürünüyor. O yükseklikte, o tarihi hisar içinde kendimizi dünyadan elini eteğini çekmiş insanlar gibi hissediyoruz ve bundan sonra, taşıdığı her türlü saflığıyla insani tebessüm, sanki artık asla, ama asla yerleşmeyecek bizim sessiz, resmi tutum alan dudaklarımıza...

Düşman sınırlarımıza yaklaştığında ve beylerle asiller

savaşmaya gittiklerinde, soylu aileleri hisara sığınırlardı. Kralın kederle sıvanmış bakışları düşman ordusunun geçebileceği şu vadinin gerisini çevreleyen dağlara dikili olurdu. O günlerde, hisar küskün bir yaşama bürünür, zafer umudu ve mağlubiyet utancı nöbetleşir gibi kadınların yüreğini kaldırırdı.

O günlerde! Şimdi dikenlerin süslediği bezenmiş toprağında kertenkelelerin cirit attığı ve yırtıcı kuşların yuva yaptığı bu salon, çok önemli toplantıların mekânıydı. Saat be saat, ırkımızın alınyazısına dair hükümlerin sonucunu burada beklerlerdi. O günlerde, hükümdarlık yükünü omuzlarında taşıyanların zihinleri ne denli karanlık kehanetlerle kahroluyordu ki, birbiri ardınca gelen korkunç felaketlerden kaçmak isteyen krallarımız bir manastırın sükût ve güvenilirliğine sığınıyorlardı. Nasıl bir kâbus, kanı çekilmiş beyinlerini sarıyor, ne denli karanlık hayaller onları hırpalıyor ve onlar nasıl bir dehşetle istikbale bakıyorlardı? Giligya'nın dört bir yanında tek bir mutluluk, hükümdarlara layık tek bir şölen borazanı çınlamamıştı.

Dağın etrafına yayılmış geniş kırların üzerinde, bulutların ardında sönmüş güneş, yumuşak ve narin renklerini serpiyor. Uzaklardaki sıradağlar inanılmaz bir şeffaflık kazanıyor; aşağıda Sis vadinin içinde kaybolmuş durumda. Biz adeta bulutların ortasındayız ve kemerlerle örülmüş salonun karşısındaki aralıktan kuşların süratle uçup uzaklaşmalarını görüyoruz. O sırada yarısı silinmiş bir kitabe dikkatimi çekiyor; heceleri bağlamaya çalışıyorum, acele etmemiz gerektiğini söylüyorlar, çünkü fırtına yaklaşmakta. Ardımızda şimşekler ışıktan darbelerle bulutları parçalamaya başladılar bile.

Çabucak diğer salonları, sarnıcı, zindanı da geziyor ve

dağdan aşağı inmeye başlıyoruz. Kale duvarları yol boyunca hâlâ uzanıyor ve biz epeyi bir süre onlarla birlikte yolumuza devam ediyoruz.

Aniden tüm gökyüzü gürlüyor, yığılmış kara bulutlar kıpırdıyor ve ara vermeksizin şimşekler çakıyor.

Doğanın bu kızgınlığı altında, şimşek parıltılarından körleşmiş, gök gürültüsünden sağırlaşmış bir halde manastıra ulaşıyoruz; yüreklerimiz sınırsız ve tatlı bir hüzünle birlikte acı yüklü.

Din adamları, yola çıkmadan önce müzeyi gezmemizi öneriyorlar; orada tarihi eserler bulmayı ümit ediyorduk ama nedense müze maalesef bu konuda oldukça zayıftı. Ancak içinde Kral Levon'un ahdinin kayıtlı olduğu Kral Hetum'un İncil'i bizler için olağanüstü ilginç ve heyecan vericiydi. Gözlerimizin önünden gümüş ve altın kakmalı asalar ve kupalar geçiyor; ağırlıkları itibariyle yüklü bir değer taşımakla birlikte sanat eseri ve antika olarak vasata yakınlar. Birden, müze sorumlusu rahip bize bir kupa gösteriyor; içinde kırmızı bir çizgi uzanıyor ve kupanın dibinde bir damla oluşturuyor. Rahip hikâyesini anlatıyor: Manastır ve kilise içinde her an mimari dehasıyla karşılaştığımız, öyle ki varlığını hep hissettiğimiz Giragos Katolikos'un manastırın onarımı için sarf ettiği çabayı Türkler pek hoş karşılamıyorlarmış. Katolikos, bir *reaya* için oldukça kibirli ve fazlaca donanımlı bulunarak suçlanmış ve ceza görmesi kararlaştırılmış. Giragos Katolikos, idama mahkûm edilmiş. Sis'ten ayrılmadan, son gün, varlığı için onca emek verdiği, uğruna ölüme gideceği sunağın önünde son ayinini yönetirken kederle ağlamış. Acısı o denli büyükmüş ki kupaya düşen gözyaşı damlası kanlıymış. Bizim gördüğümüz ve rahibe göre silinmesi imkânsız olan iz o kanlı gözyaşının iziymiş...

Üç gün manastırda, geleneksel cömertlik ve Ermenilere

has gerçek, içten bir sadelikle ağırlandıktan sonra, derin bir kederle ayrılıyoruz Sis'ten. Bir daha dönmemek üzere baba ocağının eşiğini aşan insanların duygusuna sahibiz. O kutsal yerlerin özlemi uzun süre bizi hırpalayacak ve zorlu yolumuza devam ederken bakışlarımızı sık sık geriye çevireceğiz. Ama beyhude! Bundan böyle Dörtyol'a kadar yeniden yıkıntılar, kıyım, dehşet, felaketzede halk, mahpuslar, sürgünler... İşte, arabamız anayol üzerinde sarhoş gibi sağa sola yalpa vurarak ilerlerken önümüze çıkan manzara buydu.

Günbatımından epeyi önce beklenmedik şekilde Karspazar [Kadirli] göründü. Geniş ve çıplak düzlüklere alışan gözlerimiz aniden önümüze açılan o tazelik ve yeşillik huzmesini görünce şaşakalıyoruz. Henüz oldukça uzağız ve yıkıntılarla karşılaşmadık. Şehir ağaçlar altında gizlenmiş ve küçük, temiz, pencereleri kafesli tek tük evlerin görüntüsü, köye özgü daha sakin bir hayat izlenimi veriyor ve evler sanki bizi hayır dilekleriyle selamlıyorlar.

Bozulmadan öylece kalmış Türk mahallesinden, garipsedikleri görüntümüzden kaynaklanan şaşkın ve meraklı bakışlar altında geçip, yörenin ileri gelenlerinden ve hakkımızda bilgi sahibi olan Ermeni bir çiftçinin evine ulaşıyoruz.

Kadın, çocuk, yaşlı, birbirine karışmış karşılıyorlar ve bizi görmekten duydukları olağanüstü bir mutlulukla tez elden yükümüzü alıyor, en küçük bohçanın ağırlığından dahi kurtarıyorlar. Ve bu coşkulu merasim alayından yaşlılar bize yol gösterirken çocuklar etrafımızda hoplayıp zıplıyorlar. Kendimizi tamamen onların misafirperverliğine teslim etmiş, sessiz ve düşünceli, yürüyoruz.

Bizi soktukları odada rahat etmemiz için hızla halılar seriliyor ve yere minderler yayılıyor. Sırtımıza yumuşak yastıklar sıralıyorlar ve tüm hizmetleri gördükten sonra kadın, erkek, çocuk hepsi de ortalıktan çekiliyorlar.

O sırada ev sahibi tek başına içeri girip bize hoş geldin diyor. Orta boylu, orta yaşlı, derisi güneş altında çalışmaktan esmere çalmış, gözleri, etrafımızdaki hemen herkes gibi hülyalı ve kederliydi; mütevazı giyimli, oldukça zengin bir çiftlik sahibiydi. Ancak onu basit köylülerden ayırt eden gördüğü itibardı. Karşılıklı sarf edilen ilk nezaket sözcüklerinden sonra bir süre sükût içinde kalıyoruz. Kendi üzerlerinden de geçen felaket kasırgası hâlâ dehşet ve acı dolu bir şaşkınlık içinde lal etmiş onları. Varlığımız sanki hafızasını diriltmişti. Kendilerine gidip hiç olmazsa *dert*lerini öğrenmek istediğimiz için minnet dolu bakıyordu bize. Hülyalı ve keder dolu gözleri bazen puslanıyor ve bazen de, kim bilir hangi düşünceye dalıp yüzünü tümden buruşturuyor. Ve tüm bu sessiz ifadelerine bir el hareketiyle son verip sanki "Ne fayda! Olan oldu, akacak kan damarda durmaz," demek istiyor.

Ancak yine de Karspazar'ın avunacak yeri var. Burası, korkuya kapılıp katillere teslim olmamış ve onurunu, hayatını kurtarmak pahasına ümitsiz ve içten gelen bir dürtüyle düşmana karşı koyabilmiş yerlerden biriydi. Karspazar savunması, nüfusunun azlığı, silahlarının çeşit ve sayıca eksikliğine rağmen parçalanmış ve acı dolu milli tarihimize gururla kaydedebileceğimiz mucizelerden biriydi.

2 Nisan Perşembe akşamı, alaturka saatle 6 sularında, Cin Toros adlı Ermeni bir zaptiye Karspazar'a gelip, 2.000 kadar Türk'ün martiniyle silahlanıp Ermenileri katletmeye geleceklerini haber verir. Birkaç dakika sonra tüm köy uyanmış ve haberi almıştır. İçlerinden en cesur ve kudretli olanlar soğukkanlılıklarını yitirmeden toplanırlar. Görüşmeler yapar ve olayları hürriyetçi komşu Türklere duyurarak savunmalarını örgütlerler. Yörenin ileri gelen Türklerinden Musa Ağa ve Veli Efendi yanlarına Yüzbaşı Ahmet

ile Ahmet Çavuş'u da alarak katil çetesini karşılar ve onları geri püskürtürler.

Cuma sabahı şafakta çok daha kalabalık bir güruh gelerek köyü kuşatır ve silahlı çatışma başlar. Ermeniler teslim olmaz, karşı koyarlar, çeteler kudurmuş bir halde Ermeni mahallelerini ateşe verir.

Akşama kadar silahlı çatışma devam eder. Ermeniler inşası tamamlanmamış okullarına sığınarak sürekli direnirler. Akşam saat 1-2'de (alaturka saatle) Sis'ten Hüsnü Çavuş yetişir ve 40-50 askeriyle birlikte çeteleri dağıtmayı başarır.

Sabah güneş solgun ışınlarını yaymaya başladığında, direnişçilerden birini ölü, birini de yaralı bulmuşlar. Bir hana sığınmış olan yedi Maraşlıdan altısı ve hükümet kapısındaki bir işi için gelmiş olan bir Hacınlı da öldürülmüştü. Biraz sonra içlerinden pek çoğunun ve şehir dışında bulunan akrabalarının da acımasızca katledildiğini duyarlar. Böylelikle direnişinin başarıyla sonuçlandığını anlayan yiğit köylünün sevinci de yarım kalmıştı.

"Yüreğimiz anca zafer sevinciyle çarpmaya başlamıştı ki, acı ve gözyaşı çığlıkları yükseldi. Evladını yitirmiş analar saçlarını yoluyor ve niye kendilerinin de o gece ölmelerine izin vermediğimiz için bize hiddetleniyorlardı: Bu kara dünyaya açılmamalıydı gözleri bir daha! Dullar, kendi yaslarına inanamayıp, şaşkın şaşkın ellerimize bakıyorlardı; yetimler kendi yetimliklerinin farkında değillerdi. Silahlarımızın namluları hâlâ sıcak, baruttan ellerimiz kararmış haldeyken, zaferimize sevinelim mi üzülelim mi, bilemiyorduk. Pek çoğu evlerini yitirmiş, çiftlikleri talan edilmiş, küller üstünde oturmuşlardı. Her an kara bir haber alınıyordu. Karspazar'da 60 hane ve 100 kulübe yandı ve hepimizin *mal*ları da *maf* oldu..."

Ev sahibi tüm bunları sakin ses tonuyla anlatırken, evin

kadınları, kızları gelip bizi ilk kez görüyormuş gibi saygıyla yanaşıp selamlıyorlar ve karşımızda sıralanıyorlar. Ev sahibesi, saygıdeğer ve yaşlı duruşuyla ilk sıradaydı. Geniş *şalvarı* sık kıvrımları arasında şeklini kaybetmiş ve çıplak ayak bileklerinin üzerinde ince bir kemerle son buluyor. Bedeninin üst kısmını örten yerli kumaştan yapılmış çizgili bir cepken, onca çocuk beslemiş bereketli göğüslerinin kalıbını almıştı. Şaldan bir kuşak belini sarıp karnına doğru uzanıyor. Başına etrafı ufak altın paralarla süslü kırmızı bir fes geçirmiş; leçeği fesin üzerinden dolanıp şakaklarını örtüyor, çenesine kadar inip geri dönüyor ve başının üzerinde bağlanıyor. Gerek duruşundan gerek daha genç kadınlara bakışlarından belli olan büyük nüfuzuna rağmen suskun kalıyor, dudakları leçeğinin sımsıkı düğümüyle kenetlenmişti sanki.

Bizi kahve, karpuz ve şerbetle ağırlıyorlar. Tüm o süre boyunca törensel ve buz gibi bir sessizlik içinde yemek içmek zorundayız; öyle ki kendimizi rahatsız hissediyor, davranışlarımıza dikkat ediyoruz. Yığınla göz safça bir merakla hareketlerimizi takip ediyor ve birkaç genç kız birden beklenmedik bir çeviklikle sıçrayarak, henüz son damlası dudaklarımızdayken elimizden bardakları kapıp gözden kayboluyorlar. Ve işte yeniden ev sahibi, ev sahibesi ailenin tüm yaşlı üyeleri, teker teker yaklaşıp ellerini uzatıyor, dudaklarına ve alınlarına götürüp mırıldanıyorlar:

"Hoş geldiniz!"

Tüm bu teşrifatı merasim havasında yerine getiriyorlar; bize gülünç gelebilirdi, ama aksine derinden etkilenip sevgiyle doluyoruz. Ateşe verilmiş, harap olmuş ve kıyıma uğramış Giligya'da, kaybolmuş bir köyün köşesinde, bir avuç Ermeni'nin atalarından devraldıkları geleneklerini koruma içgüdülerini hissediyoruz. Bu da bir kendini savunma çeşidi

değil midir? Ve biz istemesek de tüm şiddetiyle içimizde aynı güdü uyanıyor ve biz de saygı ve ciddiyetle, ağırlanan misafir rolümüzü icra ediyoruz.

Az sonra başka köylüler geliyor; köy öğretmeni, dul ve yetimlerin listesini getiriyor. Ermenice konuşmaya daha alışık olduğundan, ayrıntıları anlatıyor ve Cin Toros'un kahramanlığını vurguluyor. Onu hapsetmiş ve silahını almak istemişlerdi, ama o tek başına düşmana karşı koymuştu: "Bu silahı *dövlet* bana emanet etti, sadece *dövlet* geri alabilir!" Bilahare *gâvur*lara karşı sürdürülen hazırlıkları görüp işitince, yüreği sabırsızlıktan kaynamaya başlar ve garip bir beceriyle Türk arkadaşlarının elinden kaçmaya çalışır. Yolda birkaç kez şüphe çeker ve her seferinde yakasını kurtararak nefes nefese, bitkin bir halde Karspazar'a ulaşır. Olup bitenden habersiz, güven içinde uyuyan soydaşlarını hazırlıklı olmaları için uyandırır. Cin Toros, olayların devam ettiği süre boyunca kardeşlerinin yanında kalarak, silahını ve gücünü onlara vakfeder. Direnişi örgütler, yılmaz cesaretiyle onları yüreklendirir.

Cin Toros! Sonsuz bir sevgiyle ağlamaya hazır gibi hepsi. Dünkü isimsiz zaptiye, belki ruhu ve bedeniyle Türkleşmiş bu Ermeni, aniden kendi milletinin acısına uyanıp onların koruyuculuğunu üstlenir.

Erkek misafirler çoğalınca, kadınlar çekilip gidiyorlar; ancak yan odada toplanıp, kapının ardında üst üste yığılarak dinliyor ve bizi seyrediyorlar. Getirdiğimiz haberlerin, öneri ve düşüncelerimizin kendilerine de ulaşmasını istiyorlar. Sevgi dolu kara gözlerini üzerimize dikmişler, aynı şiddete, aynı dehşete bir kez daha maruz kalırlar mı diye merak içindeler.

Erkeklerin ezilmişliğinin de onlardan eksik kalır yanı yok. Adeta yaptıklarına şaşırmış gibiler. Gözlerinde tek bir

gösteriş, böbürlenme gözükmediği gibi dudaklarından da tek bir iddialı kelime dökülmüyor. Aksine, onları tasvip eden ve yüreklendiren konuşmalarımızı hayret içinde dinliyorlardı. Başarılarının sırrı kendi bireysel ve topyekûn cesaret ve dayanıklılıklarında değil de bilinmedik ve izahı zor bir rastlantı veya ilahi takdirde gizli olmalıydı; işte daha çok buna inanma eğilimindeydiler sanki.

Kaldığımız ev Karspazar'da oldukça köklü bir evdi, ev halkı 25-30 kişi kadardı, bir hayli de çocuk. Her ne kadar bugün, olağanüstü olaylar ve birçok felaketzedenin oraya gelip sığınması neticesinde ailenin kurulu düzeni bir nebze bozulmuş olsa da tüm bu kalabalığın düzeni töreye göre geleneksel olarak sağlanıyordu. Her şey sade, basit ve köye özgüydü. Bizim ağırlandığımız o oda –en güzeli– neredeyse çıplaktı ve gözlerimizin önünde serdiler halıları, minderleri. Birbirine benzer bir dizi oda yan yana sıralanmış, hepsi de büyük ahşap bir balkona açılıyorlar. Üstü bir tavanla örtülü olmasa tamamen açık alan sayılacak bu balkonun karşısında yeni sürülmüş toprağı ve bostanıyla geniş bir bahçe var. Yer yer meyve ağaçları seyrek gölgelerini yayıyorlar. Genelde boğucu bir hava hâkim, sivrisinekler inatla başımızın üzerinde, ellerimizin etrafında vızıldayarak dönüp duruyor, konacak yer arıyorlar. Tüm aile, gün boyunca açık havada yaşıyor; odada oturulduğuna dair bir görüntü olmamasının sebebi buydu. Bahçenin bir köşesinde olabildiğince yüksek tutulmuş çok katlı bir *çardak* yükseliyor; herkes için yatak odası vazifesi görüyor ve biz de geceyi orada geçireceğimizi biliyoruz.

Etrafımız, şimdi şu saatlerde, felaket günlerinde mücadele eden gençlerle sarılmış. İçlerinde yaşlılar da var, yaşını başını almış insanlar, neredeyse ihtiyarlar, aklı başında, yüzleri asık ve düşünceliler. Toprakta çalışmaktan nasırlaşmış

elleri dizlerinin üzerinde, bağdaş kurarak karşımızda oturmuşlar ve gayet ölçülü bir şekilde olayın ayrıntıları üzerinde konuşuyorlardı. Hep yere eğilerek çalışmaktan kamburlaşmış omuzları, sınırsız alçakgönüllülüğün mührünü yerleştirmişti üzerlerine. Sadece gözleri, kara ve ışık dolu, bağışlayıcı ve tatlı bakışlı gözleri, güneş ve rüzgârdan yanmış çehrelerinde kamaşıyordu. Ve o gözlerdeki ışık bize yabancı değildi; orda sarsılmaz bir huzur arzusunu ve hür, layıkıyla bir hayata olan tutkuyu görüyorduk.

Hayranlık uyandıran bir heyecanla sesimizdeki güveni, sözlerimizdeki özgürlüğü, "düşüncesizliğimizi" fark ediyorlardı. Asırlardır kendilerinin arzusu olan serbestçe hareket edebilmeyi, söz ve fikir hürriyetini, aynı kandan ve aynı soydan olmamızla, kısmen bizde gerçekleşmiş görüyorlardı. Emin olmak istiyorlardı ama. Gerçekten, kendi karıları, kızları gibi Ermeni miydik? Bize herhangi özgür bir milletin müdahalesi olmadığı doğru muydu? Sadece Ermeni değil, üstelik kendileri gibi Türk vatandaşı olmam, herhangi bir zaptiye veya memurun üzerimde nüfuzunun olmaması, bana emredememesi, yasak koyamaması, durumu izah edilemez hale getiriyor, kuşku ve endişeye kapılıyorlardı.

Konuşmamız asırlık bir ihtiyarın ortaya çıkmasıyla kesiliyor. Kalın değneğine yaslanmış ve iki kat olmuş saygıdeğer ihtiyar hafifçe titreyerek ilerliyordu. Onu başköşeye alarak, bizimle tanıştırdılar. Ev sahibinin dedelerinden biriydi, yaşı çoktan yüzü geçmişti. Orada bulunanlardan en yaşlı olanları, kendisini hep yaşlı haliyle tanıdıklarını itiraf ediyorlar; onu genç veya orta yaşlı haliyle görenler, çoktan memleket toprağında yatıyorlar ve kemiklerinden eser kalmamış. Olaylar sırasında ihtiyar yakınlarda bir köyde bulunuyormuş ve düşmanın eli birkaç kez ona doğru kalkmış ama Tanrı'nın inayeti, ona uzun bir hayat

bahşedilmiş, bu kez de kendisini kurtarabilmiş ve ailesinin yanına dönebilmiş.

Kendisine ayrılan yere oturduktan sonra ancak ince kuru boynunu kaldırıp etrafına bakabildi. Uzun süreden beri dünyevi dertlere, acılara karşı kayıtsız kalmış olmalıydı; çünkü yüzünde öylesine kesin bir hareketsizlik vardı ki sanki hayat oradan elini eteğini çekmiş gibiydi. Toprak rengi yanakları, fildişi alnı, solmuş, kurumuş dudakları hiçbir hayat belirtisi göstermiyorlardı. Başına rengi kaçmış bir takke geçirmişti, bunun etrafı beyaz bir sargıyla çevriliydi. Seyrelmiş kır sakalı şakaklarından çenesine doğru inip göğsüne yayılıyordu. Gözlerine beyazımtırak, donuk bir örtü inmişti; sanki onlar artık görmüyorlar ve birine ya da bir eşyaya durup baktıklarında, sanki kendi belirsizliklerini mühürlüyorlardı oraya. Yıpranmış bir *entari* kupkuru kol ve bacaklarını gizliyordu; oysa köşeli ince hatları eteklerinin altından kendini belli ediyorlardı. Daha da yıpranmış, solmuş bir *hırka* omuzlarını örterek kambur sırtından aşağı süzülüyordu. İnce çıplak bacakları çarıklı kocaman ayaklarla son buluyordu. Ve kararmış, kurumuş, eski bir parşömen gibi sert bir deriyle kaplanmış elleri, topraktan yeni sökülmüş köklere benziyordu.

Az sonra herkes ihtiyarın varlığını unutup kendi daimi *dert*leri üzerine konuşmaya başladı. Açık kapıdan, kadınlar hep üst üste yığılmış bizi dinliyorlar; sayıları artmış, çünkü bu eve sığınan dul ve yetim kızlar da gelip katılmışlar. Sefaletten kurumuş, saçsız kalmış bir kadın başıyla kesişiyor bakışlarım sık sık; sıkıntılı, yalvaran bakışları bana takılmıştı.

Oradakilerden hepsinin şikâyet ve talepleri vardı. Evleri yanmış, eşyaları talan edilmiş, çiftlikleri harap edilmiş... "Of! Of! Yıllarca, yıllarca çalışmıştık; babam o toprağa eğilmişken gözlerini yumdu; hepimizin alınteri dökülmüştü

oraya; yıktılar, kırıp geçirdiler, bir gün içinde *ğharab* ettiler her şeyi!"

Başkaları alıyor sözü:

"Dişimizi sıktık, onlar başımıza vurdukça biz daha çok eğdik. Dilimizi, kimliğimizi inkâr ettik, boğazımızdan kestik onlara verdik, çocuklarımızı kendi *hağh*larından mahrum ettik, onların *keyf*ini yerine getirdik. Bu da *boş*, her şey *boş*!"

"Bu nankör toprağa verdiğim emeği kayalara verseydim, bereketlenir, yaşlılığımda rahat bir lokma ekmeğim olur, huzur içinde ölürdüm. Tüm hayatım boyunca bir gün başımı kaldıramadım, gözlerimi göğe çevirip şükredemedim. Didindim, didindim. Ve bir gün içinde her şey yok oldu, her şey *maf* oldu!"

Yaşlı bir adamdı bunu söyleyen; dişleri dökük, ağzı çarpılmış kalmıştı. Yüreğinin acısını tamamıyla ifade edemeyip iki eliyle başına vurmaya ve kasılarak, kıvranarak kadın gibi ağlamaya başladı. Gözyaşları zorla akıyordu gözlerinden, damlalar gözkapaklarında kalakalıyordu, ağır ve iri damlalar ağır ağır süzülüyordu yanaklarından. Ümitsizliği o kadar kesin ve büyüktü ki herkes kendi acısını unutup, ona bakıyor ve onu teselli ediyordu.

"Tiros Emmi, senin *derd*in sadece sana ait değil, hepimizin de başı yandı. Seni kim ekmeğe muhtaç bırakır? Tiros Emmi, daha bahtsızlara bak ve teselli bul, *mal* acısı nedir? Yiğit çocuklarını düşün, gözyaşlarını onlara sakla!"

Biri kulağıma mırıldandı:

"Tiros Emmi Maraşlıdır. Oradaki kırımda dört oğlunu kurban verdi, 14 sene önce."

Bu sözler üzerine ihtiyarın kederi hafifledi ve gözyaşları kolayca, dolu dolu yanaklarından aşağı boşalmaya başladı. Ara sıra kasılmış vücudu hıçkırıktan sarsılıyordu.

"Of! Of!"

Başka bir şey söyleyemiyorlardı. Hepsinin yüzü tasa ve acı ifadeleriyle kasılmıştı; sadece yüz yaşındaki ihtiyar sakin ve hareketsiz duruyor ve sükûtunu koruyordu. Bazen yalnızca renksiz, solgun dudakları büzülüyor ve göğsünün üzerinde sakalı titriyordu. Anlatılanları işitiyor muydu? Yakın zamanda meydana gelen olayları anlıyor muydu, yoksa sadece kötürüm olmuş beyninde eski olayların hatırası silik bir şekilde uyanıyor ve o zihniyle bunları takip etmeye mi çalışıyordu?

Ancak konuşmalar gittikçe gergin ve kederli halini yitiriyordu. Mahpuslar hakkında konuşuyorlardı, başka yerlerde vuku bulan korkunç olaylar hakkında konuşuyorlardı ve nihayetinde hayatın karşı konulmaz ihtiyaçları dayatıyor, istikbal hakkında konuşuyorlardı... Hükümet hasar görmüş evlerin tazmini için söz vermişti. Doğru mu? İnanamıyorlardı, pek çoğu kötümserdi, iyimser olanlarla tartışıyorlardı. Uzun uzun konuşuyor, tartışıyor, ayrıntıları ortaya döküyor, hesap kitap yapıyorlardı. Çoğunluğu elinde kalan kırıntılar üzerinde yeni bir hayat kurmaya ikna olmuştu. Yeniden doğuş ve yaşamaya devam etmek... O şeklini kaybetmiş, nasırlı ellerin içinde istisnai bir irade vardı. Birkaç sene sonra yeniden bahçeler meyve verecek, tarlalar altın rengi dolgun başaklarla örtünecek ve katliamla boşalmış evler çocuk haykırışlarıyla dolacak. Yok edilmez, ıstıraplar içinde yanan bu ırk, her şeye rağmen ve tüm cinai emellere karşın yaşamına devam edecek.

Tiros Emmi'nin gözyaşları dinmişti ve hâlâ ıslak kirpiklerinin arasından merakla komşularını süzüyordu; sanki kendisi de o yeniden doğuş çabalarında payına düşeni ortaya koymak arzusuyla ağır, kırık dökük ve bilgece sözcüklerle fikrini söylüyordu.

"Yapı işleri çabucak başlar. Hükümet bize el vermese

bile beş sene içinde eski halimize geliriz. Allah büyüktür. Sadece gidenlerin yeri boş kalır..."

"Onların yeri de boş kalmaz, kadınlarımız toprağımız gibi bereketli ve sağlıklıdır!"

Ve işte kendine güvenle ortaya çıkan parlak bir tebessüm en karamsarları bile aydınlatıyor.

Fakat tam da o sırada dikkatimiz yüz yaşındaki ihtiyara yöneldi. Büyük zorlukla ayakta durmuştu ve çelimsiz bacakları üzerinde tüm vücudu titriyordu. Hemen değneğini bulamadığından, dengesini korumak için kollarını uzattı ve bulanık gözbebekleri dışarı fırlamış, dudakları çarpık, sakalı titreye titreye adeta asırlar öncesinden gelen bir sesle başladı konuşmaya.

"Allah bana uzun bir ömür bahşetti, bu bir lanet miydi, rahmet mi, bilmiyorum. Gözlerim çok şey gördü, kulaklarım çok şey işitti. Gözlerimin önünde birkaç nesil doğdu, ıstırap çekti ve öldü; hepsinin hayatı bir ders oldu benim için. Hakikati söylüyorum size, bu toprak nankördür ve üvey anaya benzer! Düşmanın toprağı üzerinde ne çocuk yapılır ne de bina inşa edilir. *Mal* için konuşuyorsunuz, geleceğe dair konuşuyorsunuz; gidin, şu kararmış *veranelere* bakın! Evlat diyorsunuz; gidin, gidin, gömülmeden kalakalmış kemiklere bakın! Hakikati söylüyorum size! Sakalım dert ve keder içinde ağardı. İhtiyarın sesine kulak verin. Artık Ermeniler için umut kalmadı; bundan gayrı Ermeni'nin yegâne *malı* bir *tüfeng* olmalı."

Derin bir ölüm sessizliği..!

"Gidin, kararmış *veranelere* bakın!"

İhtiyar adam çelimsiz bacakları üzerinde titriyor ve açılmış kollarıyla sanki bize yıkıntıları işaret ediyordu. Bir an donuk gözleri bize rast geldi; o hayret uyandıran, karanlık gözbebeklerinde yalvaran bir davet var gibi geldi bize.

"Gidelim, *veranel*eri görelim!"

Erkekler yavaş yavaş oradan ayrıldılar. Biri akıl edip değneği ihtiyarın eline tutuşturdu ve ihtiyar da titrek adımlarla uzaklaştı. Dışarda, balkonda uzun zaman çarıklarının ritmik, hantal ve yavaş sesini dinledik.

Bir süre yalnız kaldık, işte o esnada yan odada yığılmış kadınlar yaklaşıp etrafımızı sardılar. İlk başta konuşmaya cesaret edemiyorlar ve içlerindeki tüm korkuyu, kocaman gözbebekleriyle, kapkara güzel gözleri aracılığıyla ifade ediyorlardı. Aniden saçsız, zayıf kadının başı yükseldi, sıkıntılı gözlerini bana çevirdi ve zavallı kadın önce tedirgin, giderek daha güvenle yanıma geldi.

"Kurban olayım, bizi dinleyin!"

Sesi hıçkırıklarla boğuldu ve o sırada ben de sınırsız bir kederle sendeleyip mindere oturmak zorunda kaldım. Kadının gözyaşlarının ılık nemini ellerimin üzerinde hissettim.

Yüzü dizlerimin arasında uzun süre ağladı, kavruk sırtı her hıçkırıkta inip kalkıyordu, renksiz seyrelmiş saçları kucağıma dağılmış ve iki gergin el eteğimin kıvrımlarına yapışmıştı.

Sonsuz bir acı ve şikâyet sürekliliğiydi dudaklarında kekelediği ve o denli kuvvetliydi ki ifadesi, o mütevazı kadın sayesinde, tükenmeyen dipsiz bir kederle yaralı ve mustarip bir ırkın tüm kadınlarının topluca *derd*ini kabul ettiğimi biliyordum.

Diğer kadınlar durdukları yerde taş kesmiş, onlar da acının bulaşıcılığına maruz kalmış sessizce ağlıyorlar. Bazen yürekten bir iç çekiş kopuyor o ağlamaklı göğüslerinden, ve tekrar, kederli bir suskunluk içinde, sadece bana ilişmiş kadının yüksek sesli şikâyet dolu hıçkırıkları duyuluyordu.

Uzun, ıstırap dolu dakikalar böyle geçiyordu. Çocuklar analarına yapışmış, erken olgunlaşmış bir ciddiyetle, acının

bu ifadesine tanıklık ediyorlardı; kendileri de ne olduğunu bilmedikleri bir hüzünle sarsılmışlardı. Alınları, yaşlarıyla orantısız bir şekilde kırışmıştı; gözlerinin derinliğinden seyrediyorlardı yabancı görüntümüzü, kızgınlık ve adeta nefretle; ortaya çıkan bu acının sebebi bizim varlığımızdı sanki.

Kadın arkadaşımla göz göze geliyor ve birbirimizin solgunluğunda gücümüzün son damlasını da yitiriyoruz. Ne bir teselli sözü, ne güven telkin eden bir hece geliyordu kurumuş dudaklarımıza. En cahilinden daha beceriksiz ve dilsiz olmuştuk. Büyük bir çabayla koruduğumuz göstermelik sükûnetimizin ardında kopacak bir fırtına, bezginlik ve gözyaşı saklıydı.

Niye gelmiştik yanlarına? Denizler gibi engin sefalete, sınırsız, manevi ihtiyaçlara karşılık onlara verecek neyimiz vardı? Yaralarını saracak güveni bahşedebilir miydik kendilerine?

Yabancılar, gülerek, şarkılarla ve hatta dolu ellerle yaklaşıyorlardı felaketzedelere, biz sadece gözyaşlarıyla! Ve bizim çatık kaşlı, gergin çehremizde hakiki kederin dışa yansımasından başka bir şey görülemezdi.

Kaç kere niyet etmiştik acılı kalabalığın karşısında kaya gibi sağlam durmayı, ruhumuzun derinliklerini kasıp kavuran acı ve kederi cesurca boğmayı, gözlerimizi yakan damlaları durdurmayı, küsmüşlere güler yüzlü, sarsılmaz gözükmeyi ki onlar sükûnetimiz ve görünmez kayıtsızlığımız içinde güven ve umut bulabilsinler.

Ancak o gün bu niyetimizi gerçekleştirmeyi beceremedik ve artık asla yapamayacaktık.

Kadın hâlâ ayaklarıma kapanmış ağlıyordu; acıyla kıvranan çelimsiz kol ve bacakları, giysime yapışmış elleri tıpkı çocuk, aklını yitirmiş çocuk görüntüsü veriyordu ona. Hıçkıra hıçkıra konuşmaya başladı.

"Ne deseniz boş! Yazık bize! Sizin gibi kaç kişi geldi geçti, tatlı sözlerle kandırıp *zulum* günlerinde terk ettiler bizi. 'Artık öyle şeyler olmaz,' diyorsunuz, niye? Neden olmasın? Biz bu toprak üzerinde var oldukça, *onların* kölesiyiz. Vay bize! Vay başımıza! Kim bize çare olacak? Kim *derd*imizi anlayacak? Cehennem ateşi gibi unutulmaz bir ateş onların nefreti. Kalkıp gidelim, hepimiz de gidelim sizinle birlikte. Gözünüzle gördünüz, kulağınızla işittiniz, bizi burada bırakmayın! Yediğimiz ekmeği sindiremiyoruz, *haram* oluyor. Ağzıma bir lokma aldığımda çıkarıp atayım diyorum. Neden yaşayalım, niçin yaşayalım? İnsanlığımızı inkâr ettiler, it kadar bile kıymet vermediler. 'Sizin Allah'ınız yok, İsa peygamberiniz nasıl işkence çekerek öldüyse siz de, her biriniz işkence çeke çeke öleceksiniz,' diyerek bizi katlediyorlardı. Bırakmayın bizi düşmanımızın pençelerinde! Sizinle birlikte götürün, hepimizi de götürün! Bu dünyada başka çatı mı yok, başka *millet* mi yok? Ne bu cehennem? Söylediklerimiz az daha, binde biri değil. Bırakmayın bizi! Dediklerimizi bırakın, gidin *verane*lere bakın! Bu lanetli topraklara düşen gözyaşları deniz olurdu. Ne *mal*dan hayır var, ne evlattan! Biz *onların* kölesiyiz. Vay başımıza!"

O sırada etrafımızı çeviren kadınlar, sanki şikâyetçi kadının sözlerinden sakınırcasına, başörtülerinin ucuyla gözlerini silerek teker teker uzaklaştılar. Zavallı kadın hâlâ başını dizlerimin üzerine koymuş, hem sızlanıyor hem ağlıyordu. Dışardan, bir kadın göğsünden kopan uzun bir iç çekiş ona karşılık veriyordu.

Güneş henüz batmamıştı, yıkıntılara gitmek için acele ediyorduk. Kadınlar evde kaldı, sadece erkekler bizimle geldi; pek çoğu ev sahibiydi ve asabi hareketlerle, harabeye dönüşmüş evlerini gösteriyorlardı. Kavrulmuş dört duvar! Yer yer duvarlar da yıkılıyor ve artık çıplak, iskelete dönüşmüş

haliyle karşımızda duran *ocağ*ı uğursuz bir görüntü oluşturuyordu. Yanmış evler arasında yapımı yarım kalmış binalar da vardı, sahipleri açıklıyordu:

"Çalıştık, yemedik ve ev sahibi, aile babası olmak istedik. Yıllarca mahrumiyet ve özlemle yaşadık, tam emelimize ulaşacaktık, her şey yok oldu, *maf* oldu!"

Gitgide her yandan felaketzedeler gelip bize katıldılar. Artık kalabalık bir topluluk vardı arkamızda. Başlar öne eğik, yürekler yanık, eller boş, kederli, ürkütücü bir resim oluşturuyorduk. Aramızda tozlu, eprimiş paltosu, rengi solmuş başlığıyla köyün papazı da bulunuyordu. Bu şekilde, ayaklarımız yoğun küller içine batmış, yüreklerimiz keder ve hüzün dolu, sönmüş *ocağ*ların, yıkılmış evlerin önünden geçiyorduk.

Üzerimizde gökyüzü alev kızıllığına bürünüyordu. Yıkıntılardaki yüksekçe noktalar bu alev alev ışınları alıyor ve mavimtırak, solgun köşelere usulca yansıtıyorlardı; küller bile ayaklarımızın altında pembe bir renkle hayatiyet kazanıyordu. Uzakta Türk mahallelerinden *muezin*in nağmeleri yükselirken ve insanlar evlerine, ailelerinin, çocuklarının yanına dönerken, beride bizim sıradışı topluluğumuz, evsizler, sefalete düşenler ve yaslılardan oluşan topluluğumuz yıkıntılar arasında savrulmaya devam ediyordu.

Geç vakit okula ulaştık. Biz yürürken uyuyan köpekler uyanıyor ve hazin yürüyüşümüzden rahatsız olup çenelerini açarak, boyunlarını göğe doğru uzatıyor, uzun uzun uluyorlardı.

Okul ahşap kare bir binaydı, aşağı yukarı iki metre yüksekliğinde kâgir bir zemin kat üzerinde yükseliyordu. Karspazar'a saldırdıklarında okulun yapımı henüz tamamlanmamıştı; ama yine de yerli halk Cin Toros önderliğinde savunmasını gerçekleştirmek için orada toplanmış. Şimdi

birçok aile binaya sığınmıştı, dullar, birkaç yetim, içlerinden biri hasta. Buradakilerin çoğu iyi halli ailelerdi ama her şeylerini yitirmişlerdi. Şimdi efendi uşağıyla, çiftlik sahibi de çobanıyla, ırgatıyla tam bir eşitlik içindeydiler. Karşılıklı ilişkilerinde sadelik ve tevazu hâkimdi, ne bir tarafta kırgınlık ne de öte tarafta kibir vardı. Üst üste yığılı küçük, perişan bohçalar her ailenin kendine ait köşesini temsil ediyordu; ama salonun ortasında herkes birbirine harman olmuş, karşımızda geniş tek bir aile olarak bulunuyorlar. Çok üzülmüş ve kederlenmişlerdi, ama başka yerlerdeki korkunç katliamları duydukça bir nebze avunmuş hissediyorlardı kendilerini. Mücadele etmişler, kendilerini korumuşlardı; düşman mermilerinin izlerini gösterdikleri gibi kendi gençlerinin mevzilendikleri yerleri de gururla gösteriyorlardı.

Binanın kâgir kısmı ve zemin katı bozulmadan kalmıştı, ama ahşap kısımları delik deşikti. Daha önce çoğu kimse, Avrupalı görgü tanıkları, konuya vâkıf insanlar Karspazar'ın kendini savunmasında gösterdiği mahareti hayranlıkla anlatmışlardı; hatta bazıları mucize olarak niteliyorlardı bunu. O sırada ben, onların coşkuyla verdikleri ayrıntılara nüfuz edemeyip düşünüyordum; gerçekten ne gaddar bir alınyazımız var ki, tüm o cesur, yetenekli, donanımlı gençliğimizle alabildiğine gurur duymamıza imkân tanımıyor.

İlk başlarda o köylülerin ruh halini tahmin etmek dahi mümkün değildi. Hafifçe kamburlaşmış, yüzleri yanık, alınları buruşmuş, kolları uzun ama elleri küt ve kaba bu insanlar, önümüze sıradan ırgatlar olarak çıkmışlardı; ırgat doğmuş, ırgat olarak da yaşamışlardı ve birdenbire ilk fırsatta içlerinde soylarının asil ve cesur damarı kabarmıştı.

"Madem öleceğiz, bari köpek gibi ölmeyelim!"

Böyle düşünmüştük, diyor sıkılgan ve yaşlı bir köylü,

gözlerinde olağanüstü bir tutku kıvılcımıyla ve sözünü şöyle tamamlıyor:

"Ve ölmediğimizi gördünüz!"

Kadınlar erkeklerin yanından ayrılıp etrafımızda toplandılar ve bizi ayrı bir odaya götürdüler. Duydukları olaylardan ötürü fazlasıyla endişeliydiler:

"Müslüman olan kadınların geri dönmek istemedikleri doğru mu?"

Bu beklenmedik kaygılardan afallayıp muğlak cevaplar verdik. Ama onlar merak ediyorlardı, ısrarla:

"Hepsi değil, bazıları. Herhalde hâlâ tehdit altındalar, korkuyorlar!"

Başlarını sallıyor ve bu ikircikli açıklamaları reddediyorlardı.

Aniden içlerinden biri ortaya çıktı ve sesini koyverip açıkça haykırdı:

"Karspazarlı hiçbir Ermeni kadın Türk'e varmaz! Etlerini koparsalar yerinden kıpırdamaz! Bizim yiğitlerimizi gören İslam'a gitmez!"

Bir an sustu. Bir sürü coşkulu göz, bakışlarıyla kadının sözlerini onaylıyordu, sonunda bitirdi sözlerini:

"Erkek güzelliğe, kadın yiğitliğe muhtaçtır. Zavallıların günahı ne? Niye utansınlar? Erkekleri utansın!"

Leçeklerin altında alınlar öne eğildi. Karspazarlı tüm kadınlar hemfikirdi.

Bir süre daha çeşitli ilginç günlük konular etrafında konuştuk. Becerikli, makul ve zeki kadınlardı, duygularını dile getirme tarzları son derece ilgi çekiciydi.

Aynı esnada tazecik bir gelinin köşede durduğunu fark ettik. Koyu kırmızı bir duvak tümüyle örtmüştü onu. Konuşmadan, hareketsiz duruyor, uzaktan bir eşyayı andırı-

yordu. Yaklaştık kendisine ve duvağının bir ucunu kaldırdık. Genç gelinin yanakları ve alnı mahcubiyetle kızardı ama merakı ağır basıp çocuksu kara gözlerini gizlice bize doğru kaldırdı ve uzun kirpiklerinin altından ihtiyatla gülümsedi.

"Yeter! Yeter!" diye bağırdılar etrafımızda yaşlı kadınlar; bu yenilikten rahatsızdılar.

Başka herhangi bir zaman, barbarca ve çirkin bulacaktık bu yıllanmış âdeti. Ama yeniden duvağı yavaşça örttüğümde onun kutsal bir niteliği var gibi geldi bana ve hüzünle Karspazar'ın yaşlı kadınlarına itaat ettim.

Bu durumda, şu dilekte bulunmak hemen hemen kaçınılmazdı:

"Duvağın eksik olmasın taze gelin, kocan ve kaynanan seni azat edene kadar."

Alışılmadık, kaygı uyandıran bu düşüncelerle oyalanırken duvarın üzerinde asılı bir çift tüfeği fark ettim. Av tüfekleriydi, ama saldırı günlerinde kullanılmıştı. Kadının gözleri nasıl bir coşku ve şefkatle bakıyordu o aletlere. Talan edilmiş, ateşe verilmiş bir ailenin yegâne varlığıydı onlar. Anlattıklarına göre, yakınlarda, çevredeki çiftliklerden birinde, evin genç erkeği sadece o silahlar sayesinde yaşlı ana babasını, karısını ve çocuklarını kurtarmayı başarmış. Onları Karspazar'a getirerek okula sığınmış. Daha sonra, direniş süresince o av tüfekleri aralıksız işlemiş.

"Allah büyüktür! Ailelerimiz aziz kaldı, aziiiz, aziiiz. Kutsandı! *Düşman* ayağı değmedi eşiğimize."

Yanımda yaşlı bir kadın mırıldanıyordu. Sönmek üzere olan gözleri, duvarda asılı tüfeklere çevrildi, sanki upuzun hayatı boyunca karanlıklarda kalmış bir şey aydınlanmıştı, alçak sesle:

"Gençlere söyledim, yeni gelinlere, kızlara. Ziynetinizi,

süsünüzü değiştirin! Biz kör bir dünyaya açmışız gözümüzü, kör yaşamışız. Çıkarın, fırlatıp atın altın zincirleri, bilezikleri, ipek başörtülerini!"

Bir kez daha donuk gözlerini duvara çevirdi.

Orada toplanmış kadınlar korku içinde ve dikkatle dinliyorlardı:

"İşte bizim takımız, ziynetimiz, işte bizim *malımız*!"

Odadan dışarı çıktığımızda geniş salonda tekrar pejmürde görünümlü pedere rastladık; ellerini göğsü üzerinde birleştirmiş, felaketzedeler arasında dolaşıyordu. Bizi görünce hüzünle gülümsedi ve kaderine boyun eğmiş birinin rahatlığıyla bir kenara çekildi. Yanına gidip kendisiyle bir süre konuştuk:

"Kiliseyi kurtardık," dedi peder, "ama o şimdi depo oldu. Köylüler hasatı yaptıktan sonra koyacak yer bulamadılar. Gelecek senenin tohumlarını ziyan mı etseydik? Kışlık erzakı ortada mı bıraksaydık? Kilisenin kapılarını açtım ve 'Gelin! Gelin gençler, getirin tarlalarınızın kutsal ürünlerini, alınterinizin semeresini. Kilise sizin evinizdir,' dedim."

Bu sözlerden sonra peder yaptığı doğru mu değil mi diye tereddütle gözlerimizin içine baktı. Onu hararetle kutlayarak tüm şüphelerini dağıttık. O esnada, memnuniyetle ve derin bir iç huzuruyla dolu göğsünden bir hıçkırık koptu, çileli yüzü aydınlandı, göğsü üzerinde sakalı titredi ve gözleri soylu bir hüzünle doldu. Parmağıyla küçük bir masayı göstererek konuşmasını sürdürdü:

"Duamızı burada yapıyoruz, bir masa üzerinde, halkı avutmak için... Ama ayin olmuyor..."

Başını salladı, zihni korkunç hatıralara gömülmüş bir halde, taşra papazlarına has felsefesiyle devam etti:

"Ziyanı yok, zulme uğramış her bir şehidimizin kanıyla

birlikte, binlerce kez İsa peygamberin kanı döküldü! Allah mezarlarını nura gark etsin ve mezarına kavuşamayan ölülerin ruhlarına huzur versin."

Misafir olduğumuz eve dönmek üzere okuldan ayrıldığımızda karanlık her yanı sarmıştı. Bizi takip eden kalabalık azalmıştı, ama yine de tören alayı havasında ve hüzünlü bir görüntüsü vardı bizim için. Tesadüfen karşımıza çıkan Türkler durup ardımız sıra bakıyorlardı uzun uzun.

Burada da fark ettim, Türklerin görüntüsü daha az kederli değildi. Sanki hepsi de iradeleri dışında, bilerek veya bilmeyerek memleketlerinin üzerinden geçen korkunç felakete dahil olmuşlardı.

Berrak gökyüzü sayısız yıldızlarıyla parıldamaktaydı; yeni sürülmüş toprağın mis kokulu, hoş soluğu bize doğru yükseliyordu. Akşam sade bir köy yemeğinden sonra balkonda oturmuş yerli ahaliyi dinliyorduk. Kadınlarla çocuklar gitmişlerdi, her yaş ve mevkiden köylüler karşımızda bağdaş kurmuş, çember yaparak oturmuşlardı. Sorularımıza ciddiyetle ve ölçülü cevaplar veriyorlardı. Muhakeme ederken büyük bir tarafsızlık duygusu taşıdıklarını gördük. Düşman önünde bir an bile eğilmeyi düşünmedikleri halde, diğer yandan düşmanın soyundan olan barışçıl ve komşu Türklerden nefretle bahsetmiyorlar. Hatta İslam komşularından çoğunun hayatlarını tehlikeye atarak, kendilerini cesurca koruduklarını ispatlayan tüm o olayları minnetle anıyorlardı.

"Bizim *düşman*ımız onların da *düşman*ıdır. Gün gelecek hepsi de anlayacak!"

Bize Mürfet köyü olaylarını anlattılar. Karspazar'dan beş saat uzaklıktaydı. Otuz haneli köye saldıran düşman, kiliseyi ve on yedi evi ateşe verir. Her ne kadar köylü kendi

kendini savunsa da, köy gerçek bir yıkımdan Hüseyin Efendi'nin oğlu Mahmut Hoca sayesinde kurtulur.

Çarpışma hem köylülerin sayısının azlığı hem de av tüfeklerinin yetersizliği yüzünden eşit değildir; ama *hoca* savaşçıları evinde toplayarak onları yüreklendirir ve kendilerini savunmak için hissettikleri ulvi arzuyu körükler. Düşman, yeniden saldırıya geçtiğinde *hoca*yı *gâvur*ların başına geçmiş görür.

Bir başkası değişik bir olayı anlatırken kararmış buruşuk yüzlerden sıcak sıcak hüzün yaşları süzülüyor.

"Ben Bahçe köylüyüm, Karspazar'dan dört saat uzak. Babası ve dedesi bir zamanlar Zeytun'da [Süleymanlı] Ermeniler tarafından öldürülen Boyraz Köse bizim köyde yaşıyordu. O ailenin üyeleri Ermenilere büyük dostluk ve saygı beslerlerdi; atalarının gerçek yiğitlerin eliyle öldüğünü hep gururla söylerlerdi. Hadise başladı ve onlar bizi korudular. Gözü kara insanlardı, ne düşmanın sayısı ne de silahlarının çeşidi onları korkutuyordu. Yüz elli Ermeni hayatlarını Boyraz Köse'ye borçludur. Bir gün onun yokluğundan istifade eden *düşman* üzerimize geldi, o gün de Köse'nin karısı başı çekti ve biz kendimizi koruyabildik."

Cin Toros'un ortaya çıkmasıyla bu hikâyeler kesildi. O gün civarı dolaşmaya çıkmış ve ancak bu saatlerde Karspazar'a ulaşabilmişti. Karşımızda oturan köylüler büyük coşkuyla selamladılar kendisini ve oluşturdukları çemberde ona da yer açtılar. Uzun boylu, iri cüsseli bir adamdı, balkonda salına salına ilerliyordu, karanlık olduğundan yüzünü hemen göremedik; o da bağdaş kurup oturunca, ortaya konmuş büyük kandilin ışığıyla yüz hatlarını seçebildik. Ötekiler gibi esmerdi ve güneşten yüzü kırışmıştı. Gözleri sıradışı, adeta çılgın bir ışıltıyla parıldamaktaydı ve kendisi de tam bir sarhoş görüntüsüne sahipti. Sanki beklenmedik,

olağanüstü zaferinin sarhoşluğunu yaşıyordu. Bazen kibirli, bazen mütevazı, zaferinin tadını çıkarıyordu, sessizce.

Bir an herkes sustu ve bakışlarıyla o kahramanı okşadı. O, Karspazar'ın şımarık oğlanı olmuştu. Oranın ileri gelenleri kendisine sigara ikram etmek için birbirleriyle yarışıyorlardı; o da bazen nazlanıp bazen de erkeksi bir sertlikle karşılık veriyor, bazen dalga geçiyor ve laubali bir şekilde, elini yanında oturan yaşlı, ağırbaşlı bir çiftçinin dizlerine vuruyordu:

"He hey! Zaman değişti! Ayağınızda toz değildim, oysa bugün... Hatırlıyor musun, Giros Emmi? İnkâr etme, sulh zamanı gelseydim, bir avuç buğday istesem geri çevirirdin, oysa bugün..."

"Bugün hepimiz biriz, yerle bir olduk, *mal*ım *mülk*üm kalmadı. Ben de kendime göre itibar sahibi biriydim. Bu dünyada parası olmayan bir hiçtir."

"Paran olmayalı daha birkaç gün oldu, ben hep öyle olmuşum! Talih değişir, *feleg*in çemberi döner!"

O çilekeş insanların yanında bu alaycılığı bize yersiz geliyor, kendimizi rahatsız hissediyorduk. Ama o günleri anlatırken o sarhoşvari ve delice ifadesi yumuşuyor, ciddi, aklı başında, sakin bir hal alıyor ve hayatının en kutsal olayının hatıraları canlanıyordu.

"Yazık oldu o günlere. Hayat vardı, yaşıyorduk! He hey! Her dakika için artık bu sonuncusu diye düşündüğünde hayatın tadı farklı oluyor, canımız dişimize takılıydı, biraz gevşeseydik ölürdük!"

Etrafımızı çevreleyen ahali geç vakit dağıldı. Hiç uyumadan bizleri kollayan iki yaşlı kadının öncülüğünde çardağa, bizler için uygun gördükleri yere geçtik. Son derece yorgun olmamıza rağmen uyuyamadık. Gözlerimiz seher vaktine kadar, yıldızlarla süslü gökyüzüne takılı kaldı, zihnimiz de

muhtelif hikâyeler arasında mekik dokuyup durdu. Bazen titrek sakallı ihtiyar çıkıyordu karşımıza, avuntusuz ve acı sözleriyle; bazen de sefalet içinde tüm güzelliğini kaybetmiş saçsız kadın, şikâyet ve yakarışlarıyla. Sonra direnişin gurur ve teselli veren olayları, okul, yeni gelin odasındaki duvardan asılı tüfekler, peder ve Cin Toros ve Ermenileri kollayan Türkler; hem babası hem de dedesi Zeytun'da Ermeniler tarafından öldürülmüş olan biri de dahil...

Ertesi sabah erkenden yola koyulmuştuk ve daimi yolculuğundan çoktan yorulmuş arabamız, öğlen güneşinin tepeden yağan, zalim ışınları altında ilerliyor. Güneşin altında kavrulmuş bembeyaz yolun üzerinde atların nalları kuru ve kesik bir gürültü çıkarıyor ve onların giderek ağırlaşan adımlarını hızlandırmak için arabacının kamçısı havada şaklıyor. Susuzluk bizi öldürüyordu ama yolumuza çıkan tüm kuyular şüpheli, olaylardan sonra o kuyulara o kadar çok ceset atılmıştı ki...

Engebesiz, düz ve çıplak alanlar çevreliyor bizi. Güneş altında kavrulmuş, çelimsiz, toprağa yapışık cılız bitkiler anca renklendirmişti boz tarlaları. Gözümüz alabildiğince uzanan yerlerde ne bir ağaç ne yerleşim, sanki bir çölün ortasında ilerliyorduk. Akşama doğru Osmaniye'ye yaklaştığımızda, yer yer baltayla devrilmiş ağaç kalıntıları, kül tepeleri ve etrafa saçılmış yanık dallar dikkatimizi çekti; insan iskeletini andırıyorlardı. Bunlar ateşe verilmiş çiftliklerin ya da birkaç kulübeden oluşan küçük köylerin kalıntısıydı.

Saatler, saatler geçiyordu böyle. Arabamız beyaz yolda mütemadiyen sendeleyerek ilerliyordu ve biz yastıklara dayanmış, her an feci sarsıntılar içinde, birbirimize izlenimlerimizi aktarmaya çalışıyorduk ama sözlerimiz balta darbeleriyle kesiliyordu sanki.

Daha sık sessiz kalıyor ve gözlerimizi karşıya dikip hatıralarımızın bize sunduğu resimleri izliyorduk. Bazen araba, arabacı, atlar uyur gibi bir hal alıyorlardı; kamçı sarkıp toprakta sürükleniyor, atlar başlarını eğiyor ve araba yoldaki ufak taşlar üzerinde sekerek yuvarlanıyordu. Ama işte arabacı kendine geliyor, kamçı şaklıyor, atların nalları ritmik, hızlı darbelerle yolu dövüyor.

Gökyüzü bulutsuz ve berrak mavisiyle gözümüzü alıyordu. Güneş gök kubbede inişe geçiyor ve arabamızın gölgesi gittikçe uzuyordu. Birden, bizi çevreleyen çöl kuruluğu ve kısırlığı içinde ilk kez koyu yeşil ağaçlarıyla bir orman çıktı karşımıza. Yeşilin her tonunu barındıran, gölgelerini yaymış her türden o yoğun bitki örtüsünün içinden sayısız servi ağaçları yükseliyordu. Yer yer beyaz *minare*lerin narin silueti seçiliyordu, Osmaniye'ye varmıştık.

O muhteşem güzelliğin korkunç bir katliamı ve yıkıntıları örtmüş olduğunu kim düşünebilirdi ki? Zarif ve esnek serviler akşam rüzgârında salınıyorlar; rüzgâr henüz bize ulaşmasa da, meşakkatli yolculuktan yorgun düşmüş ve boğucu sıcaktan içi yanmış bedenlerimize serinlik ve huzur duygusunu yolluyordu. İlk bakışta bir rüya gibiydi ve inanılmaz, sanki aldatıcı, gerçek dışı bir görüntüydü.

Gittikçe yaklaşıyorduk.

Osmaniye sükût içindeydi, ıssız, sadece kuş cıvıltıları ve tavuk gıdaklamaları duyuluyordu. Artık üzerimize ağaç gölgeleri düşüyor ve seyrek de olsa geniş bahçelerle çevrili *köşk*lerin önünden geçiyorduk. İlk gördüğümüz insan, iyice uzun boylu bir Türk kadındı. Yol kenarından hızla ilerliyordu, yürüyüşü, elbisesi, başını örtme şekliyle hiç köylüye benzer bir yanı yoktu. Aksine bizi şaşırtan şehirli ve soylu bir havası vardı. Araba yaklaştığında çıkardığı gürültüye dönen kadın, durdu ve bize baktı. Yüzünü örten siyah,

adeta şeffaf tülün ardından çenesinin narin hatlarını ve aniden tebessüm ederek bizi selamlayan gözlerini görür gibi olduk.

Biraz sonra, tüm barbarlığı ve amansız, hunharca ayrıntılarıyla Osmaniye felaketi karşımıza çıkınca, o kötülüğe ve kıyıma ilişkin aymazlık zihnimde tekrar tekrar canlanacaktı.

Bir süre daha *köşk*lerin önünden devam ettik. Ağaç hışırtıları, kuş cıvıltıları, tabiat çeşitli ifade şekilleriyle yol yorgunluğumuza derman oluyordu. Ve işte şehir merkezine girdik, çarşıdan geçtik, küçük dükkânların önünde kürsülere oturmuş insanlar, aldırmaz bir halde ağır ağır gözlerini bize doğru kaldırıyorlar. Bir süreliğine nargile fokurtuları diniyorsa da derhal yeniden başlıyor. Osmaniye'nin o en kalabalık yolu üzerinde tam bir sessizlik hüküm sürüyor, sanki insanlar sağır ve dilsizler; sadece ara sıra buz satan çocuğun acıklı bir çığlık gibi uzayan sesi duyuluyor.

Bu yabancı şehirde nerede duracağız, kime müracaat edeceğiz? Konaklamak için nereyi seçeceğiz? Bize söylendiğine göre ne kilise, ne okul kalmıştı; altında misafir olabileceğimiz, Ermenilere ait tek bir çatı yoktu.

"Var, var," diye bağırıyor arabacı bir kez daha kamçısını şaklatırken; sadece bir tek ev kurtuldu, çünkü Türklerin çarşısında bulunuyordu. Etrafındaki İslam evlerine zarar vermek istemediklerinden ateşe vermediler. Osmaniye'de sağ kalan Ermeniler oraya sığınmışlar. Dullar, yetimler...

Araba durdu. Birden bir çocuk sürüsü etrafımızı sardı. Her yaştan oğlanlar ve kızlar eski püskü elbiseler içinde, saçları birbirine girmiş, hastalıklı gözler, yaralı dudaklarla artık iyice aşina olduğumuz o özel mührü taşıyorlardı: felaketzedelerin mührü.

Konakladığımız ev geniş bir bahçeyle çevrili çok katlı fe-

rah bir evdi. Bütün katlar, felaketten çeşitli derecelerde nasibini almış insanlarla doluydu. Gözlerimin önündeki içler acısı manzara unutulacak gibi değildi. Yırtık pırtık elbiseler içinde bölük bölük ya da tek başına kadınlar parçalanmış elbiselerle, yaslı anneler, el yordamıyla yolunu bulmaya çalışan körler sürekli ağlıyorlardı. Olaylar üzerinden günler, haftalar geçmişti ama yüreklerine düşen ateş sönmemişti. Ailelerinin etrafında dolanan şaşkın çocukların bakışlarındaki olgunluk yürek sızlatıcıydı. Dullar bizi görünce bir an hıçkırıkları kesildi; gözyaşı dökmekten şişip kızarmış gözlerini bize çevirdiler ve sanki acıları varlığımızla körüklenerek daha büyük bir şiddetle yeniden ağlaşmaya başladılar.

Sefalet ve pislik anlatılır gibi değildi. Merdivenler üzerinde kadınlarla çocuklar yığılmıştı. Süt çocukları analarının boş memelerinden sarkmış, avazları çıktığınca bağırıyorlardı; çünkü keder ve açlık en bereketli memeleri dahi kurutmuştu. Gencecik annelerin yüzlerinde hastalıklı kasılmalar vardı ve ümitsizlik içinde zil gibi sesleriyle asabi çığlıklar atıyorlardı.

Evin ikinci katı aynı şekilde felaketzedelerle doluydu. Bizi vaktiyle misafir ağırladıkları büyük odaya geçirdiler. Burayı talan edenler, sadece lime lime olmuş bir sedir bırakmışlardı her nasılsa; bizi o sedire yerleştirdiler ve etrafımızda toplanmaya başladılar. Giderek varlığımıza alışıp yanımıza sokuldular. Sımsıcak ve dolu dolu gözyaşları akıyordu acılı çehrelerden. İlk başlarda kimse doğru düzgün bir şey anlatamadı. Korkunç bir hınçla hareket edilmiş Osmaniye'de, tüm evler ve dükkânlar yakılmış. Bu eve sığınanlar dışında kalan tüm Hıristiyan halk da kılıç ve yangından yok olmuş. Mucize kabilinden kurtulanlar çıldırmış gibiydiler, çünkü sürekli o günlerin dehşet dolu hatıralarıyla yaşıyorlardı.

Felaketzedeler yarım yamalak kelimelerle konuşuyor ve çektikleri ıstırabı tüm dehşetiyle bize aktarmaya çabalıyorlardı. Her bir sözcükle göğüsleri kabarıp sönüyor ve biz hemen hemen hiçbir şey anlamıyorduk; sadece onların sınırsız ve amansız kederlerini hissedebiliyorduk.

O sırada Hacı Sara çıkageldi. Yaşlı bir kadındı, felaketzedeler içinde en bahtsızıydı ve diğerlerinin başına geçmişti. Uzun boylu, iri yapılı bir kadındı, uygun bir şekilde siyah elbiseler giymiş, saçlarını da aynı şekilde siyah bir başörtüsüyle kapatmıştı. Keder ve acı dolu gözleri zekâ parıltıları saçıyordu. Sımsıkı gerilmiş dudaklarından düşen her bir kelime ölçülüp biçilmişti. Diğerleri duydukları saygıdan ötürü kendisine gözü kapalı itaat ediyorlar, her arzusunu emir gibi yerine getiriyorlardı. Dul kadınlar azap içinde, çıkmazdaydılar; onun yolunu takip ediyorlardı.

Hacı Sara, ziyaretimizin sebebini biliyordu. Gayet ağırbaşlı selamını verip yanımıza oturdu ve hoş geldiniz dedikten sonra olayı tüm ayrıntılarıyla ve olanca gerçekliğiyle anlattı.

"Nisan'ın 2'si gece henüz bir şeyden haberdar değildik. Gece köylere haber edip *redif*leri toplamışlar. Bunu duyunca biraz şaşırdık, İslam köylerinden gelenler oralarda büyük bir huzursuzluk olduğunu ve tehditlerle karşı karşıya olduklarını anlatıyorlardı. Ertesi sabah erkenden, Osmaniye Ermenilerinden birkaç kişi halkı temsilen *kaymakam*a gittiler. Bir tehlike olması durumunda kendilerini nasıl savunabileceklerini sordular. 'Merak etmeyin, size göre bir şey yok,' diye cevaplamış. Bizimkiler henüz eve dönmeden *düşman* evlerimize saldırdı. Dört saat içinde tüm şehri yerle bir ettiler. 600 kişi kılıç altında veya yanarak öldü, 250 kişi kiliseye sığınmıştı onlar da tümüyle yandılar. Hükümete müracaat edenler süngüden geçirildi, bir Türk'ün evinde 22 kişi,

Ermeni kadınların gözü önünde balta ve bıçaklarla katledildi. Kaçanları silahlarla vuruyorlar ve karılarını da hükümete teslim etmek için götürüyorlardı. On iki gün boyunca, olaylar sırasında saklanıp da zamanla ortaya çıkan insanları öldürdüler, işte..."

Hacı Sara sustu, dudakları iyice sıkılıp büzüldüler, gözleri uzaklarda belirsiz bir noktaya sabitlenmiş bakıyor ve arada bir omuzları anlaşılmaz bir sarsıntı geçiriyordu.

Yeniden bize döndü ve hışımla ilave etti:

"Birkaç mazlum, orada burada gizlenerek ve günlerce ot ve toprak yiyerek kurtulmuştu. On beş yirmi gün sonra ortaya çıktıklarında, hükümet telaşa düştü, şaşırdı, nasıl olur? Nerede saklanmışlardı? Neyle direnmişlerdi? Ve tutuklandılar!"

Hacı Sara birkaç kez omuzlarını silkip devam etti:

"Soruşturma sırasında öylesine sorular yöneltmişlerdi ki sanırsın 'Niye kurtuldunuz? Nasıl olur da hayatta olursunuz?' demek istiyorlardı. Ötede cinayetleri ispatlanmış insanlar serbest dolaşıyorlar ve yanımızdan geçerken dönüp arsızca yüzümüze bakıyorlar. İşte!"

Sağda solda dağılmış az sayıda Ermeni orada olduğumuzu duyup bizi görmeye geldiklerinde Hacı Sara da hikâyesini bitirmişti. Kadınlar, gene kadınlar, sonra Hacınlı bir öğretmen. Paskalya tatili sebebiyle Osmaniye'den ayrılmış olduğundan sağ kalabilmişti bu zayıf, ufak tefek adam. Hoş, sevimli bir görünüşü olan bu öğretmenin yoksulluğu açıkça bizi çileden çıkarıyordu. Konuşmasında temiz ve seçkin bir üslup vardı, aynı şekilde açıklamaları da çok ölçülüydü. Osmaniye'ye felaketin hemen ertesinde dönmüş, derhal işe koyulup dullarla yetimlerin listesini hazırlamıştı. Başka yerlere kıyasla bu liste kısaydı, şaşkınlığımızı bildirince açıkladı:

"Osmaniye'de kadınlarla çocuklar yangında can verdiler."

Her yerde olduğu gibi, burada da isteğimiz üzerine bizi yıkıntılara götürdüler.

Felaketzedelerin bedbaht alayını bir kez daha ardımıza katmıştık. Ancak burası Karspazar gibi değildi, herkesin yüreği tesellisi olmayan bir yasla kavruluyordu. Dullarla analar geliyordu bizimle, yetimler aşina oldukları yollarda koşarak ilerlerken yaslı büyükler bir yakınlarının cenazesine gider gibi sükût içinde ve kederle yürüyorlardı.

Birden durdular, biz de onlara uyduk. Karşımızda göz alabildiğine uzayıp giden sayısız bostanlar, bahçeler belirdi; dut ağaçları sık sıralar halinde yer yer küçük bir orman oluşturuyordu ve bir ağaçlıktan ötekine, bir korudan diğerine dolanan, sarılıp tırmanan çılgın bir bitki örtüsünün gölgesi düşüyordu. *Glisin* salkımları ağırlıklarından sallanıyor, asma dallarında filizler titreşiyordu. Mavi, berrak gökyüzünde güneş tüm ihtişamıyla parıldıyor ve sık dallarla yapraklar arasından süzülen ışınlar gölgelerdeki kırıla döküle dansını keyfince ışık oyunları ve lekeler saçarak tamamlıyordu.

Osmaniye'deki yıkıntılar bu bahçelerin arasında saklı kalmıştı.

İlk bakışta fark etmek imkânsızdı, orada mahalleler değil, bahçeler içinde tek başına evler bulunuyordu ve düşman bu evleri birer birer ateşe vermişti.

Derin ve anlamlı bir sessizlik sarmalamıştı etrafımızı, sanki tabiatın uyandırdığı hayranlık duygusu çok daha keskin bir acıyla aksettiriyordu bize felaketi.

Birkaç adım ilerledik ve tüm kusurları örten o güzelliğin altından, mezarlık gibi soğuk bir hakikat ortaya çıktı. Geniş bir evin kalıntılarıydı; sahipleri yoktu, hepsi katledilmişti ve talihsiz ev ahalisinin yanmış cesetleri de yıkıntıların külle-

rine karışmıştı. Ne bir dul ne de tek bir yetim kalmıştı bu evden geriye; ama başkaları, o yıkıntılar üzerinde ağlıyor ve yakınlarından bahseder gibi aynı içten duygularla anıyorlardı yitip gidenleri. Bana öyle geliyordu ki felaketzedeler daha büyük bir acıyla yaslarına sarıldıkça, evin ruhu buruk ve acı dolu bir çehreyle karşımıza dikilip bizi dinlemekteydi.

Arkaya geçip bir süre dut ağaçlarıyla dolu bir bahçede dolandık. Şuurunu yitirmiş dul bir kadının bölük pörçük şarkısıyla kendime geldim; "Mümkün mü acaba? Mümkün mü?" diye düşünüyordum o sırada mekanik olarak. Çocuklar daha da yaklaşmışlardı yanımıza; onlar birçok kişinin gözünden kaçan noktaları bize gösteriyorlar, düşüncelerimizi öğrenmek istiyorlar ve acı, isyan çığlıklarımız ilgilerini çekiyordu. Önümüzden koşturup gidenler kömürleşmiş insan kemikleriyle dönüyorlardı ve bazen buldukları bir kumaş parçasından ya da herhangi bir eşyadan ailelerinin iskeletlerini teşhis ettikleri de oluyordu!

Yerlerde sürünen tırmanıcı bitki yığınlarıyla örtülü patikaların ardında yıkılmış *ocağ*hlar bulduk. Yanmış bir hasır parçası kalmıştı mucize eseri, yetişkin bir kız yaklaştı ve karşısında durdu, sonra bize dönüp:

"Babam burada otururdu," dedi.

Sevimli, esmer yüzünde gözyaşları dökülmüyordu, başka bir şey söyleyecek takati de yoktu. Ölü gibi bembeyaz dudağını konuşmak için hareket ettirdiğinde kederini, şikâyetini dile getirecek zannettik ama o acı dolu sinirli bakışlarını gözlerimize dikip sadece tekrarladı:

"Babam burada otururdu!"

Yüreğimizin sıkıntısı giderek o denli şiddetleniyordu ki fiziksel bir acıya dönüşüyordu. Dul kadınların dudaklarına belli belirsiz bir mırıltı dolanmıştı; şarkı mı söylüyorlar, yoksa dua mı ediyorlardı? Acılarının verdiği sersemletici

sarhoşluk bizim başımıza da vuruyordu. Dünyanın hiçbir yerinde böylesi bir felaket yaşanmamıştır. Analar birkaç yas birden tutuyordu; dul kadınlar kocalarına mı, babalarına mı, yoksa kardeşlerine mi ağlayacaklarını bilemiyorlardı ve her birinin misli misli kederi genel felaketin içinde çok daha büyüyordu.

Bazen de acıdan taşlaşmış, kaskatı kesilmiş bir halde ilgisiz görünüyor, ancak birdenbire deli gibi haykırarak konuşuyor, konuşuyorlardı. Sarkık dudaklarından salyalar akıyor, gözlerinden yaşlar fışkırıyor ve kasılmış parmaklarla göğüslerini parçalıyor, saçlarını yoluyorlar ve cin çarpmışçasına kol ve bacaklarını geriyorlardı; ta ki evlerinin küllerine cansız bir eşya gibi yuvarlanıp devrilene kadar.

Birçok yerde Ermeniler yanan evlerinden kaçarken silahla vurulmuşlardı. Felaketi takip eden günlerde cesetleri yıkıntıların yanına gömmüşlerdi; öyle ki küle dönüşmüş her evin yanı başında bir iki mezara rastlıyorduk. Her seferinde saçı başı dağınık bir ana felaketzedeler topluluğundan dışarı fırlıyordu ve sık sık beyaz saçlar pamuk yumakları gibi etrafımızda uçuşuyorlardı. Acıları o denli şiddetliydi ki tırnaklarıyla yüzlerini tırmalıyorlar ve gözyaşlarıyla birlikte kan damlaları da süzülüyordu yanaklarından aşağı. Sonra tüm bedenleriyle mezarı örtüp ağlıyor ve ağıt yakıyorlardı...

"Nazlıydı yavrum
Vay, vay, vay!
Martinle vuruldu yavrum
Vay, vay, vay!"

Bir an duruyorduk yanlarında ve diğer dul kadınlar ya da yaslı analar toprak yığını üzerinde ağlayan anayı teselli etmeye ve onu evladının mezarından ayırmaya çalışıyorlardı. Ama bu mümkün değildi; kederleriyle kendilerinden geçmiş, dünyalarını unutmuş ve hiçbir şey duymaz olmuş bir

halde ağlamaya devam ediyorlardı. İstemeye istemeye oradan ayrılırken her bir adımda farklı mezarlardan o ağlamaklı ve acı dolu ağıtı işitiyorduk:

"Nazlıydı yavrum
Vay, vay, vay!
Şu dünyada muradına eremedin
Vay, vay, vay!
Hasretine doyamadan seni kaybettim
Vay, vay, vay!"

Ama işte korkunç bir feryat yükseldi; kayalar yarılıyordu sanki! İnsan göğsünden mi çıkıyordu o inilti? Yoksa tabiat kendi doğal hiddetini mi haykırıyordu? Hacı Sara evinin yanı başında üç yiğit evladının mezarları üzerindeydi:

"Martinle vurdular yavrumu
Vay, vay, vay!
Solucanlara yem oldun yavrum!
Vay, vay, vay!
Yaralu başını kara toprağa koydun
Vay, vay, vay!
Kara toprakla kararttılar dünyanı,
Vay, vay, vay!"

O sırada uzaklardan diğer kadınların giderek sönümlenen sesleri duyuluyor:

" Nazlıydı yavrum
Vay, vay, vay!"

Beride, bir yıkıntının duvarına yaslanmış titrek bir ihtiyar çarptı gözümüze. Her yönden gelen ağıtlara yankı gibi karşılık veriyordu:

"Of! Of! Of!"

Yıkıntıların tamamını dolaşınca artık hemen hemen kimse kalmamıştı yanımızda. Kadınları sevdiklerinin mezarlarının üzerinden çekip almak mümkün değildi! O sırada

Hacınlı öğretmen yanımıza geldi ve yanmış kilisenin oraya gitmeyi teklif etti. Hâlâ hissedip, ıstırap çekecek dermanımız var mıydı? Daha neler, nasıl acımasız bir manzara bekliyordu bizi? Sınırsız bir yorgunlukla bezginlik hissediyor ve sanki kederimize gömülüp ebediyen uyumak istiyorduk.

Tekrar bahçelerden geçtik ve başka sahipsiz kalmış yıkıntılar, mezarlar gördük. Güneş batmak üzereydi ve etrafımızda her şey pembe bir renge bürünmüştü. Ilık akşam rüzgârı yapraklarla bezenmiş ağaçlar arasında şarkısını söylüyor ve yapışacak bir dal arayan sarmaşıklar havada savrulup duruyorlardı. Yer yer yanmış, kökü kurumuş bir yeşillik; yıkım oralara kadar ulaşmıştı! Ama tabiat ana çiğnenen toprağı sanki aceleci bir gayretle örtüyor ve kavrulmuş pek çok ağaç gövdesi filizler veriyordu.

Nihayet kiliseye ulaştık: Dört adet kavruk duvar ve beyaz külle örtülü bir zemin. Oraya sığınmış talihsizlerin hepsi de yanmıştı ve zemin, kelimenin tam anlamıyla, yanmış insan kemikleri kırıntılarıyla örtülmüştü. Bunlar güneş altında sedef gibi solgun beyaz, duvarların gölgesi altında mor bir renk alıyordu. Yerli halk, gece karanlığında o kırıntılardan fosforlu bir ışığın yayılıp yerde gezindiğini anlatıyorlardı.

Soğuk bir ürperti geçirdik. Ve yere eğilip o kutsal emanetten bir avuç kaldırdım. Bir avuç kemik! Beyaz, kavrulmuş küçük kemik parçaları! Sizde ne yok olmuş hayatlar, ne sönmüş ihtiraslar ve heyecanlar gizli ve de ne arzular, gerçekleşmemiş emeller, hatta nasıl bir dehşet ve korku dolu bir ecel!

Gözlerimizin akıtacak gözyaşı dahi yoktu artık.

Duvarlarda insan izleri bulunuyordu, insan elinin şeklini almış kan lekeleri ve de fışkırmış kan lekeleri, patlamış damarlardan *şadırvan* gibi yükselen kan lekeleri. Bunlar

tarif ve tasvir gerektirmeyecek bir açıklıkla gözler önüne seriyordu kiliseye sığınanların son çırpınışlarını. Dehşet verici bir şeydi bu. İnsanlar ölmeden önce birbirlerinin üzerine çıkmış, birbirlerini ezmiş olmalıydılar; can çekişen ve yaralı yığınların üzerine basarak kaçmak, kurtulmak istemişlerdi; çünkü insan boyundan çok daha yükseklerde el izlerini ve bazen de parçalanmış damarlarıyla tüm bir kolun resmini nakış gibi duvara yapışmış görüyorduk. Ve orada, Osmaniye kilisesinde, duvara kanla yazılmış bir kayıt da bulduk. Duman ve alev oralara kadar süzülmüş ve garip bir tesadüfle geri dönmüşlerdi. Bize refakat eden öğretmen, bu yazının başka bir Hacınlı öğretmene ait olduğu kanaatindeydi. O, sığınanlar arasında silah sahibi olan tek insandı ve Osmaniye'de sıkılan tek silahı da kilise penceresinden ateşleyen muhtemelen aynı öğretmendi.

Yazı zaten oradaydı, pencere kasasının yanı başında; kısa, kopuk, ancak son derece anlamlı. O üç satır sadece Osmaniye felaketini değil, tüm bir milletin bedbahtlığını, ırkımızın inatçı arzusunu, hiç sönmeyen hakiki inancını ve umutsuzluğun çıldırtan dehşetini anlatıyordu.

Yazı şöyle başlıyordu:

"Olay, 3 Nisan'da başladı..."

O sırada kurtulacaklarına dair hâlâ umut vardı, hâlâ kayıtların devam edeceğine dair umut vardı; ama işte düşman kapılarına kadar dayanmıştı, silahlar gürlüyor, duman tehdit edip boğuyordu onları; ölüm ebedi bir gece gibi iniyordu üzerlerine. Ve gariban köy öğretmeni, güneşe, hayata, aydınlığa hasretini anlatacak zamanı olmadığından, karanlık güçlerin eline düşmüş ırkın asırlardan bu yana gelen tek ve ortak kelimesini bulup yazmıştı ilk satırın altında:

"Işık! Işık! Işık!"

Ve buna karşılık işte cehennem manzarası! Halkı koru-

yan duvarlar patlıyor, çatlıyor ve alev, ateşin alevi yılan gibi içeriye süzülüyor, dallanıp budaklanıyor, kıvrılıyor, büyüyüp ağaca dönüşüyor, dehşete düşmüş insanların haykırışları, bağırtıları, çığlıkları, acılı ve korku dolu feryatları arasında ıslık çala çala dolanarak onları yutuyor. Dışarda, doymak bilmez bir nefretle tutuşmuş düşman uluyor, pencereden atlayıp kaçanları vuruyor. Ve alevlerden kızaran insanlar, cehennemde yanan ruhların korkutucu görüntüsüne bürünüyorlar. Birbirlerini parçalıyor, ısırıyor, birbirleri üzerine yığılıp, hırıltılar içinde kömürleşmiş başka cesetlerin üzerine düşüyorlar.

Ve o sırada öğretmen, kayıtsız kalan Meryem Ana'dan ve âciz kalan Çarmıh'taki İsa tasvirlerinden başını çevirip üçüncü ve son satırını yazar:

"Şu an Allah yok!"

Bir avuç insan kemiği külünü göğsüme bastırmış bir halde, kiliseden uzaklaştık. Her ne kadar vakit geçmişse de Protestanların ibadethanelerini de ziyaret etmek istedik. Burada halkla birlikte birkaç vaiz de şehit olmuştu. O vaizler olay akşamı tesadüfen Osmaniye'de bulunuyorlardı; senelik toplantılarına katılmak üzere Adana'ya gidiyorlardı.

Aynı yıkıntılar, aynı korkunç tablo! Sadece insan kemikleri daha seyrekti. Orada lime lime kanlı gömlek parçaları, elbiseler vb. bulduk.

Bir kafatası dikkatimizi çekti. Kaldırdık. Yerli halktan onun vaiz Levonyan'ın kafatası olduğunu düşünenler oldu.

İbadethanede hemen teslim olmamışlar, özellikle vaizler mücadele etmişlerdi, ama şartların eşit olmadığı kavganın sonuçları yer yer gözümüze çarpan göle dönüşmüş kan lekelerinden belliydi. Yine kaçan yaralıların izleri, damla damla düşen kanla yazılmıştı yerde ve nihayet farklı yönlere dağıl-

mış kan izleri bahçe kapısının önünde, dağılmış yoğun bir kan lekesiyle noktalanıyordu; bahçe kapısının üzerinde de birkaç yöne doğru kan damlaları sıçramıştı.

Cesetler orada kalmış, güneşin ve havanın tesiriyle çürümüşlerdi. Öyle ki şehitlerin açığa çıkan kemikleri yerde, o yoğun kan lekesinin etrafında dağılmış haldeydi. Aynı yerde Kutsal Kitap ve İngilizce kitaplardan kopartılmış sayfalar da vardı, bunlardan birinin üzerinde "Hamlet" yazısını okudum.

O cehennemde, katliama boğulmuş o topraklar üzerinde İngiliz düşüncesi garip bir çelişki gibi geldi bana. O an, ırkın inatçı ve sönmeyen arzusu, Hacınlı öğretmenin can verirken yazdıklarının resmiyle canlandı zihnimde:

"Işık! Işık! Işık!"

Ve benim nefretimin, intikam hissimin ifadesi işte o yürekleri sarsan, o muhteşem, o yaratıcı çağrıda özetleniyordu:

"Işık! Işık! Işık!"

Ve yine o küle dönüşmüş yıkıntılardan, o kömürleşmiş kemiklerden, dul kadınların ve annelerin gözyaşlarından ve hatta yetimlerin yırtık pırtık elbiselerinden, ırkın o yenilmeyen, hayat dolu ortak özlemi fışkırıyor gibi geldi bana. Ve düşmanın tüm karanlık tuzakları, onun ölümsüz, yeniden hayat kazanan kudreti karşısında etkisiz kalacaktı.

"Işık! Işık! Işık!"

Karanlık her yana dağılmış ve bizler, Osmaniye'nin sağlam kalan tek evinde toplanmıştık; geceyi orada geçirecektik. Henüz yıkıntılardan ve ölüleri örten toprak yığınlarından yeni dönmüş, hüzünlü ve sessiz, düşüncelerimize dalmıştık. Çocuk çığırtıları, kırık dökük ağlamaklı seslerle söylenen ninniler bazen sessizliğimize ket vuruyordu. Salon

büyüktü ve ön taraftan bahçeye doğru geniş bir balkon gibi uzanmaktaydı. Bulutsuz gökyüzünde sayısız yıldız ışıldamaktaydı; biraz sonra ay da yüzünü gösterdi ve ağaçların hafifçe dalgalanan tepeleri gümüşi yansımalarla parıldar oldu.

Yaşlı kadınlar bağdaş kurmuş, yanaklarını avuçlarının arasına almış, yanımızda oturuyorlardı. Ötede taze gelinler ayakta durmuştu, hepsi de duldu; yeniyetme kızlar gidip gelerek hizmet ediyorlardı.

Hacı Sara da yanımızdaydı, ötekilerin safında heykel gibi hareketsiz ve kara bir yığın teşkil ediyordu. Yüzü daha da kızgın bir hal almıştı, kaşları çatılmış ve henüz akıttığı yaşlardan gözleri şişmişti.

Nihayet kızlar büyük bir lamba getirdiler ve karşımıza, yere koydular. Puslu ve solgun bir ışık akşam rüzgârıyla titreyerek felaketzedelerin hareketsiz dizlerini aydınlatıyor, daha yukarıya ulaşmadığından yüzler karanlıkta kalıyordu. Bu ağır ve can sıkıcı sessizlik içinde oranın papazı geldi. Kadınlar arasında belli belirsiz bir fısıltı işitildi ve Hacı Sara hareketsizliğini bozdu. Karanlıkta gözlerinin aşağılama ve nefretle yandığını gördüm.

Selamlaşma faslından sonra papaz ziyaretinin sebebini açıkladı. Hükümetin inşaatla ilgili planlarını kabul etmeleri için yaşlı kadınları ikna etmek üzere arabuluculuğumuzu istiyordu. Bu konu o günlerde felaketzedeler için yakıcı önemde, acil bir sorundu. Hükümet tüm ateşe verilmiş yerlerde heyetler kuruyor ve planlamayı onlara bırakıyordu. Genellikle kişiliksiz bir veya iki Ermeni de bu heyetlerde yer alıyor ve oylarını köle misali, yörenin ileri gelenlerinin talepleri yönünde kullanıyorlardı. Felaketzedelerin nefret ve öfkeleri sınır tanımıyordu; bağırıyor, çağırıyor, yalvarıyor, sonra da yorgun düşüyor, kendi yaslarına gömülüp her şey-

den vazgeçiyorlardı; heyetin Ermeni üyeleri de bu anlardan yarar sağlıyorlardı.

Osmaniye'nin papazı inşaat heyetine üye atanmıştı. *Kaymakam*la sık görüşme fırsatını yakalamış olmanın verdiği kibirle, solgun paltosunun eteklerini toplayarak emirler yağdırıyor, dul kadınları dinlemeden konuşuyordu. Beddualar, hakaret ve şikâyetler sesini bastırıyordu. Halk kızgınlıktan köpürmüştü ve nefret parıldıyordu gözyaşlarının ardında.

Geri adım atmayacaklardı, Hacı Sara başlarındaydı! Düşman artık onlara ne yapabilirdi? Vuracak yer kalmış mıydı ki vursunlar? Bir anne titreyerek ağlıyordu. "Evlatlarım toprak altında, neyime lazım, kimin için *ocağ*ı kuracağım? Eksik olsun!" Kabul etmeyeceklerdi ve kendilerine yapılan teklife isyan edip bağırıyorlardı:

"Bir ila beş kişilik aileye beş arşın karelik bir kulübe! Mezar mı yapıyorlar? Söyleyin hele!"

Biçare papaz, felaketzedeler tarafından adeta kovulup gittiğinde millet rahatladı ve herkes yeniden kendi yasının acısına gömüldü. Anlatıyorlar ve ağlıyorlardı; her biri kendi acısı ve elemini diğeriyle yarıştırır gibiydi. Yitirdiklerine methiyeler düzüyor ve hepsi için ayrı ayrı gözyaşı döküyorlardı. Bazen keskin, baskın bir feryat havayı yırtıyor ve herkes susarak dinliyor:

"Vah benim Nşan'ım, vah!"

Alt katlardan başka sesler yükseliyor, hıçkırıklara karışarak birbirlerini tamamlıyorlardı:

"*Yavruuum! Yavruuum!*"

Giderek sesler kesildi ve etrafımızı çevreleyen yaşlı kadınlar oraya buraya dağıldılar. Yerde, tahta döşemenin üzerinde yayılmış uyuyorlardı. Üzerlerinde bir paçavrası olanlar talihli ve zengin sayılırlardı. Karşımızda lambanın içindeki mum sönmek üzereydi ve biz de sonunda dinlenme

zorunluluğuna yenik düşüp bize ayrılan köşeye yöneliyorduk. Nihayet herkes yatmıştı; sadece Hacı Sara, iri kıyım cüssesiyle, uyuyan dul kadınlar arasında dolanıyordu. O uyku hafifti ve kâbuslarla bölünüyordu. Herkesin yüreği yanıyordu ve biz de uyuyana kadar bir bu taraftan, bir o taraftan sıçrayıp uyananların seslerini veya uykusunda sayıklayanları işitiyorduk:

"*Yavruuum*! Vah, vah, vah!"

Ağır bir uykudan sonra şafakla birlikte uyandık. Doğuya bakıyorduk ve güneş, sık ve zengin bir yeşilliğin ardından nazlı nazlı yükselmekteydi. Gözlerimizi kamaştırmadan bizi aydınlatıyordu ve hayretle onun büyüleyici kursunu seyrediyorduk. Gökyüzünde pembe ve sarı bulut kümeleri giderek kayboluyor, havada mavimtırak bir buğu ani ışıltılarla parıldıyor, sanki üzerimize altın tozu serpiştiriliyordu. Güneyden kuzeye gözlerimizin alabildiğine uzanan kara ve narin serviler belli belirsiz bir esintinin ninnisiyle hafifçe dalgalanıyorlar. Daha tatlı ve yatıştırıcı bir manzara hayal edilemezdi. Ağaçlar ve korular silsilesinin uzaklıkla birlikte aldığı mavimtırak yeşil tonlar ufuk çizgisinin iniş çıkışlarıyla ahenk içinde şarkıya durmuştu sanki. Işık, sıcak ve hayat dolu tebessümle ve coşkuyla dolduruyordu gözlerimizi ve ılık sabah havası nefis kokular yayarak okşarcasına oynuyordu saçlarımızla. Kalplerimiz neşe ve mutlulukla uyanıyordu; ama birden hatırlayınca... Gökyüzü berraktı ve güneş giderek daha muhteşem, daha sıcak bir ışıkla parıldıyordu; ama bizim düşüncelerimiz kara bulutlarla örtülüydü.

"Çabuk, çabuk!"

Arabacı acele ediyordu. O sırada ben tabiatın bu olağanüstü güzelliği içinde insanlar nasıl bu denli korkunç katillere dönüşebilirler diye düşünüyordum.

Araba bekliyordu ve biz yola çıkmaya hazırlanıyorduk; ama felaketzedeler tamamıyla etrafımızı çevirmişlerdi ve arabaya binmemize müsaade etmiyorlardı:

"Ne? Gidiyor musunuz? Niçin geldiniz, niçin gidiyorsunuz? Bizi yalnız mı bırakacaksınız, kime bırakacaksınız?"

Durumumuzu, gitmek zorunda olduğumuzu açıklamaya çalışıyorduk, ama onlar dinlemiyorlardı. Bize yapışmış, eteklerimizden tutmuş sızlanıyor, yalvarıyorlardı; tehditler savuruyor, hatta zor kullanıyorlardı:

"Gelir, geçer gidersiniz! Umutlandık sizinle, günlerce gelişinizi bekledik ve acımıza *derman* olacağınıza inandık, şimdi yine yalnız kalacağız. Vay başımıza!"

Bize duydukları güvenin nispetsiz büyüklüğünü, aczimizi anlattığımızda başlarını sallıyorlar ve sanki daha bir hararetle kenetleniyorlardı bize:

"Ziyanı yok, bir şey yapmayın, köleniz olayım, ama yanımızda kalın!"

Zaman akıyor, arabacı sabırsızlanıyordu; atlar ürkerek kişniyor, kamçı havada şaklıyordu. Türkler o gürültüyü, o toplaşmayı görüp kızgın gözlerle bize bakıyorlardı. Ve işte nihayet bir aralık arabaya çıkmaya muvaffak olduk. Araba sarsıldı, derhal yola koyularak çarşının içinden sıyrılıp geçti.

Ardımızdan dul kadınlarla yetimlerin seslenişlerini işittik ve yüreğimiz kırık, onların sesine kulak verdik. O seslenmelerde dilekler yoktu; aksine şikâyet, sızlanma ve belki de çaresizliğimiz için beddua vardı.

Yola çıkışımız epeyi olmuştu ve Osmaniye çoktan servileri, sık ormanları ile pembe bir sisin ardında kaybolmuştu. Gün ortasında güneş bir kez daha yakıcı ışınlarını bize doğrultuyordu.

Aramızda yolculuk planımızı konuşup tartışıyorduk. Sis'te [Kozan] toplanan parayı Erzin'deki mahpuslara dağıt-

mak üzere derhal yola koyulmak ve aynı akşam Dörtyol'a ulaşmaktı niyetimiz. Hapishaneye yapacağımız ziyaret konusunda tedirgindik; çünkü zorlukla karşılaşıp gecikecek olsak, yolda kalacaktık. Erzin'de mahpuslar dışında Ermeni yoktu. Tüm çabamız geceyi Dörtyol'da geçirmek içindi.

Osmaniye'den ayrılışımızdan beri yeniden çöl kısırlığına düşmüştük. Yer yer sadece sazlardan yapılmış kulübe toplulukları dikkatimizi çekiyordu. Göçebe Türklerin yerleşimleriydi. O küçük köyler olağanüstü bir sefalet görüntüsü sergiliyorlardı. Siyah, koca mandalar susuzluktan uyuşmuş gibiydiler, ağır adımlarla ilerliyorlardı. Kadınlar, örtü üstüne örtü sara sara büyüttükleri başlarıyla yabani bir görünüm almışlardı; güneşten kavrulmuş yüzlerinde ıstırap içindeki bir insanın ifadesi mevcuttu. Belli ki fakirlik, çileli bir hayat ve belki de kendilerini kemiren daimi ve yakıcı nefret duygusu onları o denli değiştirip kadınsı özelliklerini yok etmişti ki, yaşlarını kestirmek imkânsızlaşmıştı. Hepsi de buruşuk yaşlı kadın görünümündeydiler. Üvendire ellerinde, bir an durup kaçamak ve şüpheli bakışlarla arabamızı süzüyorlar, hemen sonra, sanki Asyalılara has bir umursamazlıkla üvendireyi sakin sakin duran zavallı hayvanın derisine daha da güçlü batırarak geçip gidiyorlardı.

Issız, ağaçsız, kurak... Toprak kızıla çalıyordu ve kaya gibiydi; zümrüdî yeşil kertenkeleler uyuyordu bağrında ve arabamızın gürültüsünden dehşete kapılıp, sürünerek yok oluyorlardı sıcaktan açılmış yarıkların içinde. Ara sıra, sadece cılız, suya hasret tek tük otlar gözümüze çarpıyordu; başları eğik, çoğunlukla toprağa yapışmış, kurumak üzereydiler. Onların görüntüsü etraftaki kuraklığı daha da aşikâr kılıyordu. Sanki her şey, sazdan yapılmış kulübeler, köylü kadınlar, hayvanlar ve cılız bitkiler külle örtülüydü.

Nihayet Erzin göründü, bir vaha gibi. Dış görüntüsüyle Osmaniye'ye benziyordu, ağaçlar ve serviler. Minarelerin sayısı daha fazlaydı. Bir Türk kasabasına girdiğimizi hissettik. Arabamız çarşıda durdu ve biz biraz kendimize geldikten sonra işimizi halletmeye koyulduk. Ramazanda olduğumuzdan resmi daireleri kapalı, memurları uyurken bulduk. Kaymakamın izni olmadan hapishaneyi ziyaret etmek imkânsızdı ve genellikle sonuç almamızı sağlayan özgüvenimize rağmen bu kez tüm kapılar yüzümüze kapandı. Bir daireden ötekine koşarak nihayet iki saat sonra mahpuslarla ilişki kurabildik.

Erzin'deki Ermeni mahpusların hemen hemen hepsi Hacınlıydı, aralarında az sayıda Dörtyollular da vardı. Der Sahag ve savunmanın başında bulunan o iki yiğit genç hâlâ oradaydılar.

Zaptiye ve jandarmaların refakatinde bizi hapishanenin karşısına götürdüler. Kapı kapalıydı, mahpuslar bizi görmek için küçük bir aralığın önüne geliyorlardı. Bu aralığın bir yanında zindancıbaşı oturdu. Beyaz bir takke kel başını kapatmış ve pembe bir *entari* de iri cüssesini ancak örtmüştü. Kalın şekilsiz elinde sopa vardı. Yüzü zayıftı ve tedirgin, şüpheci gözbebekleri sürekli hareket halindeydi. Bıyığı ve sakalı dökülmüştü; cüzamlı gibi duran derisinde irin dolu kabarcıklar arasına dağılmış, kısa ve sert birkaç gri kıl vardı o kadar. Karşısında, birkaç şilte birden yerleştirilmiş bir kerevette hürmete şayan bir ihtiyar uzanmıştı. Tıraşlanmış kafasında o da, kulaklarını hafifçe örten beyaz bir takke taşıyordu. Gösterişli ak sakalı göğsüne kadar iniyordu. Kar gibi pırıl pırıl, geniş kollu bol bir *entari* vücudunu örtüyordu. Yaşlı adam bir elinde kehribar bir tespih tutuyor, ötekiyle de *nargile*nin marpucunu ağır ağır *keyifli* bir şekilde dudaklarına götürüyordu. Bulunduğu yükseklikten ara sıra lütfe-

dip etkili ve ciddi bakışlarını üzerimizde gezdiriyordu. *Nagile*nin ateşini harlandırmak veya herhangi bir hizmette bulunmak gerektiğinde, zindancıbaşı büyük bir saygıyla koşuyordu; bazen orada, kapıyı bekleyen askerler de ona yardım ediyorlardı.

Bu yaşlı adam cinayetle suçlanmış, o ağır suçu ispatlanmış ve hapse atılmış bir Müslümandı.

Mahpuslarla görüşmemiz çok eziyetliyiydi. Kapı arkasında yığılı oldukları halde onları teker teker görebiliyor, bazen sadece seslerini duyabiliyorduk. Orada bulunmamız Türk mahpuslar arasında ilgi uyandırmıştı; birbirlerini ite kaka öne geçmek istiyorlar, konuşmalarımız aniden patlayan kavgalarla kesiliyor ve bir süre sadece yakası açılmadık küfürler duyuluyordu.

Bu duruma bir son vermek için, bize refakat eden zaptiyelerden, Adana'da yaptığımız gibi, hapishaneye girmek için bize izin vermelerini istedik. Türk mahpusların tahrik olmuşluğu öne sürülerek teklif ettiğimiz şekil uygun görülmedi ve ısrarlarımızdan usanıp, nihayet bizden güvenlerini kötüye kullanmayacağımıza dair söz aldıktan sonra, Ermeni mahpusları kısım kısım dışarı çıkarmaya razı oldular.

Biraz ötede, mahpushanenin karşısında iskemlelere oturduk. Mahpuslar altışar altışar geldiler yanımıza. Türkçe konuşmaya mecbur olduğumuzdan, hissiyatımızı olduğu gibi ifade etmeye muvaffak olamıyorduk, ama bedbaht çehrelerindeki memnuniyet tebessümünü görüyorduk ve bu bizi ağlayacak raddede hüzünlendiriyordu.

Tüm görüşmemiz birkaç sıradan sözden ibaretti. Daha sonra kendi paylarına düşen yardımı teslim ediyorduk. Genellikle geri çeviriyorlar, yardıma gerçekten ihtiyacı olanları gösteriyor veya onların ismini veriyorlardı ve sanki mutluluktan kanatlanmış gibi, sevinçten yüzleri parlayarak

sonsuz bir şefkatle bakıyorlardı bize. Göğsümüz heyecanla kabarıyordu; o cesur insanların ellerini sıkıp kelimeleri kekeleyerek helalleşiyorduk, biraz sonra diğerleri geliyordu.

Adana'da olduğu gibi, burada da mahpusların tek endişeleri aile üyelerinin durumuydu. Karılarına, analarına, bacılarına üzülmemelerini, kendilerinin hapishanede rahat olduklarını söylememizi istiyorlardı; bir ihtiyaçları yoktu, yalnızca hasret kemiriyordu içlerini ama zaten yakında serbest bırakılacaklarını düşünüyorlardı. Ve bu tesellileri havale edenler arasında idam mahkûmları da bulunuyordu.

Daha sonra idam edilecek olan o genç de Erzin'deki mahpuslar arasındaydı. Arkadaşları onun bir şey bilmediğini zannediyorlardı ve onunla bu konuda konuşmamamız için bizi ikaz ettiler. Yanımıza geldi, neredeyse çocuk denecek gençliğine titrek bir hüzünle baktık. Ama o, şehit olmayı göze alan, kâhince bir tebessümle güldü.

"Senin için ne yapabiliriz," diye mırıldadım, diğerleri ötede başka mahpuslarla meşgulken.

"Hiçbir şey," diye cevapladı sakin bir sesle, "hakkımda verilen hükmü kaldırtmak imkânsız; gücünüzü diğerlerini kurtarmak için saklayın, benim için vakit kaybetmek gereksiz."

O halde biliyordu! Korkunç bir şey! Simsiyah saçlarında güneş ışınları oynaşıyordu. Gözleri yaşam ve ateş doluydu. Ellerimizi sertçe sıkıp adeta yumuşak adımlarla ötekilerle birlikte uzaklaştı.

Bu genç yanlışlıkla Bir Çerkez'i öldürmüştü; adam Ermenilerin savunmasını örgütlemek için Hacın'a geliyordu.

Erzin'deki mahpuslar Payas'tan Ermeni sürgünlerin bir adaya götürüleceğini, bunların acınacak durumda ve yardıma muhtaç olduklarını söylediler. Pek çoğu kendilerine tahsis edilen para yardımını Payas'taki mahpuslara verilmesi

amacıyla reddetmişti. Sürgünler gitmeden yetişebilmemiz için vakit kaybetmeden yola çıkmamız gerekiyordu.

Atlar yorgundu, bizi götürmüyor, çekiştiriyorlardı. Dörtyol'a varmak için dört saat, oradan da Payas'a gitmek için iki saatimiz vardı ve aynı akşam tekrar Dörtyol'a dönmeliydik; çünkü Payas'ta hiç geceleme imkânımız yoktu. Aralıksız sarsıntılar ve yorgunluktan kemiklerimiz adeta un ufak olmuş, hüzün de bizi tüketmişti, ama Erzin'deki mahpusların bahşettiği yardımları Payas'taki mahpuslara bizzat ulaştırmak için sabırsızlanıyorduk; çünkü onlara para değil, dost ve kardeş şefkati, yüce gönüllü ve soylu duygularla avutucu cesaret götürdüğümüze inanıyorduk.

"Çabuk, çabuk! Arabacı, sür atları!"

Arabacıyı da fethetmiştik, o da coşkumuzu paylaşıyordu ama yolda atlar yavaşladı ve biz geciktik. Yazık! Müstahkem şehrin sürgünlerine o kadar istediğimiz ziyareti yapamayacaktık, çünkü Dörtyol'a ulaştığımızda vakit çok geçti. Söylediklerine göre sürgünler yola çıkmış olmalıydılar ve biz de yanımızdaki parayı onlara posta ile yollamak zorunda kaldık.

Erzin'den Dörtyol'a uzun süre ağaçların görüntüsü bizi serinletti ve yol boyunca güzelliklerin ardı arkası kesilmedi. Artık güneşten kavrulmuş tarlalar arasından geçmiyorduk. Yolun iki yanında ormanlık tepeler yükseliyor ve uzaklarda yamaçlarının hatları mavi bir sisin ardından tatlı tatlı beliriveriyordu. Çok daha uzakta tepeleri gökyüzünde kaybolan yüksek dağlar dimdik duruyordu. Her yanı kaplayan bodur fidanlar ve ağaççıklar renk ihtişamının sürekliliğini oluşturuyor, kızıl çalılar yol kenarına kadar yaklaşıyor ve yer yer, güneş altında alev almış gibi, kayalık tepelerin yüksekçe kısımlarını süslüyorlardı.

Ve işte uzakta Akdeniz'i de görüyoruz; tüm enginliğiyle güneş altında ışıldıyor ve çırpıntılı maviliği ufuk çizgisinde kayboluyor.

Dörtyol'a varmadan, bir saat önce keskin, mest edici bir koku hissedilir oldu. Soluduğumuz havada sanki kokulu zerreler giderek yoğunlaşıyordu. Portakal ağaçlarıydı! Birkaç dakika daha, ve işte portakal ağaçlarından oluşan ormanın karanlık ve yoğun yeşilliğine dalıyoruz.

Günlerdir yorgunluktan perişan olmuş bedenlerimiz o serin ve hoş kokulu ortamda birden rahatladı sanki. Ağaçlar çok sık dikilmişti ve ara sıra gökyüzünü anca parça parça görebiliyorduk. Portakallar henüz olgunlaşmamıştı ve yeşil yuvarlarını yaprakların arasından gösteriyorlardı. Usul usul titreşen yaprakların tatlı hışırtısı, gözlerimizden saklanan suların çağıltısına karışıyor. Kelebekler, geç kalmış portakal çiçekleri üzerinde uçuşuyor ve yolun iki yanında sürekli çağlayan derelerle beslenmiş zümrüt yeşili çayırlar uzanıyordu. Onca günden sonra ilk kez sabırsızlıkla birlikte memnuniyet de hissediyorduk. Yürek burkan, acıklı ve yılgınlık verici onca hikâyeden, gözyaşından ve ağıttan sonra, o kahraman kenti görmek, hatta savunmanın ayrıntılarını kendi ağızlarından işitmek için karşı konulmaz ruhsal bir ihtiyaç hissediyorduk. Ne de olsa Sis'ten beri halis bir Ermeni köyü ya da kasabasına rastlamamıştık. Burada ilk kez bizi karşılayanların, yabancı görüntümüze şüpheci ve ters bakmayacaklarından emindik.

Şehre girmiştik artık, ama herhangi bir noktadan bir bakışta tamamını görmek imkânsızdı. Evler dağınık ve neredeyse portakal ormanları içinde kaybolmuşlardı. Her ailenin mülkü küçük berrak derelerle sınırlanmıştı, bunlar Dörtyol sırtlarında yükselen dağların yamaçlarından doğup, sayısız kollara ayrılarak şehri sarıyorlardı. Bu manzaradan

sonsuz bir huzur ve sükûnet duygusu yayılıyordu. Evlerin kepenkleri kapalıydı ve sessizlikte ara sıra evcil bir hayvanın böğürtüsü duyuluyordu. Keçiler ve oğlaklar dere kenarlarında biten otlarda sakin sakin otluyorlar ve biz geçerken o hülyalı ve uysal bakışları bir süre arabamıza refakat ediyor.

Çarşıda durduk ve anında şehir halkı tarafından kuşatıldık. Bizi mutlulukla karşıladılar ve kutsallığına halel gelmemiş yuvalarında bizi ağırlamayı teklif etmekten memnundular. Korkunç felaketten kurtulmuş oldukları için, üstüne gelen sulh için mutluydular ve gerçekleştirdikleri savunma nedeniyle oldukça gururluydular.

Varış haberimiz şimşek hızıyla yayılmıştı her tarafa. Dul kadınlar hoş geldin demek için koşturuyorlardı, hepsinin yüzünde kendinden memnun olma hali ışıldıyordu. O sırada buranın ileri gelenlerinden biri çıkageldi; Dörtyol'da geçireceğimiz süre içerisinde onun evinde kalacağımız belirlenmişti.

Soylu, zengin ve geniş bir aileydi. Etrafımızda bir sürü çocuk oynaşıyordu, aralarında torun hatta torun çocukları olanlar vardı. Evin yaşlı ve erkek üyeleri bizi geniş bir odada ağırlarken gelinlerle yeniyetme kızlar, gizlice gelip bizi seyrediyor ve gülüşerek kaçıyorlardı. Beyaz ve temiz bir odaydı; kar gibi parlak ipek perdelerle, Halep ve Şam kilimleriyle döşenmişti.

Biraz sonra ev sahibesi de geldi, leçekle çenesini bağlamış ve geniş, sık kıvrımlı bir elbise giymişti. Giyim kuşamında Ermeni taşralarına has giysilerden izler vardı, bu durum bize keyif verdi.

Bilge ve cana yakın bir kadındı bu yaşlı ev sahibesi. Solmuş, kurumuş çehresi geçmiş bir güzelliğin hâlâ silinmemiş izlerini taşıyordu. Gözleri anlamlı, zekâ doluydu, her bir sözü açık fikirliliği ve sağduyusuyla bizi şaşırtıyordu. Coşkusu,

sevinci ölçülüydü ama bize, düşman on defa şehre saldırsa da, kendilerinin doğurup emzirmiş oldukları delikanlıların on defasında da barikatlarda hazır olacağını, gerektiğinde orada öleceklerini söylediğinde sınırsız bir hayranlıkla ürperdiğimizi hissettik.

Akşam yemeğine kadar şehir halkından sayısız gelen giden oldu. Bizim tanık olduğumuz korkunç hikâyeleri dikkatle ve hissederek dinliyorlardı. Hepsinin yüzü ağır bir hüzünle kararmıştı. Ama yine de yenilmez bir coşkuyla bahsediyorlardı savunmalarından ve tüm ayrıntıları anlattıkları zaman o günlerin heyecanı, sarsıntısı ve yiğitliğiyle dolup taşıyorlardı.

Akşam yemeğine sadece ev sahibesi ve evin erkekleri katıldı, gelinlerle kızlar ayaktaydılar ve etrafımızda dönerek bizi ağırlamak için birbirleriyle yarışıyorlardı.

Yemekten sonra tekrar misafir odasında toplandık. Akrabalar ve dostlar bizi görmeye geldiler. Odanın iki yanında uzanan sedirler yeni gelenler tarafından işgal edilmişti. Sandalyeler ve tabureler getirildi, hatta gençlerle çocuklar bağdaş kurup yerde oturdular.

Mükemmel bir geceydi. Oraya has ananelere göre ağırlanıyordu misafirler. Erkekler sıradışı bir ciddiyetle adeta asık suratlıydılar. Delikanlılar ve genç kızlar ürkek bir saygıyla yaklaşıyorlardı büyüklerine; hemen hemen hepsi de Ermenice konuşuyorlardı, oysaki alışık oldukları dil Türkçeydi. Yaşlı kadınların şivesinin daha temiz, daha gerçek olduğunu gözlemledik; bundan iki nesil önce Ermeniceye aynı ölçüde vâkıftılar demek ki. Kadınlar alımlı, genç kızlar zarifti, orda burda hülyalı kara gözler parıldıyordu. Kehribar siyahı saçlar güzel örgülerle bellerine düşüyordu ve uzun boylu esnek vücutlarının her eğilişinde, her hareketinde bir ahenk vardı. Genellikle solgundular ve bu hastalıklı bir zarafet ka-

tıyordu çehrelerine. Bunun sebebi de Dörtyol halkının portakal ağacı kokularından sürekli sarhoş gibi olmalarıydı.

Yaşlı kadınlar harikaydılar, hiçbir yerde böyle bir durumla karşılaşmamıştım. Bilge ve itibarlıydılar, konuşmalarında ağırbaşlılık vardı, her sözleri ölçülüp biçilmişti. Irkın temiz gelenekleri kendilerinde buluşmuştu ve o yiğit halkın dehası şerefli alınlarına mührünü vurmuştu. Hepsi de asırlardan beridir gelen bir kıyafet içindeydiler; geniş sık kıvrımlı elbise ve sıkı bir cepkenden oluşuyordu tüm giysileri. Başlarını örten kırmızı leçek, içten konmuş ve küçük altınlar dizili bir saç bağı sayesinde alnın üstünde yüksekçe duruyordu. Altın paralardan yapılmış gerdanlıklar göğüslerinin üzerine yayılmıştı ve kolları saf altın bileziklerle kaplıydı.

Yaşlı kadınlar çarpışmada da harikalar yaratmışlardı. Yiğitleri yüreklendirmişler, uyuşukları alaya almışlar ve yorgunluktan, uykusuzluktan zayıf düşenleri yataklarından kaldırıp barikatlara göndermişlerdi. Bu yaşlı kadınlar mücadele edenlere yiyecek ve cephane yetiştirerek de yardım etmişlerdi ve korkunç susuzluk günlerinde, umudunu yitiren ve ıstırap içinde kıvrananları yanılsamalarla oyalayıp avutmuşlardı.

Tek kelimeyle Dörtyollu yaşlı kadınlar, o bir bölük cesur, yiğit Ermeni'nin canlı tarihiydiler. Dörtyol Ermenilerinin, ırkın en soylu damarından türediği onların varlığıyla aşikârdı ve geçmişe uzandığımız ölçüde, onların ta kaynağına yaklaştığımız ölçüde ne denli öz bir damardan geldikleri daha belirgin ortaya çıkacaktır.

Tüm gece boyunca meşguliyetimiz, acil sorunlar ve hikâyeler hakkında konuşmak oldu. Genellikle milletin çıkarları ve kaderiyle, özellikle de Dörtyol ve Giligya'nın durumuyla ilgileniyorlardı.

Hiçbir yerden yardım almadan, içlerinde 5.000 kadar kazazedeyi barındırıyorlardı. Dörtyol bir ana gibi sevgi taşan yüreğini açıp bölgedeki dul ve yetimlere sahip çıkmış, onların sefaletini şefkatle örtmüştü.

Yetimlerin sorunu büyük tedirginlik yarattı.

"Biz yetimhane istemiyoruz, biz yetimlerimize bakabiliriz," diyorlardı alçak bir sesle. Yetimleri analarından ayırmanın ne gibi sakıncalar doğuracağını içgüdüleriyle hissediyorlardı.

Sadece okul sorunuyla ilgili yardımlarımızı istiyorlardı. Bütçeleri zarar görmüştü ama her halükârda ve her türlü fedakârlığı üstlenerek, okulları açmaya ve şöyle veya böyle idare etmeye söz veriyorlardı.

Şehrin günlük işleri üzerinde pek durmuyor, dönüp dönüp büyük olaya geliyorlardı. Burada artık vaka, "felaket", *zulum* gibi kelimelerle tarif edilmiyor, "mücadele günlerinde" deniyordu. Ev sahibesi orada, zaman zaman odada bulunanların tasdik nidaları arasında, ayrıntılarını anlattı mücadelenin:

"2 Nisan günü Köprücek adlı bir çiftlikte gündüz vakti iki kişinin öldürüldüğü duyuldu. Olayı teyit edene kadar, çevredeki başka çiftliklerden, Hamidiye ve Adana'da saldırı olduğu haberi geldi. Bu haberler üzerine hazırlandık ve hepimiz de silah elde can vereceğiz diye ant içtik. Ertesi gün binlerce düşman kuşatmıştı bizi. Dörtyol'daki tüm Ermeniler sımsıkı birleşerek vahşi güruhun karşısında tek bir yumruğa dönüştüler. On beş gün sürekli silah boşalttılar üstümüze. Köyden dışarı çıkmadık ve bir yandan da barikatları güçlendirerek yiğitçe çarpıştık. Bu sırada susuz kaldık; tüm şehirli, yaşlısıyla genciyle barikatların ardındaydı. Kadınlar ve çocuklar düşman mermilerinin altında koşturup yiyecek ve askeri malzeme getiriyorlardı. İki kadın, biri Der Kevork-

yan Aris Efendi'nin karısı Anna ve ötekisi Ayıntap'tan [Antep] Yester Öğretmen, elde silah çatışmaya bile katıldılar.

On beş gün sonra düşman direnişimiz karşısında umudunu yitirmişti ve bizim gücümüz de susuzluktan tükenmişti. Ethem adlı binbaşı ile Mister Kenedi müdahale ettiler, kuşatanları uzaklaştırdılar ve suyu şehre geri verdiler.

Olanların bir yanlış anlamadan kaynaklandığı esas alınarak sulh yapıldı; kısacası istibdadın son oyunuydu bu ve artık tekrarlanması mümkün değildi; zararımız telafi edilecek, katiller cezalandırılacaktı, vb."

"Zararınız ne kadar," diye soruyoruz.

"Barikat kurduk, 800 hanesiyle tüm şehri çevreleyecek gibiydi; sadece 71 ev dışarda kaldı. Orada oturanları eşyalarıyla birlikte yanımıza alıp koruduk ama evleri ateşe verildi."

"Tüm o çarpışma süresince çok insan kaybınız oldu mu?"

"Çok az, hepsi 67 kişiydi ölen, o da barikatların dışında..."

Bir süre sessizlik hüküm sürdü ve herkes kendi düşüncelerinde yoğunlaştı:

"Etrafımızdaki köylerde epey maddi zarar oldu," diye ilave etti zengin bir çiftlik sahibi. "Nacarlı, Ocaklı, Özerli tamamıyla harabeye dönüştü. Evleri yaktılar, portakal ağaçlarını yok ettiler."

Nacarlı'dan bir aile reisi:

"Hamidiye'nin vurulduğunu duyduk, Hacınlı Sarkis, kıyımdan kaçarak ve yirmi kez hayatını tehlikeye atarak Nacarlı'ya geldi, Hamidiye'deki Ermenilerin nasıl apansız yakalandıklarını, kendilerini korumaya fırsatları bile olamadığını anlattı. Korkunç felaketi ayrıntılarıyla aktarıp derhal teşkilatlanmamız gerektiğini ima etti."

"Ne yiğitti o," diye bağırdılar yaşlı kadınlar hayranlıkla, "anası ve milleti için iftihar vesilesi..."

"Ne oldu şimdi?" deyip hemen ilgileniyoruz.

"Tutukladılar onu, hâlâ hapishanede..."

Ezici bir sessizlik herkesi lal etmişti. Gelecek hakkında şüphe ve tereddüt içinde birbirlerinin yüzüne bakıyorlardı.

"Tüm bir gün direndik vahşi güruha," diye devam etti Nacarlılı. "Ama nihayet yenik düşeceğimizi gördük ve gece vakti Dörtyol'a kaçmaya karar verdik. Burada zaten durumumuz için endişelenip Toplamaoğlu Hacı Hasan Yüzbaşı'yı yardıma göndermişlerdi, ona yolda rastladık. Neyse ki silahlıydık ve barut tedarik etmiştik; çünkü Dörtyol'a kazasız belasız ulaşmadan önce yolda birkaç kez çatışmak zorunda kaldık. Buraya vardığımızda kavganın iyice kızışmış olduğunu gördük ve biz de savunma mücadelesine katıldık."

"Şükürler olsun Allah'a," diye ilave etti iflas etmiş bir toprak ağası. "Biz sadece maddi zarara uğradık, Adana'da ve diğer yörelerde olanları duyunca, halimiz şükredilecek gibi geldi bize."

Bu adam Ocaklı'dandı. Ocaklı, Dörtyol'un kuzeybatısındaydı. 2 Nisan'da Kuzu Ucu denilen ve İcadiye köyünden Giritli göçmenler saldırmışlardı köye. Dörtyol'dan saldırıyı işitenler, birkaç yiğidi göndermişler, onlar da derhal yetişmiş ve yerli halkın da yardımıyla saldırganları oyalamışlardı. Ocaklı halkı da silahtan başka yanına hiçbir şey almayıp hemen kadınları, çocukları toplamışlar ve kaçarak Dörtyol'a sığınmışlardı. Güneyde Özerli köyündekiler ise, Ocaklılıların saldırıya uğradıklarını ve kendilerini savunarak Dörtyol'a ulaştıklarını işitince gelip onlarla birleşmişlerdi. Tüm bu evsiz, yersiz yurtsuz kalan köylüler hem çatışmada hem de sonraki günlerde, sığınacak bir liman, aş ve teselliyi Dörtyol'da bulmuşlardı.

Karşılıklı şefkat ve sevginin sıcak ortamındaydık. Her bir hikâye arasında kadınlar birbirlerine sarılıp teselli sözcükleriyle acılarını teskin ediyorlardı. Kederleri kısa süreliydi, onu diğer yörelerin felaketzedeleri için saklı tutuyorlardı. Bazen kadınlar yaşadıkları dehşet dolu bir anı hatırlayıp yakıcı gözyaşları döküyorlardı ama bu yaşların ardından bir tebessüm de doğuyordu; çünkü acı bir hatırayı, yüreklendiren ve gururlandıran birkaç hatıra takip ediyordu. Çatışma günlerine ait her hatırayı gerek evin çocukları, gerekse misafirlerle gelen çocuklar başlarını dikerek, alev alev gözlerle, merak içinde takip ediyorlardı.

Kendi sınırlarının ötesinde olup biten bir şeyle, kendilerini doğrudan etkilemiyorsa ilgilenmeyen başka köylülerin dar kafalılığına karşın Dörtyollular, milletin tüm sorunlarıyla yakından ilgileniyorlardı. Sorular birbiri ardı sıra yağıyordu bize. Başlıca kaygıları eğitim ve kültürle ilgili sorunlardı. Anadillerine susamışlardı ve gururla konuşuyorlardı onu. Kadınlarla çocuklar zaten Ermenice konuşuyorlardı, gençlerle yaşlı erkekler de bu konuda çaba gösteriyorlardı. Onların Kafkasya'daki Ermeni mahpuslar için merhamet dolu bir ilgi göstermeleri de yürek burkucuydu; kendi kardeşleri, evlatları hâlâ Erzin'de mahpus ve yarınları belirsizken farklı bir sulta altında gözyaşı akıtan uzak ve tanımadıkları kardeşlerine yüreklerinden verecek bir şey buluyorlardı.

Dörtyol'da gidip bakacağımız yıkıntı yoktu, onun yerine bahçeler vardı. Sabah erkenden sözleştiğimiz gibi gençler geldiler. Halka has bir deha ile uygun görülen yerlere kurulmuş barikatları ziyaret edecektik.

Portakal bahçelerinden geçtik ve defalarca harabeler arasındaki, açıklıklar üzerine atılmış küçük tahta köprülere ayağımızı bastık. Parlak ve ışıldayan çakmaktaşları üzerin-

den berrak bir su mırıltıyla akıyor, yer yer küçük bir yokuştan yuvarlanıp çalıların, çiçek açmış ağaççıkların arasında kayboluyor ve boy vermiş çayırlara damlalarını ulaştırıyordu. Sarı ve mavi çiçekler geniş yeşil düzlükleri benek benek süslüyorlardı. Çakmaktaşı üzerine düşen su damlasının çıkardığı kesik kesik ve berrak ses giderek daha yüksek şarıltılar arasında kayboluyordu. Güneş asırlık portakal ağaçlarının tepelerini aydınlatıyor, ışınları güçlükle ormanın derinliklerine süzülüyordu. Rüzgâr ağaçları salladıkça yaprakların arasından süzülen bölük pörçük ışınlar yerde oynaşıyor ve titreşen portakal dallarının gölgesinde aniden sönüyorlardı.

Olgunlaşmamış meyveler keskin bir bergamot kokusu yayıyordu ve açıklık bir alana geldiğimizde hava adeta boğucu bir hal almıştı. İlerde uzayıp giden barikatlar görünüyordu.

"Çatışma günlerinde içinizde elebaşları vardı herhalde," diye soruyoruz bize refakat edenlere.

"Pek yoktu," diye cevap veriyor içlerinden biri. "Hepimiz tek bir kişi olmuş gibiydik, konuşmadan birbirimizi anlıyorduk. Bir gece içinde barikatları kurduk, insanlar evlerinin temellerinden taşları söküp getiriyorlardı, kadınlarla çocuklar bile bizimle çalışıyorlardı. Çatışma başladığında kendiliğinden gruplar oluştu, ellerine neredeyse silah almamış insanlar aslan kesilmişlerdi, aramızda ak saçlı ihtiyarlar ve bıyığı terlememiş gençler vardı."

"Mevzileri nasıl kararlaştırdınız?"

"O da neredeyse kendiliğinden oldu."

Delikanlı bir süre askeri bazı ayrıntıları açıklıyor, hiçbir şey anlamıyoruz ama sağlam bir halk iradesinin gerektiğinde âlim ve her şeye muktedir olabileceğini düşünüyoruz.

"Komutanımız tehlikeydi," diye ilave ediyor bir başkası.

"Büyük küçük eşittik ve İncil kardeşliği vardı aramızda. Birbirine küskün, düşman olanlar barışmıştı, çünkü herkes komşusunun bileğine muhtaçtı, beraber ağlayıp beraber gülüyorlardı."

Mutlu hatıralarla gözleri gülüyor, sanki o günleri arar gibi...

"Kalplerimiz birlikte çarpıyordu," diye ekliyor biraz sonra. "Herhangi bir hadise bizi hep beraber üzüyor veya sevindiriyordu. Hatırlıyorum... Kuşatma günlerindeydi; genç papazlarımızdan biri, at sırtında günde birkaç kez barikatları dolaşmayı alışkanlık haline getirmişti. O bizimle birlikte çarpışmaya katılıyor, aynı zamanda moralleri yüksek tutmak için çaba sarf ediyordu. O sıralar Adana ve Hamidiye'nin düştüğünü duymuştuk ama ayrıntıları bilmiyorduk. Bir gün dağlardan bir haberci geldi. Kanlar içinden yürüyerek geçip gelmişti bize; ayağının tozu ile tüm gördüklerini nefes nefese ve ağlayarak anlattı papaza. Biz barikatların önünde bir şey duymuyorduk; sadece, yol üzerinde duran atına binmiş papazı görüyorduk. Güneşin altında, yalın ayak haberciye doğru eğilmiş, onu büyük bir dikkatle dinliyordu. Papaz atın üzerinde, aniden doğruldu. Her şeyi işitmiş ve kedere boğulmuş halde, hıçkırıklarla ağlamaya başladı. Paltosunun eteğiyle yüzünü örtmüş, tamamen dünyasını unutmuştu. Haberci derhal uzaklaştı. At hareket edip, barikatları dolaşmaya alışkın bir halde ilerlemeye başladı. Papaz asker gibi sıralanmış milletin önünden öylece başı eğik, yüzünü paltosunun eteğinin içinde saklamış halde, barikatların etrafını üç kez dolandı ve onun iniltilerinden Giligya felaketinin korkunç boyutlarına vâkıf olduk."

"Korkup sinmediniz mi bu umutsuzluk içinde?"

"Hayır! Aksine, öfke bizi daha da tahrik etti. Sadece susuzluk..."

Evet, susuzluk Dörtyol hikâyesinin en çarpıcı olayıydı. Dokuz gün boyunca suyu kesmişlerdi ama sadece son üç gün tamamen susuz kalmışlardı. Küçük çocuklar, hepsinin damarlarında sanki alevler dolaşır gibi, korkunç ıstıraplarla ateşler içinde ölmüşlerdi. Ağızları içinde dilleri kuruyor, ateşten yanan kupkuru bedenlerinin akşam rutubetinde serinlemesi için can atıyorlardı. Her türlü suyu içmişlerdi. Zehirli ve leş kokulu bataklıkları kurutmuşlardı. Yeşilimtırak çamur gibi kaygan bu suların "sıcak, kan gibi" olduğunu söylüyorlardı.

Tamamen umutsuzluk içinde bazıları vahşi hayvanlar gibi azgınlaşmış, bazıları da bitkiler gibi solup kendini bırakmıştı. Bu yüzden kadınlar, genç kızlar yanlarına gelir, umut ve inanç telkin ederler, sabırsızlıklarını giderip oyalamak için yanılsamalara baş vururlardı ve bazen birkaç saat, birkaç dakika dahi kazanabilmek için uzaklardan elleri boş kovalarla geçip, içinde su olduğunu, su bulduklarını zannetmelerini sağlamaya çalışırlardı.

Uzun süre tüm şehri kucaklayan barikatlar boyunca dolandık durduk. Her taşın bir hikâyesi vardı, çoğunu martini mermileri dışardan kazıyıp, aşındırmıştı. Bir süre yerde, yuvarlanmış taş yığınları üzerinde oturduk ve hemen hemen hiç konuşmadan etrafımıza bakıp durduk; çeşit çeşit duygularla doluydu yüreğimiz.

Manen ve bedenen canlanmış olarak, ertesi sabah Dörtyol'dan ayrıldık. Karanlık ve yas birkaç gün ruhumuzdan uzaklaşmıştı ve o cesur, yüce gönüllü insanlar arasında yeni bir güç ve yeni bir şevk kazanmıştık; içimizde pek çok duyguyla birlikte sonsuz bir minnet vardı şüphesiz.

Şehrin sınırına kadar arabamıza refakat ettiler. Vedalaşıp ağır ağır uzaklaşırken onlardan, hem gözyaşı hem tebes-

süm vardı yüzümüzde; ama gözyaşı tatlı ve avutucuydu bu kez.

Araba, sarsıntılar içinde, Dörtyol'un barikatlar dışında kalan ve bu yüzden yıkıntıya uğrayan mahallesinden geçiyordu. Düşman güruhunun nereye kadar ulaştığını sormaya gerek yoktu, izlerini bırakmışlardı –baltalanmış ağaçlar, köklerinden sökülmüş portakal ağaçları, ayaklar altında ezilmiş bahçeler ve orda burda bir başına kalmış ve kelimenin tam anlamıyla yaprakları tamamen yolunmuş ağaç iskeletleri. Sakin ahaliye saldıran o uğursuz, insan kılıklı yıkıcı ruhu izah etmek için daha mükemmel, daha belirgin bir manzara hayal edilemezdi.

Bu sefer de Hamidiye'ye gitmek için Erzin'e uğramak zorundaydık. Vaktimizin yetersizliğini göz önünde bulundurarak tekrar mahpustakileri görmeyi ummuyorduk ama alışageldiğimiz üzere denedik ve başarılı olduk. Kısa ve yetersiz bir görüşme sırasında Payas sürgünleriyle ilgili tüm bildiklerimizi ilettik ve onlardan da, o sürgünlere yolda rastlama ihtimalimizin olduğunu öğrendik.

Bu durumda yola çıkmak için acele ettik. Atlar çözülmemişti bile ve arabamız çarşıda hazır beklemekteydi. Ancak yerleşmiştik ki, çok genç ve çok esmer biri bize doğru geldi. Türktü; *selam*ını verdikten sonra ürkekçe bir an durdu ve bütün ısrarlarımıza rağmen hiç konuşmadı. Sevimli kara gözlerinde hem hüzün hem de tebessüm vardı ve sıcak bakışları üzerimizde odaklanıyordu, bir bende bir de kadın arkadaşımda. Bir süre önce yanımızdan uzaklaşan arabacının geri dönmesiyle birlikte bu Türk delikanlı da vedalaşıp gitti.

"Konuştunuz mu kendisiyle," diye sordu arabacı. Artık yola çıkmış ve delikanlıdan epeyce uzaklaşmıştık.

Sürekli dolaşan biri olarak arabacımız değişik yerlerin

hikâyelerine tüm ayrıntılarıyla vâkıftı. Yıkıntılara gittiğimizde bizler gibi ilgi gösterir ve sık sık bizimle birlikte gezerdi. Çoğunlukla felaketzedelerin bölük pörçük sözlerini tamamlayan da kendisi olurdu.

"Mehmet'tir o gencin adı, Maraşlıdır," dedi nihayet. "Onun yaptığını kimseler yapmadı."

Arabamız o sırada imkânsız zıplayışlarla Erzin'den ayrılmak üzereydi.

Merakımızı gidermek için Erzin olaylarını ve Maraşlı Mehmet'in hizmetlerini anlattı.

Çarşamba günü saat 11'de Erzin mutasarrıfı Asaf Bey'e Adana'dan, 24 saatten beri kıyım olduğunu haber veren bir telgraf ulaşır. Mutasarrıf derhal Türk ahaliye silah dağıtır. Perşembe günü peynir almak üzere Erzin'e gelen dört Dörtyollu Ermeni yolda katledilirler. O sırada iki Müslüman, *sabık* Müftü ve Musa Efendi Erzin'de bulunan 200 kadar Ermeni'yi toplar, götürüp bir hana yerleştirirler ve güruhun saldırılarına karşı onları korumaya alırlar. Buna rağmen savunma giderek zora girer ve kudurmuş silahlı kalabalık, *gâvur*ların üzerine yürür. Birkaç *hoca* gelip yukarıda anılan Türklere katılırlar ama nafile. Bunun üzerine çaresiz, bin türlü yola başvurup ve hayatlarını da tehlikeye atarak Ermenileri handan alıp hapishaneye götürür ve burada onları iyice emniyete alırlar. Ermenilerin dışarıyla irtibatı tamamen kesilir. Vahşi güruh, günlerce onları ablukaya alır ve an gelecek açlık Ermenileri kalelerinden çıkmaya mecbur kılacak diye sabırla beklerler. Ve gerçekten de kuşatma altındakiler için hayat dayanılmaz olmaya başlar. Türkler bile artık onların çemberini aşıp Ermenilere erzak ulaştırmaya cesaret edemezler. İşte o sırada Erzin'in Türk mahallesi sakinlerinden Mehmet'in vicdanı el vermez ve o yirmi yaşındaki genç tükenmez bir şevkle, ölümü göze alıp nere-

deyse günün her saati Ermenilere yiyecek taşır. Etrafı sarılmış Ermenilerin ceplerindeki para bittiğinde dahi kendi kesesinden beş altın harcar. Bu, iki üç seneden beri, mimar Giragos Usta'nın yanında çalışarak biriktirebildiği yegâne parasıdır.

Büyük bir kısmı gurbetçi olan Erzinli 200 Ermeni hayatlarını bu Türk delikanlıya borçlular.

Arabacı hikâyesini tamamladığında, Erzin'den iyice uzaklaşmıştık. Yüreklerimiz yeni, farklı bir duyguyla dolup taşmıştı. Zihnimde Maraşlı Mehmet'in esrarlı ve huzur dolu sevimli bakışlarını canlandırırken heyecan doluyordum.

Düşmanın karanlık vicdanı içinde nasıl bir pırıltıydı o? Mehmetleri, vahşi güruhun kitlesel şuursuzluğu ve yıkıp yok eden gücü karşısında tek başına durmaya ve muzaffer kılmaya iten o ışık kaynağı neredeydi?

Bizi teselli eden bu düşünceler eşliğinde yol alırken, uzakta bir konaklama olduğunu fark ettik. Tekmil bir kervan durmuştu, Türk ve Ermeni mahpuslardı şüphesiz, çünkü atlı ve silahlı birliklerin safları çok belirgindi.

Yolumuz gelip geçenlerle canlanmıştı. At veya eşeğe binmiş telaş içinde sarıklı *hoca*lar, uzaklardan, sefil ve mutsuz görünümlü küçük köylerden gelen, paçavralarla örtünmüş Türk kadınları, hapse düşmüş yakınlarını görmek için kervanın geçiş yolu üzerine diziliyorlardı. Yer yer öbekler oluşturuyorlardı ama jandarmalar bunu görür görmez derhal gelip dağıtıyorlardı.

Karşımızda engin bir tiyatro sahnesi uzanıyordu, gerçi uzaklık nedeniyle bir şey duymuyor, ancak görüyor ve özellikle pek çok şeyi sezinliyorduk.

Tek kaygımız bizim mahpuslara yaklaşabilmekti. Gönderilen para ellerine geçmiş miydi ve araba kiralayabilmişler miydi, yoksa kervana yürüyerek mi katılmaktaydılar? Bilmi-

yorduk. Arabacımızla anlaşıp yoldan saptık ve mahpuslara doğru ilerledik.

Onlar yola çıkmaya hazırlanıyorlardı ve süratle arabalara yerleştiriliyorlardı. Atlı askerler silahlar omuzlarında saf tutuyorlardı. Yaklaştıkça meşum çehreler, katliam hatıralarıyla bocalayan bakışlar, dev ve canavar maskelerini fark ediyorduk. İnsanlık, her birinin vicdanı duyulmadık cinayetlerle yüklü bu korkunç canavarları, sanki tiksintiyle bağrından dışarı kusmuştu. Yüzleri dehşet ve tiksinti duygusundan hemen sonra, olağanüstü bir acıma hissi uyandırıyordu. Ve bizim de, içgüdülerimizin derinliklerinde bu duygu depreşiyordu. Şüphesiz bedbahttı o iğrenç yaratıklar, yüzleri asla güneş ışığıyla aydınlanmamıştı sanki. Öylesine karanlık bir şey vardı ki içlerinde. Bedbahttı o eller, sadece yıkıp yok etmeyi ve katletmeyi biliyorlardı. O yassı ve yatık alınlar insani bir gurur taşımamışlardı. O gözler hastalıklı resimlerle doluydu ve gözyaşının iyileştirici, yatıştıran hoşluğunu tanımıyorlardı.

Bizimkiler neredeydiler? O mahpuslar kervanında Ermeni mahpusların huzurlu, düşünceli ve ciddi yüzlerine adeta hasret kalmıştık. Kervanın yanına ulaştığımızda, onlar arabalarda, muşamba perdeler ardındaydılar, sadece sırtlarını görüyorduk. Kendileriyle irtibat sağlayamasak da, başlarındaki *çavuş*tan öğrendiğimize göre hepsi arabalıydı ve gönderdiğimiz para vaktinde ellerine ulaşmıştı.

İçimiz daha rahatlamış bir halde ve kervanı biraz uzaktan ama hızımızı onun gidişatına ayarlayarak takip etmek suretiyle yolumuza devam ettik.

"Bizimkiler nerede?" diye soruyorduk her an ve arabaları örten perdelerin ardından onları tanımaya çalışıyorduk.

"İşte," dedi, kadın yol arkadaşım, "bizimkileri ayırt etmek kolay, hepsi de zincire vurulmuşlar!" Evet, hepsi, hatta

gariban bir papaz dahi! Oysa Türk mahpuslar serbest hareket edebiliyorlardı, Ermeniler sıkı sıkıya zincirlerle bağlanmışlardı.

Daha musibet bir manzara düşünülemezdi. Ermeni mahpuslar arabanın içinde iki sıra halinde oturmuşlardı ve her birinin kollarını arkadan bağlayan zincir bir uçtan ötekine uzanıyordu, öyle ki indikleri zaman hep birlikte inecekler, içlerinden biri hareket etmek isterse hepsi de o yöne doğru kaykılmaya mecbur kalacaktı. Tek başına zincirlenmiş Ermeni mahpuslar da vardı; bunlar Türk mahpusların arabasında oturuyorlardı, tabii olarak bu Türk mahpuslar zincirli değillerdi.

Bu hayâsız adaletsizlik içimizde isyan duygusunu alevlendirdi, özellikle de onlar şehit ve kurbanlar gibi solgun çehreleriyle mevcudiyetimizi hissedip gözleriyle bizleri ararken. Yollarımızın ayrıldığı yere kadar, haksızlığa uğramış mahpuslarımızın gözleri önünde olmak, hiç olmazsa sessiz varlığımız ama engin yürek birlikteliğimizle moral verip ıstıraplı yolculuklarını hafifletmek için çaba sarf ettik.

Mahpuslardan ayrılmaya mecbur olduğumuzda, aniden kör bir hüznün içine düştük. Az önce sahip olduğumuz o dikkat kesilmiş, kollayıcı halimiz sonsuz bir ruhsal yılgınlığa dönüştü, tükenmiştik. Uzun süre şuurumuz bulanık, uykuluymuş gibi yol aldık.

"Katlettiler, katlettiler! Kurtulanları zincire vurdular, direnenleri astılar! Kaçalım, kaçalım! Kurbanınız olayım, bu memleketin güneşi bizim için kararmış artık!"

Birkaç dul kadın, Hamidiye kasabasından arabamızı görmüşler ve bizi karşılamaya gelmişlerdi. Bu sözlerle selamladılar gelişimizi.

Yeniden yıkıntılar! Hamidiye, yolculuğumuzun son

uğrağıydı ve hakikaten artık acıya katlanacak mecalimiz yoktu. Asabi bir hassasiyet bizi kavuruyordu. Gözyaşlarımızı bastırmak bir yana, aksine çocuklar gibi hüngürdeyerek ağlıyorduk ve felaketzedeler bizim bu hastalıklı halimizi görünce hemen susup yanımızdan uzaklaşıyorlardı.

Daha arabadan inmeden, Hamidiye'de durmayıp derhal Adana'ya doğru gitmeye karar verdik. Zihnimdeki ilgisiz, ağlamaklı, sağır haykırışlar birden dudaklarıma dökülüyor:

"Kaçalım! Kurbanınız olayım, bu memleketin güneşi bizim için kararmış artık! Yardım edin! Yardım edin!"

Arabamız o sırada harabeye dönüşmüş mahallelerde ilerliyordu. Kömürleşmiş kemikler, kararmış kan lekeleri, lime lime ve yanık kumaş parçaları yeniden gözlerimizin önündeydi. Yer yer cesetler veya insan kalıntılarının güneş altında yavaş yavaş çürümesiyle salınan koku, boğucu havayı daha da soluk alınmaz hale getiriyordu.

Araba, yıkıntılar arasında durdu. Ordan burdan beliren hayalet gibi simalar, dul kadınlarla yetimler hücum ettiler üzerimize. Terzi Ğar'ın evinin külleri önünde toplanmışlardı; 100'den fazla Ermeni, çoluk çocuk sabaha kadar direnmiş ama sinsi düşman evi tutuşturucu maddelerle ıslatıp ateşe vermişti. Hepsi de yanmıştı, kaçanlar ise silah mermileriyle vurulmuştu. Şimdi o yangının, o korkunç can çekişme saatlerinin sanki bir hatırasıymış gibi devasa bir yıkıntı belirmişti karşımızda. Rüzgârın yerdeki tozu havalandırarak oluşturduğu kül tepelerine insan kemiklerinin külleri beyaz ve parıldayan bir görünüm veriyordu.

O evin yıkıntılarından ötede ateşe verilmiş diğer evlerin kalıntıları sıralanmıştı. Kül! Kül! Umutsuzluğun kol gezdiği ovaya dimdik inen güneş ışınları sanki hiç ısıtmıyordu; çünkü yerden ölümcül ürperticiliğiyle bir soğuk yükseliyordu ve titriyor, müthiş titriyorduk.

Ardımızda tabiat en güleç yüzünü sergilemekteydi. Berrak, lekesiz, masmavi gökyüzünün altında, nehir bitkiler ve koruluklarla yüklü kıyıları yalayarak nazlı nazlı akıyordu. Yıllanmış kemerli bir köprü nehrin üzerinde olanca gösterişiyle uzanmıştı.

Ama biz görmeksizin bakıyorduk, dünya bizim için yeniden kararmıştı ve ölümün gölgesi altındaydık. Dul kadınların hayalete benzer simaları gittikçe uzaklaşıp kül tepelerinin ya da orda burda ayakta kalmış duvarların ardında kayboluyorlar.

Araba hareketlendi, yola çıkacaktık. Bir kez daha terzi Ğar'ın evinin küllerine diktik bakışlarımızı ve o sırada delirmiş dul bir kadın arabamıza yapıştı; sesi ağlamaklıydı:

"Süt çocukları da vardı! Onlar cıyak cıyak bağırıyor, gece boyunca ağlıyorlar."

Başını salladı ve bir an sanki bir düşünce arıyormuş gibi öylece kalakaldı, gevşek dudaklarından tükürükler göğsüne kadar uzuyordu. Bir süre havada korkunç bir kahkaha çınladı ama hemen ardından yaşlı ve acılı gözleri hüzünlendi, daha yumuşak bir sesle mırıldandı:

"Ninni söylüyorum onlara, gece boyunca, ama ağlıyorlar, kurban olduğum, ağlıyorlar!"

Arabacının kamçısı atların başının üzerinde şakladı; uzaklaşıyor, kaçıyorduk adeta. Yola çıkmak için iki saat kadar atların dinlenmeleri gerekiyordu. Her halükârda o geceyi yıkıntılar arasında geçirmemiz imkânsızdı ve arabacının tüm isteksizliğine rağmen ısrarcıydık. Sabah Dörtyol'dan yola çıkmıştık ve akşama Adana'da olmak istiyorduk.

"Şimdiye kadar böyle yolcum olmamıştı," diye şikâyet ediyordu arabacı.

"Dileyelim bundan sonra böyle yolcun hiç olmasın," diye cevapladık ve kararımıza göre hareket etmesini ilettik.

O iki saati Sabatier adlı Fransız bir ailenin yanında geçirdik. Hamidiye'deki dul kadınların koruyucusu haline gelen bu aile evlerinde 1.000 kadar felaketzede kadın ve çocuğu himaye ediyordu, aralarında sadece yedi erkek vardı. Kuşku ve korku dolu günler boyunca sadece üç renkli bayraklarının altında, dehşete kapılmış, bunalmış kaçakları korumakla kalmamış, onlara gıda ve giyecek bile sağlamışlardı.

Adabımuaşeretin gereklerini yerine getirip kendimizi tanıştırdıktan hemen sonra evin hanımı olay hakkında konuşmaya başladı. Hamidiye'de yangın ve silahla 800 kişi ölmüştü, 300'ü dışardandı. Düşmanın gaddarlığının verdiği dehşet ve ürperti duygusu bu Batılı insanları hâlâ etkisi altında tutuyordu. Onlar gözleriyle görmüşlerdi ve bize anlattıkları her şey sıcak ve çarpıcı hakikatin kendisiydi.

"Kâğıt üzerinde yazılı hikâye değil bu," diyor evin hanımı, "gözlerimizle gördüğümüz ve kulaklarımızla duyduğumuzdur."

Çarşamba günü Hamidiye'deki Ermeniler kilisede vaaz dinliyorken Müslüman biri gelir ve papaza, hükümet konağından derhal kendisini rica ettiklerini söyler. Halk bir an şaşkın kalakalır, ardından dağılır. O sırada hükümet konağında Ermeni bir memur, Giragos Efendi, bir telgraf geldiğini görmüştür. Ne olduğunu öğrenmek ister; ancak kendisini ilgilendirmediğini söyleyerek onu yaklaştırmazlar. Ermeni memur, Türklerin toplanıp telgrafı okuduklarını ve köpürdüklerini görünce, görev yerinden ayrılır ve aceleyle şüphelerini halka duyurur. Ermeniler dükkânları kapatır ve konuşup danışmak için yer yer toplaşırlar. Herkesin yüreğinde kuşkular vardır, ancak çoğu büyük bir felaket olacağına inanınamaktadır. Kısa sürede silah atışları başlar ve akşama kadar ara vermeksizin devam eder. Hâlâ açık duran

Ermeni dükkânlarına saldırırlar, öldürürler ve talan ederler. Kapanan dükkânları kırıp dökerler ve öldürmek için sahiplerini aramaya koyulurlar. Karanlık başladığında, güruh Ermeni mahallelerine girip evleri ateşe verir. Alevler içinde ölmek istemeyen pek çoğu da silahlarla vurulurlar. Yer yer direnişle karşılaşan düşmanlar büsbütün kudurur ve bazı yerlilerin zaafını fark edip kıyıcılıkta daha zalim, daha acımasız olsunlar diye *aşiret*leri getirtirler. Yörenin *kadı*sı katillerin başında durup onları cesaretlendirir.

"Adamları vurun! Talanla vakit kaybetmeyin! İmansızların *mal*ı ne zaman da olsa bizimdir!"

Kadınlar çıldırmış bir halde, güruh içinde kendilerine tanıdık komşular fark edip yalvarıyor ve evlatları için merhamet diliyorlar. Her yerden yürek burkan feryatlar yükseliyor, "Evlatlarımı esirgeyin!", "Evladımı esirgeyin!" ve karşılık veren silahlar oluyor.

Gürleyen mermiler sağır edicidir. Dumanlar ve alevler arasından, suratları yol yol kan olmuş, gözleri körelmiş yaralı insanlar fark ediliyor. Ellerindeki süt çocuklarını korumak, kurtarmak için deli bir çabayla yüksekte tutmaya çalışıyorlar ve düşman kara ve kuru kollarıyla atılıyor üzerlerine.

"Katiller korkunç bir sarhoşluğa yakalanmışlardı. Yolunu kaybetmiş çocuklara bile hırlayarak, uluyarak saldırıyorlardı. Gözleri dönmüş, insani herhangi bir hissiyattan mahrum, isimsiz canavarlar gibiydiler. Bugün o manzarayı yeniden hatırladığımda, bunların gerçek olduğunu gözlerimle görmüş olduğum halde inanmak için zorlanırım."

Bize hoş geldiniz demek isteyen ziyaretçilerimiz de oldu, Rum bir memurun annesi, Süryani bir kadın vb. İçlerinde Giragos Efendi'nin karısının da bulunduğu felaketzedeler de gelmişti. Sohbet gittikçe alevlendi, herkesin yüzü öylesine

acı ve elem ifadeleri almıştı ki henüz kendilerini dinlemeden gözyaşlarımız boşanıveriyordu.

"Ne ana yürekleri yaralandı, yazık," diyordu Rum kadın, başını sallayarak.

Giragos Efendi'nin karısı ağlayarak anlatıyordu:

"Bir eve sığınmıştık 40-50 kişi. Gençler karşı koydular ama boşuna. Düşmanlar her yandan fışkırıyordu ve sayılmayacak kadar çoktular. Nihayet ateşe verdiler, üç evladımı da vurdular, her adımımda birini düşmüş görüyordum. Çocuklarımın cesetleri yol üzerinde kaldı ve beni baygın halde Sabatier ailesinin yanına getirdiler. *Efendi*mi artık görmedim."

"Ben bayılmadım," diye karşılık verdi bir başkası. "Acımdan taş kesilmiştim; öylece, katledilen çocuklarıma bakıyor ve bir şey anlamıyordum. Onların parça parça olmuş bedenleri, göle dönmüş kanları beni ayıltmıyordu. Görüyor ama anlamıyordum ve olup bitenlerin o an vuku bulmadığını zannediyordum, uzak ve benimle ilgisi olmayan bir şeydi. Fakat birdenbire sanki bir el yüreğimi bulandırdı ve bağıra çağıra kaçmaya başladım."

Kadın başını kaldırıp dehşet dolu gözlerini üzerimizde gezdirdi. Hissettiklerini anlatamadığından sıkıntı içindeydi ve elleriyle göğsünü paralıyordu. Çok zor da olsa sonunda kekeledi:

"Çocuklarımdan kaçmıyordum, duyduğum acıdan kaçıyordum, kederimden! Kana boğulmuş yüreğimden!"

"Vay başına! Nasıl yaşadın," deyip içlerini çekiyorlar onun kadar yaslı diğer kadınlar.

"Bizim yaşamamız bir lanettir," diye cevapladı genç bir kadın. "Olup bitenler aklımıza geldikçe ve sevdiklerimizin katillerini gördükçe her gün birkaç kez ölüyoruz. Hepsi de bize tanıdıktı, isim isim biliyorlardı; cesetleri inceleyip

kimin öldürülmediğini anlıyorlar, ortaya çıkmasını bekliyorlardı. Bir oğlumu kurban verdim ama ötekisi buraya kaçarak kurtuldu. On gün bana eziyet ettiler, gelip sağ kalan oğlumu istediler."

"Oğlun nerede şimdi," diye sordular onu tanımayan kadınlar.

Kadın eliyle belirsiz bir uzaklık göstererek cevap vermedi.

"Dokuz yaşında bir çocuk," dedi Bayan Sabatier, "korkudan adeta hasta oldu. O günden beri aydınlıkta ortalığa çıkmaktan korkuyor, karanlık köşelerde saklanıyor. Biri kendisine yaklaştığında ise tüm bedeniyle titriyor, inanılmaz şekilde titriyor."

"Eli ellerimin içindeyken katlettiler *yavrum*u," diyor başka bir kadın ağlayarak. "Hepsi ölmüştü, benle son oğlum kalmıştık. Henüz küçüktü, ancak on yaşlarında. Kana bulanmıştım ama benim kanım mıydı yoksa çocuklarımdan mı üzerime fışkırmıştı bilemiyordum. Evde tüm sesler kesildiğinde, katillerden biri bize doğru geldi, elindeki balta sapına kadar kırmızıydı kandan."

"Tek yavrum kaldı, acı," dedim.

"Kız mı?" diye sordu.

Başörtümü kaldırdım ve oğlumun başını örttüm:

"Evet," dedim, "kız."

Bir süre durdu, tereddütlü gözlerle bir bana bir de oğluma bakıyordu. Oğlumun elleri ellerimin arasında titriyordu. Birden eğildi, eteğini kaldırarak cinsini tespit etti ve bir balta darbesiyle öldürdü.

Bu sözleri zorlu bir sükûnet takip etti, orada bulunan herkesin gözleri cam gibi parlıyordu. Hummalı bir öfkeyle yanıyorduk ve gözyaşlarımız gözbebeklerimizin üzerinde donup kalıyordu.

Bu bedbaht insanlara teselli vermek ve barış telkin etmek için gelmiştik; neredeydi o sözlerimiz? Neredeydi o bizden bekledikleri iç huzur? Konuşanlar biz değildik ki, felaketzede halktı. O ölüm sessizliği içinde yaşlı, kör bir kadın mesaj iletircesine halkın ortak hükmünü ifade ediyordu:

"Dar gününde başını taşa vursan, taştan gözyaşı gelir, ama *düşman*dan *merhamet* gelmez."

Aynı anda uzaktan, delirmiş annenin gittikçe yaklaşan ninnisini duyduk.

Herkes onun sözlerini hatırladı ve hıçkırarak ağlamaya başladı. Felaketzedelerle sadece biz değil, Fransız ve yabancı kadınlar da ağlıyorlardı. Bir an Rum annenin gözyaşlarıyla ıslanmış çehresini bize döndürdüğünü fark ettik; bütün bunları görmüş, işitmiş olduğumuz halde hâlâ yaşıyor, hâlâ ayakta kalabiliyor oluşumuza şaşırıyor gibiydi sanki.

Sabatier ailesinin ısrarlarına ve yerli halkın ikazlarına rağmen kararımızda inat ettik ve aynı gün yola çıktık.

Gece boyunca yolculuk yapacaktık, ama ne gam! Umudumuz, aşırı bir fiziksel yorgunluk yaşamak suretiyle çalkantı içindeki ruhumuzu dindirmek ve unutmaktı, unutmak, unutmak...

Araba çarşının içinden geçti, cinayetle itham edilen insanlar dükkân önlerinde alçak taburelerde oturmuş, rahat rahat *nargile*lerini çekiyorlardı. Gökyüzünde süzülen kan kızılı bulutlar günbatımını haber veriyordu. Biz birbirimizle konuşmuyor ve katillere bakıyorduk. Türk bir çocuk geçti yanımızdan, bir küfür savurdu bize. Başkaları gülerek karşılık verdiler. Araba daha hızlandı ve Hamidiye, yıkıntılarıyla, cezasız kalmış katilleriyle birlikte ardımızda kayboldu.

Gece giderek bastırıyor ve etrafımızdaki ıssızlık daha da hissedilir oluyordu.

O denli kusursuz bir sessizlik vardı ki arabamızın gürültüsünün yankıları çalınıyordu kulağımıza ve ılık bir rutubet bizi sarıp sarmalıyordu. Yıldızlarla bezenmiş gökyüzünden çevremize puslu bir ışık dökülüyor ve bu ışıkla biz karanlığın giderek koyulaşan tabakalarının ardında eski bir hisarın harabelerini görür gibi oluyorduk.

Gece yarısına kadar, iki saate yakın durmak zorunda kaldığımız Misis'e kadar, yolculuğumuz boyunca gördüğümüz, işittiğimiz olayları ve resimleri aklıma getirip onları düşündüm. Zihnimde kâh o, kâh bu sahne olduğu gibi, aynı şiddetle canlanıyordu. Yüreğim avuntu bulmayan bir acıyla kavruluyordu ve o acıda tevazu vardı, isyan vardı ve bazen de kibir vardı.

Ayaklar altına alınmış, kana boğulmuş ırkımın sesi en şiddetli nağmelerle damarlarımda çınlıyor. Düşmanın niyetleri bir kez daha boşa çıkmıştı ve bizzat tanık olduğumuz şeylerden kaynaklanan umut kırıcı acı izlenimlerimize rağmen, ölümsüz ve yıkılmaz olan bir şeyin ayakta kaldığını, katillerin baltasından, bıçağından, silahından ve onların çıkardığı yangından kurtulduğunu hissediyordum; ırkın dehasıydı bu.

Ari ırkına özgü aydınlık düşkünü ve sükûnet eğilimlerimizin asıl düşmanı, karanlığın ruhu, asırların yenilmezi o yakıp yıkan kasırga, sürekli filizlenen hayatiyetimiz karşısında güçsüz kalmaya mahkûmdu. Ve bu duygu tüm yıkıntılar üzerinde uçuşuyordu; şehitlerin küllerinden, dul kadınların hayalete dönmüş şaşkın görüntülerinden yansıyor, yetimlerin gözlerinde ışıyordu ve bu duygu, çocuk ruhlarındaki bilinçsiz derinliklerde de mevcuttu, kırılmış ve silinmiş bir toplumdan geriye kalanların ruhlarında olduğu gibi.

Ve bu, ırkın intikamıydı...

Galip gelen düşüncem bazen kendi doğrularından sapı-

yor, ayrıntılar içinde kayboluyordu; ürperti ve dehşet sarıyordu her yanımı. Kâbus gibi hayaller hızla akıyordu hafızamdan ve zavallı yüreğim düzensiz vuruşlarla çarpıyordu.

Araba karanlıkta ilerliyordu ve ikimiz de uyanık olmamıza rağmen birbirimizle konuşmuyor, düşüncelerimizin izini sürüyorduk. Gece giderek daha rutubetli oluyor, adeta soğuyordu ve biz paltolarımızın içinde titriyorduk.

"Dünya kararsın ve artık bir şey görmeyelim!"

Kaçıyorduk, kaçıyorduk ve çenem birbirine vuruyordu, hastalıktan mıydı acaba? İkimiz de Adana'da yakalanmıştık sıtmaya ve yolda acısını unutmuştuk. Kaçıyorduk! Kaçıyorduk! Atlar çıldırmıştı sanki, arabacı bağırıp çağırıyor ve rast geldiğimiz köylerin yakınından geçerken bu zamansız yolculuk gürültümüze uzaklardaki köpeklerin ulumaları karşılık veriyordu. Daha hızlı, daha hızlı! Varlığımızın derinliklerinde sesler uyanıyordu, sesler, kâbus gibi, cehennemi sesler...

"İmdat! İmdat!"

Atlar çıldırmış mıydı? Uçarcasına yeri döven toynaklarından kıvılcımlar saçılıyor, yerdeki toz bulut gibi yükseliyordu; sanki görünmez bir elin okşayışından rahatsız olmuş gibi kulaklarını silkeliyorlardı ve bazen kişniyor, başlarını sallayarak hızla ileri atılıyor, önümüzde uçurumlar açılmışçasına zıplayıp şaha kalkmaya çalışıyorlardı.

Birkaç saat böyle geçti ve birden uyandık. Misis'e varmıştık, gece yarısıydı ve cani köy uyuyordu. Arabacı atları çözdü ve yemleyip, dinlendirmek üzere götürdü. Biz arabada kaldık.

Gece yarısıydı... Uyuyabilir miydik? Bir adım ötede insan külleriyle örtülmüş uğursuz yıkıntılar duruyordu. Bir adım ötede iskelet parçaları, çocuk kafatasları, yıkılmış *ocağ*hlar ve her yerde kurbanların hayalet misali hatıraları...

Cani şehir uyuyordu. Ayağa kalktım ve etrafıma, damların üzerine baktım, uzun, uzun süre. Ve kibrimi ve nefretimi o denli şiddetli hissettim ki bunun üzerinde durup düşünmeye kalkışmadım.

Kaç gündür Adana'ya dönmüştük. Bizim mahpuslardan birkaçı serbest bırakılmışlardı ve günlük gidiş gelişlerimizde bunların annelerinin, karılarının gülümseyen ve memnun çehreleriyle karşılaşıyorduk. Harp mahkemeleri artık çalışmıyorlardı ve yeni atanmış valinin medeni idaresi ve hürriyetperver oluşunun etkisi yaralı ve sabırsız Ermeni toplumu üzerinde günden güne yayılıyordu.

Kimse henüz felaketi unutmamıştı, kimse henüz yasına teselli bulmamıştı. Fakat millet hep birlikte toparlanıyor, safları sıklaştırıyor ve düşmanın açtığı kanlı yarıklar yavaş yavaş kapanıyordu.

Diğer yerlerden, kırım günlerinden etkilenip duyarlılık gösteren taşralardan vaktin geldiğini anlamışlardı. Bize yollanan giysi bohçalarının içinde gelinliklere rastlıyorduk! Onları bir yana koyup sakladık. Gün geldi o gelinlikler kullanıldı.

Yakın ve komşu taşralardan her gün hali vakti yerinde bekârlar geliyor ve yetişkin yetim kızlarla evleniyorlardı.

Hüzünlü düğünlerdi tabii ki, davetlileri yaslı. Fakat o seller gibi gözyaşlarının ardından, gelinlerin yüzlerinde dingin ve parıl parıl ışıyan mutluluğu da görüyorduk.

Hızla yeni aileler kuruluyordu, faaliyetimizin biçimi hissedilir şekilde değişmişti. Artık felaketzedeleri rencide eder düşüncesiyle güzel ve süslü elbiseleri hüzünle bir yana koymuyor, onları saklıyor, bohçalıyor, gelinlere ayırıyorduk.

Kilise avlusuna sığınanların sayısı giderek eksiliyordu, çoğu bağbozumunda toprak sahiplerine yardım etmek için

bağlara gitmişti. Birazdan pamuk hasatı da başlayacak ve işsiz kalmış eller acılarını dindirecek kutsal emekle teselli bulacaktı.

Hamile kadınlar doğuruyordu ve yeni doğanlar artık düşüklerin o korkunç görüntüsüne sahip değillerdi. Her gün gidip onları ziyaret ediyor, şefkatle o yeni filizlenen hayatları kolluyorduk. Evladını yitiren bedbaht annelerin çehresinde mutluluk tebessümleri yeniden hayat buluyordu ve aylardan beri sadece ağlayan dudaklar, artık evlatlarına ninniler ve şarkılar söylüyordu. Doğuran kadının etrafında pek çok dul kadın toplanıyor ve yeni doğanı hep birlikte bakıp şımartıyorlardı. Felaketzedeler topluca annelik yapıyor, kendi kendilerine biçtikleri görevlerle teselli buluyorlardı.

Yıkıntılar daha az ürpertici ve hüzünlü gözüküyorlardı, çünkü Ermeni mahpusların serbest bırakılmasından sonra Kıbrıs, Mısır ve başka memleketlere sığınan kaçaklar kendi baba ocaklarına geri dönmüşlerdi.

Sokaklarda gelip geçenler çoğalıyordu. Bazıları yeniden yapmak üzere, evlerinin kalıntılarını yıkıp dağıtmaya başlamıştı. Küçük esnaf yanmış dükkânlarının kavrulmuş duvarlarına mallar asıp satmaya başlamıştı. Yeni kaygılar, yeni hesaplar, geleceğe dair yeni tasarılar şehir halkını bedbahtlığın uyuşukluğundan uyandırıyordu.

O günlerde önemli bir iş için Adana çevresindeki bağlardan birine gitmemiz gerekti. Şehrin hemen dışında, gür bir bitki örtüsü ve ağaçlarla kaplı bahçeler ve geniş bağ sıraları başladı. Bunların çoğu bozulmuştu, kökten sökülmüş asmalar arabanın tekerleri altında eziliyordu. Bazen göz alıcı çayırların derinliklerinde bir yerleşimin harabeye dönmüş bir kolu yükseliyordu. Tabiat sanki olağanüstü bir çabayla insanların yakıp yıktıklarını örtmek ve katliamın izlerini silmek arzusundaydı.

Bir ara uzakta yere eğilmiş bir adam gördük, toprakta çalışıyordu; arabamız yaklaştığında başını kaldırdı ve elindeki küreğe dayanarak gözleriyle bizi takip etti. Yaşlı adam tanıdığımız biriydi, dehşet günlerinde onu hastanede görmüştük. Kanlı bir yarası vardı; yüzü balta darbesiyle kesilmişti ve sağ yanağının üst kısmı, sağ gözü, hatta alnından bir parça yok olmuştu. Sargı bezi tüm yüzünü örtmüştü; sadece nefes almak için burun delikleri ve dudakları açıkta kalmıştı. Zavallı adamcağız günler, haftalar boyu dayanılmaz acılar çekerek, yarı ölü halde kalakalmıştı. Sargı bezlerini söktüklerinde, insan yüzü yerine acı içinde titreyen, kanlı irine bulanmış kaslar görüyorduk. Hiç kurtulma umudu yoktu ama yaşlı adam dayandı ve yaşadı. Bir gözü sağlam kalmıştı. Günden güne sargı bezleri küçüldü, adamcağız dünya gözüyle görmeye başladı ve bundan sonra hissedilir şekilde düzeldi.

Şimdi yarası geçmişti ama sağ yanağında keskin hatlarıyla uzun izi duruyordu. Sağlam gözü olağanüstü bir coşkuyla hayatiyetini sürdürüyordu ve alevli bakışları bize kenetleniyordu.

Arabadan indik, ona doğru ilerleyerek selam verdik:

"Giros Emmi, bizi tanımadın mı?"

Yaşlı adam kurnazca güldü:

"Giros Emmi'nin bir gözü var ama iyi bir gözdür; o her ikisinin yerine görür."

Sonra taşraya has bir alışkanlıkla elini bize uzattı ve elimizi sıkmadan selamımızı alıp elini önce alnına sonra da göğsüne götürüp öylece kaldı.

Bir süre onun bağlarının bakımı ve hasat umutları hakkında konuştuk.

Giros Emmi konuşurken çalışmaya da devam ediyordu. Çiftçilik aletleri yoktu! Toprağı adeta parmaklarıyla işlemek

durumundaydı. Bel ile toprağı kaldırıyor, ufalamak için belin kenarıyla vuruyordu. Sertleşmiş topaklar dağılmamakta direnecek olsa, eğiliyor ve onları parmaklarıyla ufalıyordu.

"Benim için değil," dedi belini doğrultarak, "bakalım ben yetişecek miyim gelecek senenin hasatını tatmaya? Ama torunlarım var! Sağlığıma kavuştuğumda, gittim onları yetimhaneden aldım. Benim onlara, onların da bana ihtiyaçları var!"

Beli elinden bıraktı ve ellerini birbirine çarptı. Bu işaret üzerine 6-10 yaşlarında üç oğlan ve bir kız çocuğu ağaçların ardından oynaya zıplaya ortaya çıktılar. Sağlıklıydılar, neşeliydiler, kıpır kıpır hayat doluydular. Esmer saçlar, siyah gözler, güçlü kaslar, sanki üzerlerinden geçen kara fırtınadan bihaberdiler.

Bizi gördüklerinde ciddileştiler ve birbirlerine sokuldular. Onları ürkütmemek amacıyla derhal ayrıldık ve bağların içinden uzaklaştık.

Geç vakit dönüşümüzde uzaktan ihtiyarı işinin başında bulduk; parmaklarıyla sert toprağı ufalamaya devam ediyordu.

"Kolay gelsin, Giros Emmi!"

Rüzgâr götürdü sesimizi ve yaşlı adam başını kaldırdı. Uzun süre tek gözün bakışındaki sıcaklığı üzerimizde hissettik.

İlk kez tam anlamıyla mutluyduk o akşam; çünkü şehre girdiğimizde, Adana, o dev mezarlık, ağır ağır, meşakkatle ama güven içinde yeniden küllerinden doğuyor gibi geldi bize.

G. Bolis [İstanbul] 1910

SON

EKLER

"Adana yetimlerinden bir kısmının toplu resmi". Teotig Yıllığı, 1910.

Giligya Yetimhaneleri: Kişisel İzlenimler ve Hatıralar*

Zabel Yesayan

I

İsyan duygusu uyandıran olaylar yüzünden, ırkın binlerce yeni yetimin kaygılarını yüklenmek zorunda kaldığı o bedbaht günlerden bu yana iki sene geçmiş bulunuyor. O sıralar, yaralı ve ümidi kırık, insani ve milli duygular içerisinde her sınıftan, her renkten ve mezhepten Ermeniler aynı şiddet ve aynı hiddetle ifade ediyorlardı hislerini. Irkımızın, vuku bulan talihsizliğin boyutlarına uygun bir güç ve daimi bir çaba ortaya koyacağı; bilhassa kendi öz imkânlarıyla felaketin yaralarını saracak iradeye sahip olacağı; hatta bu sayede, sönmek bilmez hayatiyet içgüdüsü karşısında düşmanın beslediği niyetlerin boşa çıkacağını göstereceği, milletimizin haletiruhiyesini gözleyen herkes için basit bir hakikatti.

---

* Bu yazı New York'ta çıkan haftalık Ermenice *Arakadz* gazetesinin 13-16. sayılarında yayımlanmıştır (17 Ağustos-7 Eylül 1911).

Bizim inancımız bu yöndeydi, yabancıların kanaati bu yöndeydi, Türk hükümet çevrelerinin izlenimi de, özellikle yetimler meselesinde bu yöndeydi.

Felaket günlerinden birkaç gün sonra, nitekim Ermeni yöneticiler de, halkın eğilimlerine ve arzularına iki çarpıcı kararla yürürlük kazandırdılar.

1. Yetimler vatan toprağından koparılmayacak.

2. Hiçbir yetim yabancı kuruluşlara teslim edilmeyecek.

Bu iki temel kararı, bir emir telakki edecek ve bunların uygulamaya konulması maksadıyla Adana'ya doğru yollanacaktım.

Benden önce çeşitli hizmetler yüklenmiş soydaşlarımız zaten ulaşmışlardı o harabeye dönüşmüş memlekete. Onlar, kıyıma uğramış halkın kana ve gözyaşına boğulmuş kalıntılarıyla sürekli irtibat halindeydiler ve onların da kanaati aynıydı: ***Yetimleri yabancıya teslim etmemek.*** Ve bu devasa işle başa çıkmak için tüm bir milletin kederli coşkusu yanı başımızda yardıma hazırdı.

Ermeni basını her gün tüm sayfalarında, halkın duygularını ve hiddetini yansıtıyordu. Evlerde, sokakta, her yerde konuşuyorlardı ve tek kaygıları Adana'ydı. Çeşitli Ermeni kadın kuruluşları bir süreliğine kendi çalışmalarını durdurup, güçlerini birleştirerek felaketzedeler yararına çalışmayı kararlaştırmışlardı. Kadın, yaşlı, çocuk, herkesin dikkati Giligya Yıkıntılarına ve kül yığınlarına çevrilmişti. Sanki akıtılan kan sadece Giligyalıların damarlarından boşalmamıştı; çünkü hepimiz düşman darbesiyle hayatiyetimize zarar verildiğini hissediyorduk.

Kederli ırkın iradesi tekti o sırada. Talihsizliğin yası içinde uzak ve yabancı semalar altında yaşayan Ermeniler, ruhen ve kalben, doğdukları topraklarda gözyaşı döken Ermenilere yaklaşmışlardı ve hepsi de dulları teselli etmek,

yetimleri bir araya getirip onlara ciddi, daimi ve milli himaye sunmak istiyorlardı.

Öyle ki durum çok açıktı. Maddi imkânlar yok değildi; hatta ilk günlerden itibaren, davet beklemeden felaket bölgesine koşup gelen insanlar vardı. Genç hekim ve hemşirelerin yorgunluk nedir bilmeden ve fedakârca çalışmalarını yabancılar dahi hayret ve takdirle karşılamışlardı. Felaketzedeler içinse bu garip durum teskin edici olmaktan da öteydi. Kendi bedbaht hayatları üzerine titreyen o fedakâr insanlarla aynı kandan ve aynı ırktan olduklarına inanamıyorlardı. Öte yanda güçlü bir milli heyecan vardı ve bu devam ediyordu; dolayısıyla başarı için tüm şartları tamamlıyorduk.

İki sene geçmiş, şimdi o talepler doğrultusunda aldığımız sonucu görelim. Bugün içinde bulunduğumuz gerçek ne denli acı olsa da buna değinmek ve bilhassa utanç dolu başarısızlığımızın neler olduğunu ortaya koymak yararlı olacaktır.

Ermeni yetimhanelerinin en sefil hali herkesin malumu; buna karşılık Osmanlı yetimhanesi, 8.000 altın değerinde dev bir bina, Giligya toprakları üzerinde yükseldi bile. Bugün 250, iki aya kadar 500 Ermeni yetim orada himaye edilecek. Şüphesiz o yetimhanenin maddi teminatının, iç işleri ve eğitimle ilgili tasarıların Ermeniler tarafından hazırlanıp sadece Ermeniler tarafından yürütülmesi, kolayca tahmin edilebilecek sakıncaları hafifletiyor, ama iki sene önce haklı olarak bu tasarıya karşı çıkan milli sezgiyi unutmamak gerekir. Milli sezgi derken soyut bir duyguyu değil, aksine, Giligya'da o günlerde ortaya çıkan yürek burkan tabloyu kastediyorum. Bir Osmanlı yetimhanesi kurulması fikri henüz doğmuştu ki, haberi duyan dul kadınlar yetimhaneye

dökülüp çocuklarını geri almak istediler. Onların gözyaşı ve sefaletle kavrulmuş çehrelerinde bambaşka bir dehşet vardı.

"Ziyanı yok," diyorlardı, "varsın yanı başımızda ölsünler, yoksa ötekilerin ölümüne şahit olmadık mı? Ama *düşmana* teslim etmeyin!"

Kamburu çıkmış yaşlı kadınlar, boğuk ve yalvaran seslerle anlatıyorlardı:

"Torunlarımdan başka kimse kalmadı. İki kuşak yok oldu, hepsini de öldürdüler, yaşlı kadınları ve güçsüz bebeleri bıraktılar. Şimdi de bunlara mı göz dikmişler?"

Bazıları bizi azarlıyor, kızgınlık ve öfkeyle kara bakışlarını gözlerimize dikiyorlardı.

"Biz çocuklarımızı size verdiğimizde *millet*in eline teslim ettik zannediyorduk. *Düşman*ın aracıları olduğunuz kimin aklından geçerdi ki?"

Büyük çabalar sarf ederek onları ikna ediyor ve Osmanlı yetimhanesiyle aramızda hiçbir bağ olmadığına ve olamayacağına inandırmaya muvaffak oluyoruz. Deliye dönen anaların gözlerini hatırlıyorum, gözyaşları seller gibi boşalıyordu. Teskin olmuş ve yürekleri rahatlamış kadınların iç çekişlerini hatırlıyorum. Onlar gülmekle ağlamak arasında kararsız, minnetle bakıyor ve tebessüm ediyorlardı bize.

"Kurban olduğum! Çarem yok, *derman*ım yok! Dünya yüzünde tek bir evladım kalmış, benim bakıp besleyecek halim yok, gözlerim kör olsun! Böyle ana mı olur? *Millet*e sadece birkaç seneliğine emanet ediyorum (Ermeni yetimhanesi demek istiyorlar)."

Ne olup bitti o günden beri? Felaket kurbanı halkın ruh hali Osmanlı yetimhanesi fikriyle nasıl barıştı? Ki bugün ONLARIN ELİNDE 500 ERMENİ YETİM BULUNUYOR.

Son günlerde Giligya'dan gelenlerden işittiğime göre

ümitsizlik ve karamsarlığın boyutları çok büyük olmuş, Ermeni yetimhanelerinin düzensiz ve sefil hali bir yandan halkı bezdirmiş, diğer yandan Ermeniler dışındaki kuruluşlara cesaret vermişti. Hatta duyduğuma göre, bir ay önce yetimlerin aşırı sağlıksız hayat şartlarını gören Cemal Bey ilgili makamlara bir rapor gönderip, yetimhanelerin durumunda derhal iyileştirmelere gidilmezse, kendisi yörenin yöneticisi olarak yüzlerce Osmanlı çocuğunun sefaletine tahammül etmeyeceğini ve diğerleri gibi, bu yetimleri de himayesine alacağını bildirmişti.

Acı ve utanç içinde yazıyorum bu satırları. Olacak şey mi! Bugün, yabancıların o zaman bizim kanaatlerimiz hakkındaki tereddütleri ve alaysı tavırları aklıma geliyor; özellikle kendi tecrübelerine dayanarak verdikleri fikirler aklıma geliyor ve hakları varmış diye düşünüyor, müthiş bir hüzünle sarsılmış buluyorum kendimi. Eğer bu sarsıntıyı bulaşıcı kılabilseydim, kimilerinin kabiliyetsizliği, kimilerinin beceriksizliği yüzünden çektiğimiz bu illeti eminim çok kısa sürede tedavi etmeyi başarabilirdik.

II

Sarsılmaz inancıma rağmen, Adana'da bulunduğum süre içerisinde bazen korkunç gerçeği sezer gibi oluyor ama derhal bezginlik nöbetlerinden silkinerek, onları sorumluluk sahibi bir görevliye yakışmayan düşünceler olarak değerlendiriyordum. Ancak özellikle de giriştiğimiz işin başarısından kuşku duymakla, yaralı milletin niyetini hakir görmüş olacağımı düşünüyordum. Her yerden, ama özellikle de Ermeni yerleşimlerinden her gün mektuplar alıyorduk. Hepsinin de anafikri aynıydı: "Çocukları yabancılara vermeyin!" Bazen gönderilen giysi denklerinin içinde, çocuklara

has beyaz çamaşır ve giyecek bohçalarından çıkıyordu bu mektuplar. Bir hususu hatırlıyorum. Taşradan yollanan giysiler genellikle yeniydi, oysa İstanbul'dan yollananlar ekseriya paçavraydı. O malzemelerin nakliye masrafına dahi değmediğini düşünüp hiddetlenirdik. Yine İstanbul'dan orta sınıf ve varlıksız insanlar temiz giysiler yolluyorlardı, ancak zengin evlerinden gelenler yok mu! O aşınmış, solmuş, bazen üzerlerinden dantelleri sökülmüş ipek ve kadife elbiselerin sergilediği maddi ve manevi çirkinliğin boyutunu düşünmek dahi mümkün değil. Bunlar şık salonlarda sürüklenip çekiştirildikten sonra hizmetçilerin sırtında ömrünü tamamlamış, kim bilir ne denli kuşku uyandırıcı şartlar içinde solup, eprimişlerdi. Üzerlerinden türlü türlü parfümlerin ve kremlerin karışık, tiksindirici kokusu yayılıyordu. Bazen şarap veya başka içki lekeleriyle kirlenmiş oluyorlardı. Nihayet onlar payitahttaki yoz Ermenilerin felaket bölgelerine kadar ulaşan kokuşmuş nefesini temsil ediyorlardı.

Ama bizim yetimlere dönelim. Sivas'tan mı Kayseri'den mi geldiğini iyi hatırlamadığım bir çamaşır bohçasını açmış, ihtiyacımız olan her şeyi katlanmış halde bulmuştuk. Sevincimize ve heyecanlı halimize diyecek yoktu. Her bir dikiş yürekten kopan bir çığlık gibi geliyordu bize. Şefkatle hazırlanmış o çamaşırlara baktıkça uzaklardaki taşra Ermenilerinin tümüyle sımsıcak, anaç tavrını görüyorduk.

Aniden ellerimiz boşaldı ve heyecandan ağlamaya başladık. Önümüzde bebek çamaşırları içeren bir bohça duruyordu ve yumuşacık, sevgi dolu bir el pembe kurdele ile süslemişti o bohçayı. Küçük bir kız çocuğu belki veya ilk yavrusu üzerine titreyen taze bir gelin belki de, kim bilir? O pembe kurdele! Bizi böylesine sarsıntıya sürükleyen o heyecan kasırgası asla anlatılamaz. Dışarda halk sabırsızlık içinde bağırıyor ama biz, titrek ellerimizdeki kurdeleye bakakalmış, ge-

ciktikçe gecikiyorduk. Onu, büyük bir müjde gibi felaketzede halka göstermek istiyorduk. Anlatmak ve onları da tatlı heyecanımıza katmak istiyorduk ama onlarla iletişim olanaklarımız yetersizdi ve muhtemelen Giligya'nın Türkçe konuşan halkı bizi anlamayacaktı.

Ancak o pembe kurdele görevini yerine getirdi. Umutsuzluğa düştüğüm anlarda ve her gün, farklı bir şekilde ortaya çıkan zorluklarla yeni bir güç ve yeni bir şevkle baş etmek için sık sık onu aklıma getirdiğim oluyordu.

Her halükârda, davranış şeklimin eksenini oluşturan hâkim bir anlayış gerekliydi ve sanırım o benim en kutsal görevimdi; ***yetimleri yabancılara vermemek***. Bunu faaliyetimin temel noktası olarak seçseydim sadece Patrikhane'mizin kararlarına uymakla kalmayıp halkın ortak iradesine de itaat etmiş olacaktım.

Şimdi bu makalelerde belirtmek isterim ki, böylesi acil ve kutsal bir görevi tamamlamanın zorlukları esasen dışardan kaynaklanmıyordu. Bizim şevkimizi kıran ve faaliyetimizin hızını kesen, içteki küçük anlaşmazlıklar, önyargılardan oluşan güvensizlikler ve nihayet alçak insanlara mahsus adilikler ve kurnazlıklarla ortaya çıkan suni zorluklardı.

Kusura bakmayın ama şu kadarını söylemeliyim. Ermeni Merkezi Yönetimi'nin çelişkili kararları, anlamsız, beklenmedik zaafları ve işi ağırdan alması dolaylı da olsa o aşağılık tutumu büyük ölçüde kamçılıyordu. Bugün, artık gerçekleşmiş bir olayın esas sebepleri hakkında konuşurken soruyorum: Halkın iradesini tahrif edip isteklerini görmezden gelmeye hakkımız var mıydı? Öte yandan, o irade de neden çok daha güçlü ve etkin olarak öne çıkmadı; özellikle de kendi niyetlerinden kasten veya bilmeden sapıldığı anlarda?

Bir gün, sıkıntılı bir gün, Adana'ya görevli gelen biriyle o irade adına konuşurken, bana şöyle diyordu:

"Nedir o irade? Rengi nedir? Şekli nedir? Hayal gücünüzün bir ürünü olduğunu düşünmeniz daha doğru değil mi?"

Ve akıl vererek ekliyordu:

"Böyle tasaları aklınızdan çıkarın, ne kadar hafiflediğinizi göreceksiniz. Bu millet için ne yaparsan yap, iki gün konuşur sonra unuturlar!"

Evet, öyle de oldu, bugün o sözleri doğrulamak tüyler ürpertiyor.

Yabancılar alay ediyor ve bazen de Merkezi Yönetimimizin kararlarını görmezden geliyorlardı. Türk hükümetini temsil eden biri, yetimlerimizin sefaletine acıyıp müdahale etmek zorunda kalıyordu ve bugün kimse bu durumu yaratan sorumluların kim olduğuyla ilgilenmiyor.

Bu satırları yazarken öylesi olaylar teferruatlarıyla zihnimde canlanıyor ki hangi birini sayacağımı bilemiyorum. İşte başlıca ve en belirgin olanı:

Mersin'de az çok düzenli bir yetimhane vardı, ancak Adana'da hâlâ çok sayıda yetim yapayalnız, çadırların kurulu olduğu alanda dolanıp duruyordu. Gıdasızlık, kir ve en berbat hayat şartları yüzünden onların günden güne eridiğini görüyorduk. Bu durumu fark eden yabancılar dahi üzülüyorlardı. Adana'nın İngiliz konsolosunun karısı sık sık ne yapacağımızı sorardı. "Onları toplayıp himaye edeceğiz," derdim yorulmaksızın. Patrikhane'ye yolladığım rapora cevaben, Giligya Heyeti'nin başkanı olan piskopos adına yüklü bir meblağ yollanmıştı; ancak parayı işe yarar bir şekilde kullanmazdan önce anlamsız tartışmalarla İKİ AY kaybettik. Bu tartışmaların konusu görevlerimizin ve her birimizin yetki derecesinin belirlenmesiydi.

Başlarda bu küçük zorlukların bezdirici etkisini fark etmemiştim. Henüz ana hedefimizden sapmamıştık: "*Çocukları yabancıya teslim etmemek.*" Ve 27 kadar yetimin felaketin

ilk günlerindeki şaşkınlık içinde, Alman bir misyoner kadının eline geçtiğini hayıflanarak hatırladığımız günler oldu.

Oldu öylesi günler... Ve bugün saflığımızı dile getirmeye değer.

Kara günler birbirini takip ediyor, ama biz bekliyorduk. Bir gün Giligya Katolikosu kelimenin tam anlamıyla çocukları aç koymamak için şahsi bütçesinden 200 Frank verdi bize ve böylece ekmek satın aldık. Bir keresinde ani bir sağanak sonucu Mersin yetimhanesi bataklığa dönüşmüştü. O sırada ben Adana'daydım ve mütevelli heyetinden biri bana şöyle yazmıştı: "Çocuklar dizlerine kadar çamur içindeler." Mersin'e vardığımda yetimhanenin Rum hekimi çocukların bu şekilde soğuk alacaklarını, ayakkabıları olmadığı müddetçe bakımlarını üstlenmeyeceğini bildirdi.

Olacaklardan dehşete düşmüş bir halde Patrikhane'ye yazdım, "yetimlerin acil ihtiyaçları için" derhal Giligya'ya 200 altın yollandı. Acım dinmiş beklerken bir yandan da ayakkabıları sipariş etmiştim. İki hafta geçti, ayakkabıcı, malı teslim etmek için tutarın bir kısmını istedi. Adana'daki Heyet'e Mersin'e bir miktar para yollamalarını yazdım, ama para gecikiyordu. Aynı sırada iki çocuk şüpheli belirtilerle hastalandılar. Çaresiz hastaları müstahdem kadınların himayesine bırakıp derhal Adana'ya gittim, bizzat talebimi bildirdim. Ve bana verilen cevap, bazı yanlış anlaşılmalar olduğu, o parayı ayakkabıya ayırmanın gerekli olup olmadığını bilemedikleriydi. Durumun zaruretini anlattım, yalvardım... Ama nafile, nafile!

Yeniden Patrikhane'ye yazılacaktı; o meblağın ne için olduğu kesinkes anlaşılmalıydı! Kanıt olarak bana yollanan telgrafı gösterdim, "yetimlerin acil ihtiyaçları için" yazılıydı.

"Orada ayakkabı lafı geçiyor mu kızım," dedi, Heyet üyelerinden biri muzaffer bir edayla.

Acaba şaka mı yapıyorlar? Oyun mu oynamak yoksa niyetleri?

Şaşkın ve umutsuz bakıyorum kendisine, hiddet ve acı gözlerimden gözyaşı olarak fışkırıyor. Nihayet beni teskin etmek için:

"Onlar yalınayak dolaşmaya alışıklar, merak etmeyin, onlara bir şey olmaz," diye ekliyor.

Ve ellerim boş Mersin'e, yetimlerimin yanına geri döndüm.

Bu ayrıntıları, küllerin henüz sıcak olduğu, yıkıntılardan çürümekte olan cesetlerin kokusunun geldiği o günlerdeki durum hakkında bir fikir verebilmek için anlatıyorum.

III

Adana'da bulunan yabancılar, orda burda kalakalmış yetimlerin sınırsız sefaleti hakkında bize şikâyette bulunmaktan geri durmuyorlardı. Mantıklı sebeplerimiz zamanla tükenince anlamsız ve çelişkili cevaplar vermeye başladık. Yapmak istediklerimiz konusundaki belirsizliğimiz ve istikrarsızlığımız, bilgi ve tecrübe sahibi misyonerlerin cüretini ve güvensizliğini daha da artırdı. Onlar, artık Ermeni Merkezi Yönetimi'nin kararlarını dikkate almayıp yetimlerin himayesiyle ilgili girişimler düşünmeye ve doğrudan yetimlerden sorumlu olarak hem Heyet'e hem de bana önerilerde bulunmaya başladılar. Bir gün Adana'daki İngiliz konsolosu beni davet etti ve niyetimizin, umutlarımızın değişkenliği üzerine kendine has üstü örtülü bir alaycılıkla konuştuktan sonra, önemli bir meblağın yetimlere tahsis edileceğini belirterek *milletlerarası* bir yetimhane tasarısını ortaya koydu. Teklif gayet ciddiydi, bunu kabul ederek yetimlerle ilgili faaliyetimizin hiç olmazsa maddi teminatını demirden ellere

teslim edecektik. Ben, bizim idarecilerimizin sarih ve renksiz ruh halini göz önünde bulundurarak, niyetimizin yetimlerimizi ***yabancıya teslim etmemek*** olduğunu konsolosa açıkça söylemeye cesaret dahi edemedim. Konsolosun yanında değişik milletlerden yabancı görevliler vardı ve hepsi de uzun süre Ermenilerin yoğun olduğu yerlerde yaşamış olduklarından, tecrübeli insanlar edasıyla, bana idealist iyimserliğimi bir kenara bırakmamı, bir kereden binlerce Ermeni yetimi bariz sefaletlerinden kurtaracak olan böylesi bir tasarıya aracılık etmemi ve yardımcı olmamı tavsiye ediyorlardı. O sırada, yabancıların genellikle Ermenilerin tüm girişimlerine karşı sergiledikleri bu yaralayıcı kötümserliğe sözlerle itiraz etmenin faydasız ve gülünç olacağını hissettim. Sadece yapılacak faaliyetle ezici bir cevap verebileceğimizi düşündüm. Ancak o faaliyeti yürütecek olanların rezil tutumlarını aklıma getirdikçe öylesine umutsuzluğa kapılıyordum ki. O sırada Adana'daki yetimleri toplamak için en basit çözümlere dahi başvurulmamıştı henüz.

Yetimhaneler için yapılan teklifi yetkililere iletmek zorunda olduğum için tüm ayrıntılarıyla Patrikhane'ye yazarak bildirdim. Yabancıların milli hassasiyetimize aşağılamayla bakmasalar bile aldırış etmeyişlerini göz önünde bulundurarak, önceden alınmış kararlarımızla çelişip, bir hamlede öylesi bir anlaşmaya gidilmesinin arzulanan bir şey olmadığını da ekledim. Milletlerarası Yardım Heyeti de vardı zaten; çoğunlukla Ermeniler tarafından sağlanmış imkânlarına rağmen Adana'daki temsilcileri Amerikalı bir misyonerdi ve yardımdan pay almak gerektiğinde Patrikhane Heyeti'nin dahi ne aşağılık zorluklarla karşılaştığını yakinen biliyordu. Misyonerler yardımı kendi elleriyle dağıtmayı tercih ediyorlardı; bunu "daha güvenilir" buluyorlardı ve hiç de saklama çabası göstermedikleri güvensizlik duygularını

sadece ağızdan ağıza yayılırken işitmiş olduğum için incinip kızarırdım.

Adana'da bulunduğum bir gün, Mersin'deki Amerikan misyonunun başındaki Mr. Dolts'un Mersin yetimhanesine beni görmeye gelişi bu açıdan ilginç olduğu için özellikle hatırımdadır. İki gün sonra Adana'dan Mersin'e gelip, evine, onu görmeye gittim. Mr. Dolts orada değildi, beklemem için karısının yanına götürdüler beni. On dakika kadar dul ve yetimler hakkında konuştuk. Bir ara uşak, kadının ayak ölçüsünü almak için ayakkabıcının geldiğini bildirdi. "Gelsin," dedi, kadın. Amerikalıların nezaket gösterilerindeki hassasiyetlerine yabancı değildim, ama biz neydik! Neyi temsil ediyorduk! Kadın ayağını uzattı ve ayakkabı ölçüsünü aldırttı. Bu satırlarımın biri tarafından Mrs. Dolts'a tercüme edilmesini isterdim. İncinişim şahsi değildi; ben ona yabancı, o da bana, yoldan gelip geçenlerdik... Mrs. Dolts'un özel olarak düşmanca bir niyet beslemediğinden eminim, ama ayaklarını uzatmadaki tabiiliği beni son derece hiddetlendirdi; çünkü o ismimi de kişisel konumumu da bilmiyordu, ama Ermeni yetimleri temsil ettiğimi biliyordu.

Mrs. Dolts, bu satırlar için beni mazur görsün; eğer böylesine acı bir hatıra inatla zihnime tutunmuşsa, suçlusu ben değilim. Zaten fazlasıyla zedelenmiş hassasiyetimiz bu türden, özellikle de dostlarımızdan gelen kırıcılıklara çok zor tahammül ediyordu. Ancak zor günlerimizde Mrs. Dolts'un bize karşı son derece misafirperver ve iyi davrandığını söylemek zorundayım.

Dördüncü bir makaleyle Osmanlı yetimhanesi fikrinin ortaya çıkışının temelinde yatan sebepleri açıklamadan önce hemen belirteyim ki, resmi görevlilerimiz bitip tükenmez bir şekilde, çeşitli tasarılar getirip duruyorlardı. Diğer yandan Mersinliler haklı olarak Mersin'in ikliminin sağlıksızlı-

ğından yakınıyorlar ve Adana'daki yetimhanenin düzenlenip yetimlerin oraya taşınmasını, böylece güçlerin merkezileşmesini istiyorlardı. Erken gelen sonbahar ve ardından kışın sergileyeceği elverişsizlikler bizi endişeye sevk ediyordu. Gerçi çocuklar fiziksel olarak güçlü bir bünyeye sahiptiler, ama çoğunluğu dağlık bölgelerde doğmuş veya bağa bahçeye, açık havaya alışık olduklarından Mersin'in bunaltıcı ikliminden mustariptiler. Birçoğu sıtmaya yakalanmıştı ve genel olarak çocuklar öylesine solgundular ki bunu dikkate almamak mümkün değildi.

Fakat değişik bir fikir akımı da vardı. Başta Mısır'dakiler ve Kıbrıs'a sığınan Adanalılar, ülkenin siyasi istikrarı konusunda güvensizliklerini ifade ediyorlardı. "Yeni bir katliam veya kargaşa ihtimaline maruz bırakmayın çocukları! Neye güvenerek yetimleri içlere doğru götürmeye kalkışıyorsunuz?" diyorlardı.

Bu kötümser tutumu dile getirenler bizi derinden sarsmaktaydı; onlar dehşetli olayları yaşamış kimselerdi ve şimdi de darağacındaki Ermenilerden sonra divanıharbin keyfi, insanı isyan ettirecek ölçüde lakayt yargılamalarına tanık oluyorlardı. O sıralar mahpushaneler Ermenilerle doluydu hâlâ, diğer yanda belli Müslüman katiller serbest geziyorlardı korkusuzca. Resmi sıfatla ortaya çıkan insanların dahi sözlerini tehditlerle süslemekten geri kalmadıklarını yakinen biliyorduk. Başka Ermenilerin de idam sehpalarına çıkarılma ihtimali derinden sarsıyordu felaketzede halkı; bazen onlar panik içinde, kendilerini hor gören, zalim memleketlerinden kaçıp yabancı diyarlara yöneliyorlardı.

Mısır ve Kıbrıs'tan, Ermeni Merkezi Yönetimi'nin yetimleri kendi topraklarında himaye etmek gibi güzel ama tehlikeli idealinden vazgeçmesi için ikna edilmesi ve yetimhanenin Kıbrıs'ta kurulması isteniyordu. Olur verilmesi

halinde, kendilerinin sunacağı maddi desteğin daha büyük olacağına teminat veriyorlardı, hatta belli meblağlar söz verenler de vardı. Giligya'da bu teklifin ateşli savunucuları oldu ve biz açığa vurulan tüm arzuları ve halkın eğilimlerini uzun ve ayrıntılı raporlarla aksettirmeyi borç bildik.

Ancak bu çeşitli türden fikirler, tasarılar hemen hemen her zaman, Ermeni Merkezi Yönetimi'nin kabul ettiği tasarıya aykırı olup, faaliyetimiz için belirsizlik doğuruyor ve o güne dek kesin, kararlı bir adım atmaktan sakınan kimseleri haklı çıkaracak bir görüntü oluşturuyordu. Öte yanda ise mektuplarımızın ve sorularımızın cevapları geciktikçe gecikiyordu.

IV

Cemal Paşa Mersin'e ulaştığında, istikrarsızlık ve maddi, manevi belirsizlikler içindeydik. Yeni vali gelmeden üç dört hafta önce, yetimlere tahsis edilen devlet yardımını tahsil etmek mümkün olmamıştı. Mersin'deki Ermeni mütevelli heyeti mutasarrıfa başvurmuş, hakarete uğrayıp reddedildiklerini, bir daha mutasarrıflığa adım atmayacaklarını bildirmişlerdi bana. Bir iki gün onları, gerekli tepkiyi gösterip müdahalede bulunmaları konusunda ikna etmeye uğraştıktan sonra mutasarrıfa şahsen müracaat etmek zorunda kaldım. Devletin bu temsilcisi bana, yetimlerin himayesiyle uğraşan Ermenilerin dürüstlüğünden şüphe etmekte oldukça ciddi nedenleri olduğunu söyledi ve yardım parasını teslim etmemesinin tek gerekçesi de buydu. Nihayet bunları şahsi makbuzum karşılığında benim tahsil etmemi istedi. Derhal reddettim, yoksa Patrikhane tarafından onaylı ve yetimlerin himayesiyle görevli bir organ hakkında şüphelerini meşru kılacaktım. Ancak sefalet öyle bir noktaya ulaşmıştı ki, çocukların günlük ekmeği dahi tehlikedeydi; dola-

yısıyla mütevelli heyeti benden ahlaki kaygıları bir kenara bırakıp herhangi bir yolla devlet yardımını tahsil etmemi rica etti. Ve öyle de oldu. Ama bu biçimsiz ve sevimsiz durum benim için tamamen dayanılmaz bir hal aldı ve mutasarrıf, valinin izni olmadıkça bir şey yapamayacağı konusunda ısrar ediyordu, Cemal Bey'in gelmesini beklemek zorunda kaldık.

Bu durum ve yardımın tahsil edilmesinde yaşanan düzensizlik, beni, Mersin'e gelir gelmez Cemal Bey'le görüşmeye sevk etti.

O sırada konu açık ve basitti. Yetimhane yardımını alıyor, dullar da zarar ve ziyanın karşılanması anlamında günlük yardım ediniyorlardı. Devlet bu paraları vermekle özel bir lütufta bulunmuyordu ki karşılığında beklentileri olsun. Eğer yetimlerin himayesiyle ilgilenen insanlar birbirlerine karşı kin, nefret, hakaret dolu bir tavır almasalardı ve faaliyet tamamen düzensiz bir hal sergilemeseydi, yardımlar da normal seyrini sürdürmeye devam edecekti.

Şu noktayı tekrar vurguluyorum: Yabancıların ve devletin keyfe keder taleplerine maruz kalmamak için fazlasıyla imkân mevcuttu elimizde. Millet, böylesine yürekten bağlandığı bir işi hezimete uğratan sorumluları aramak hakkına sahiptir ve aramakla yükümlüdür.

Cemal Bey, Mersin'deki yetimhaneyi ziyaret ettiğinde, tabii resmi iltifatlardan geri durmadı. Bazı insanlar koşullar gereği sergilenen böylesi zarafet gösterilerine aldanıyorlar; ancak aldanmanın verdiği o rahatlatıcı mutluluk herkes için söz konusu değildi. Benim için, üst üste yığılmış o yalınayak ve acılarla dolu çocukların yaşadığı yerin, herhangi bir insanda, vicdan azabı ve asabiyetten farklı bir his uyandırmayacağı gayet aşikârdı. Benim için, o yüzlerce bedbaht çocuğun oturup kalkmasının, yataklarının, tüm yaşam koşullarının,

çocuk eğitimi ve sağlıkla ilgili en temel kuralların gerekle-rinden çok uzak olduğu gayet aşikârdı. Burada yetimlerin kâbus gibi, ürpertici vaziyetini anlatmayı lüzumsuz buluyo-rum; çeşitli vesilelerle zaten denemiştim; benimle birlikte veya benden sonra durumu kendi gözleriyle görenler, o ke-derli çocukluğun dehşet uyandıran suretini ustalıkla ifade etmişlerdir. Ve biz, en azından bize ayrılan imkânlar dahi-linde, durumları iyileştirmek üzere iki üç ay vaktimiz olma-sına rağmen, hemen hemen hiçbir şey yapmamıştık.

Adana'da da, Cemal Bey, terbiyesi gereği tebriklerini tekrarladıktan hemen sonra, bana, yetimlerle ilgili çalışma-ların çok düzensiz olduğunu ifade etti. Onların sefil ve bed-baht görüntüsünü hatırlatıp, yatakların elverişsizliğini, gıda eksikliğini, üst üste yığılmış olmalarını ayrı ayrı saydı ve he-men hemen kelimesi kelimesine şu sözleri söyledi:

"Ben, uzun uzun onları düşündüm, ıstırap içinde düşün-düm ve her şeyden önce yetimler için yapılacak çalışmayı sağlam bir zemine oturtmayı kendim için kutsal bir mecbu-riyet sayıyorum."

Bu maksatla bir heyet kurulmasını teklif etti ve benden içinde bulunup yardımcı olmamı rica etti. Hatta bana ho-mojen bir yapıda olması için heyet üyelerinin ismini belirle-meyi dahi teklif etti; o heyete hızla ve en mantıki yollarla yetimhaneyi kurma görevi verilecekti. İşte bir Osmanlı ye-timhanesi kurulması fikri böyle doğmuştu.

Heyeti kurma teklifini o beceriye sahip olmadığım için reddettim; ancak heyette basit bir üye olarak rolümü saklı tuttum.

Burada heyetin ikinci ve üçüncü oturumlarında meyda-na gelen karışıklıklar üzerinde durmayı lüzumsuz buluyo-rum. Heyet, milletlerarası olup iki Türk ve üç Ermeni üyesi dışında kalanların hepsi yabancıydı. Türkler terbiyeli ve ol-

dukça temkinliydiler, Ermeniler ise cansız ve renksiz bir varlık sergiliyorlardı; bu nedenle vali dışında en ateşli faaliyeti yabancılar gösteriyor gibiydi. Ben zaten daha çok milletlerarası bir yetimhane manzarası görüyordum önümde ve beklenmedik bir şekilde dil sorunu, yani yetimhanenin resmi dilinin Ermenice mi Türkçe mi olacağı sorunu baş gösterdiğinde, o misyonerlerin, rüyalarını süsleyen kendi tasarılarını dolaylı yollarla gerçekleştireceklerini anladım. Hepimize aşina olan o sorun üzerinde durmayı da lüzumsuz görüyorum; sadece belirtmek zorundayım ki o sorun çözümsüz niteliği gereği heyet toplantılarının sona ermesine neden oldu. Durum giderek gerginleşip düşmanlığa varır oldu ve bir an gelip yetimlerin yardım parasının tahsilatı tehlikeye düşünce sorun içinden çıkılmaz bir hal aldı. İki ateş arasında kalmış, tümden yalnızlığa itilmiştim. Patrikhane'ye yolladığım mektuplar ve telgraflar cevapsız kalıyordu. Patrikhane sükût içindeydi, hatta hareket tarzını belirleyecek talimatlar gönderme lütfu dahi göstermiyordu. Adana'da kalan Patrikhane Heyeti üyeleri de sessiz ve hınç doluydular, sanki hepsi de beni güçlüklerle baş başa bıraktıktan sonra ilgiyle hareketlerimi takip edip eğleniyorlardı.

Ne bir cevap, ne bir talimat, ne bir fikir, ne de telkin; diğer yandan benim gücümü çok aşan bir sorun iyice alevlenmiş ve yetimler yardımdan yoksun kalmışlardı.

İşte o günlerde ben, inanç ve şevk dolu, Ermenilerin yetimleri anadilde eğitim almaktan asla mahrum etmeyeceğini, kutsal haklarını korumak için her türlü fedakârlığı göstereceğini beyan ederken, bize şunlar söyleniyordu: Gün gelecek yanıldığınızı anlayacaksınız. Osmanlı yetimhanesi kurulacak; çünkü Ermeni yetimhaneleri uzun süreli ve makul bir teşkilata sahip olamayacaktır!

Umutsuzluğun hâkim olduğu o günlerde Katolikos

imdada yetişti; onun Adana'ya gelişi bizler için büyük bir teselli oldu. Babacanlığı, ihtiyatlılığı, uzak görüşlülüğü ve akılcı yaklaşımları bu buhranı onurlu bir şekilde atlatmada bana büyük destek sağladı. Katolikos Adana'dan ayrılana kadar onun dirayetine ve kıymetli fikirlerine dayadım sırtımı. Giligya Katolikosu haksızlığa uğramış, hakir görülmüştü, hatta basit bir din adamının haklarından dahi mahrum bırakılmıştı. Ruhani yönetimi altında bulunan yetimlerin maddi ve manevi yazgıları kendi bilgisi dışında kararlaştırılmıştı. Ben, onu öylesine asil bir kederle yoğrulmuş görüyordum ki omuzlarıma yüklenen derdi taşımam daha kolaylaşıyordu.

Giligya'daki yetimleri himaye çalışmalarının çeşitli evrelerini bu makale dizisiyle özet halinde ama tüm hakikatiyle anlattıktan sonra, bir an yeniden bugünkü duruma değinmek isterim.

Ermeni Yetimhanelerinin süregelen sefaleti ve düzensizliği herkesçe bilinmektedir. Hacın [Saimbeyli] yetimhanesinden uzun süre utanç verici haberler dahi geldi. Ermeni Merkezi Yönetimi'ni temsil eden zatın* iradesizliği, gevşekliği ve beceriksizliği sadece tiksinti uyandırabilir.

Bu durum karşısında her bir bireyin saygıyla karşılanması gereken hiddetini gösterdikten sonra kendi görevleri üzerine düşünmesi gerekir. Yetimlerin Himayesine Yetkili Merkezi Organ olanaklarının tükendiğini beyan ediyor. Pek tabii ki yetimlerin boş sandığını doldurmak ertelenemeyecek bir gereklilik; ama ben yakın geçmişte en büyük eksiğin para olmadığını belirtmek isterim; aksine, eksik olan şey, ırkın kendi yetimlerine karşı ilgisiydi, onların maddi ve manevi durumuna yönelik şefkatli ihtimamdı.

---

* Khaçadur Kruzyan (Protestan papazı).

Şimdi özellikle beceriksizliğimiz ve gevşekliğimizin sonucu olarak Giligya toprakları üzerinde bir Osmanlı yetimhanesi var; burada 500 yetim himaye edilecek. Hiçbir olanak ve çaba esirgenmeden Ermeni yetimhanelerini güçlendirmek zorundayız. Bunu gerçekleştirmenin yegâne yolu daha önce söylediğim gibi para yardımı yollamak değildir.

Ben ırkın sönmek bilmez yeniden doğuş tutkusundan tereddüt edemem. Yine inancım ve umutla sarıldığım düşüncem şu yöndedir: Milli hayatiyet içgüdümüz, Giligya'da vurulanların bize emanet bıraktıkları yetim neslin manevi ve maddi yazgısına kayıtsız kalmayacaktır.

G. Bolis [İstanbul, Ağustos 1911]

Hagop Babigyan'ın Raporu
(Osmanlı Meclisi Edirne Mebusu)

Adalet halkları yüceltir,
günah ve suç ise alçaltır.
Soğomon

12 Mayıs'ta İstanbul'u terk eden bizler, Faik Bey (Şurayı Devlet divan başkanı), Harutyun Efendi Mosdiçyan (Manastır vilayeti Adliye Müfettişi), Hükümet (Babıâli) delegeleri, Yusuf Kemal Bey ile ben (Osmanlı Meclisi mebusları) ayın 16'sında Adana'ya ulaştık. Görevimiz bu şehir ve çevresinde meydana gelen kanlı olayların –ki bunlar tüm Osmanlıları kedere boğmuştur– sebeplerini ve niteliğini belirlemek ve hakikati ortaya çıkarmaktı.

Yola çıkarken bu elim olaylarla ilgili haberlerin çok abartılmış olduğunu düşünüyor ve böyle olmasını da şiddetle arzuluyordum. Çünkü eski rejim zamanında yüz binlerce masum Ermeni'nin sebepsiz yere dökülen kanı henüz kurumamıştı. Bu zavallı kurbanların masumiyeti de sonunda gün yüzüne çıktığında Müslüman vatandaşlarımız –din adamları ve sıradan halk da dahil– onların mezarlarını ziyaret etmiş, böylece Ermenilerin acısını hafifletmeye ve özellikle de medeniyet tarihinin utanç dolu bir sayfasını silmeye çalışmışlardı.

Doğal olarak kimse, her ne ölçüde olursa olsun, geçmiş felaketleri andıran yeni olayların tekrarlandığını görmek istemezdi.

Ancak, ne yazık ki, şahsi tespitlerimin umutlarımı boşa çıkardığını alenen ilan etmek zorundayım.

İstediklerini söylesinler. Herkesin şahsi bir düşüncesi var. Fikrimce benzer olayların tekrarını kesin olarak engellemenin tek yolu, hakikati tüm çıplaklığıyla, olduğu gibi göstermektir. Eğer aksine, bu olayların büyüklüğünü örtmek için çaba harcanır, sorumluluğun bir kısmı kurbanlara yüklenmeye kalkışılırsa, bu, bana göre aynı olayların tekrarına açık kapı bırakmak demektir.

İşte, araştırma ve tespitlerimin sonucunu açıkça ve samimiyetle, kimseden sakınmadan size sunmak istememin nedeni budur.

On dört yaşımdan itibaren hayatımın büyük bir kısmını siyasi çalkantıların altüst ettiği çevrelerde geçirdim. Bulgar isyanı sırasında Sofya'da bulunuyordum. Türk-Rus savaşında Bosna'daydım, bir iç savaşın tam ortasında. Çok şey gördüm. Konstantinopolis ve Kırkkilise [Kırklareli] katliamlarına şahit oldum. Ancak Adana'dakilerle kıyaslanabilecek dehşet görmedim, hatta tasavvur dahi edemezdim. Bu vilayetteki katliamlar, Abdülhamid rejiminin tertiplediği ve niteliği itibariyle Osmanlı tarihinde ebedi bir ayıp olarak kalacak olan bu tür olayları fersah fersah aşmıştır.

Abdülhamid katliamlarının çoğunda deyim yerindeyse bir örgütlülük vardı; çocuklar, kadınlar ve hastalar esirgeniyor, talan, yakıp yıkma konusuna bir tür sınırlama getiriliyordu. Adana'da hasta ve yaralıları diri diri yakmışlardır. Köyler ve çevre çiftliklerde, Misis ve Hamidiye'nin (Ceyhan) *kaza*larında, hakeza Hasanbeyli'de (Bahçe *kaza*sı) zenginlik, mal mülk adına hiçbir şey bırakılmamıştır. Kadınla-

rın ve beş altı yaşındaki çocukların çoğu yaralıdır. Onlar en galiz davranışlara maruz kalmışlardır. Tarsus'ta altmışını aşkın, gariban iki yaşlı kadının şikâyetlerini dinledim; onlar, hayatı Allah'ın lütfu ve kadının namusunu *padişah*ın sayan İslami yasaların bile hiçe sayıldığına yanıp yakılıyorlardı; o derece ki, insan olduğum için dehşet hissediyordum.

Önümüze tecavüze uğramış 8-12 yaşlarında 4 kız çocuğu getirdiler; onları Esad Rauf Bey'in (Mersin mutasarrıfı) ve başka görevlilerin eşliğinde Müslüman bir ebeye götürdük. Kurallar çerçevesinde düzenlenen rapor, yerel yöneticilerin muhafazasındadır. Trajedinin boyutu ve tiksindirici zulmü konusunda bir fikir edinmek için sayısız yaralıları, hele Mrs. Doughty-Wylie'nin (İngiliz konsolosunun karısı) kurduğu hastaneye sığınmış olan zavallı küçükleri görmek yeterliydi. Bu soylu kadın, sabahtan akşama kadar, bir hastabakıcı gibi, her türlü övgüyü aşan bir özveri ve cesaretle onların bakımına koşuyordu.

Fransız ve Alman rahibeler de aynı görevi üstlenmişlerdi.

Alman hastanesinde bir rahibe olayları anlattığı sırada bir an için takatini yitirdi, devam edemedi; sonra üzüntüsünden biraz olsun sıyrılıp, bize Apkaryan Okulu'na yerleştirilmiş, hareket edemeyecek durumdaki 150 yaralının, bina ateşe verildiğinde diri diri yandığını anlattı. Bu en hazin ayrıntılardan biridir.

Daha pek çok insan ölüme alevler arasında yakalanmıştır.

Ancak her şeyi yazmak mümkün olmadığından, ikisi Amerikalı misyoner, biri Protestan papaz 17 kişinin yaşadıklarını anmakla yetineceğim; kendi halinde, silahsız, savunmasız bu kişiler, Osmaniye'deki Ermeni kilisesinde ayin sırasında ateşe verilmişlerdir.

Abdülhamid döneminde kadınlar ve çocuklar esirgeniyor, başka milletten Hıristiyanlara saldırılmıyordu, hatta Katolik ve Protestan Ermenilere bile. Oysa Adana'daki Hıristiyanlar arasında ayrım yapılmadı. Ne kılık ne dil bakımından Ermenilikle ilgisi olan –zira Arapça konuşan– Kadim Süryaniler 400, Katolik Süryaniler 65 kurban vermişlerdir. Keldaniler 200, Rumlar ise Adana şehrinde 100 kişi ve bir o kadar da vilayette kurban vermişlerdi. Protestan Ermenilere gelince, onlardan 655, Katolik Ermenilerden de 200 kişi öldürülmüştür.

Genellikle katliamlar akabinde sadece Rumların rahat bırakılmasının tavsiye edildiği tespit edilmiştir. Hangi cemaaten olursa olsun hiçbir yerde Hıristiyan unsura saygı gösterilmemiştir.

Bir tutanakta tespit edildiğine göre, Erzin'de (Cebel-i Bereket *sancağı*nın başlıca şehri) hapishane boşaltıldığında, mahpuslar arasında bulunan iki Rum, hem de yerel yöneticilerin huzurunda öldürülmüşlerdi.

Tüm bu deliller açıkça Adana katliamının sadece Ermenilere karşı hazırlanmış bir hareket olmadığını, Hıristiyanlara ve genel olarak Meşrutiyet'e karşı olduğunu ispatlamaktadır.

Bunun dışında, önceki katliamlar sırasında, talan ve özellikle evlerin, malların tahrip edilmesi asla bu denli vahşice olmamış ve şimdiki kadar büyük ölçekte gerçekleşmemişti.

Tek kelimeyle tüm bu dehşet, kudurmuş bir delilik kasırgasının bu bölge üzerinden geçtiğinin ispatıydı. Vahşetin sonuçları o boyuttaydı ki en dirayetli ruhlar bile, karşısında donakalıyor, yargı yeteneğini kaybediyordu.

I
Kurbanların Sayısı ve Maddi Zararın Ciddiyeti

Kurbanların sayısı konusunda resmi rakamlarla başkalarının hesaplamaları arasında müthiş bir fark olduğunu tespit ettim. Ermeniler ve yabancı gazetelerin muhabirleri 25 ile 30 bin arasında dolanan bir rakamı kabul etme konusunda mutabıklar. Hükümete gelince, resmi olarak gösterdiği rakam önce 1.500 gayrimüslim, 1.900 Müslümandı; oysa bugün yeni tahkikatlardan sonra toplam olarak 6.000 sayısını kabul ediyor.

Hükümetin rakamları, mülki idarenin kayıtlarına ve bazı yörelerin *muhtar* ve din adamlarının verdiği listelere dayanıyor. Mülki idarenin kayıtlarının güvenilir kaynaklar olmadığını söylemeye gerek yok; Adana'daki yetkililerin Hıristiyan kurbanların gerçek sayısını gizlemek için her türlü yola başvurduğu gün gibi aşikâr. Dahası, pek çok yörede öldürülenler arasında papaz ve *muhtar*lar da bulunmaktaydı. Örneğin, Hamidiye'de 7 kişi saklanacak bir yer bulmayı başarmış, 8 kişi de M. Sabatier adlı bir Fransız'ın fabrikasına sığınmıştı; kalanların hepsi –yabancı muhabirler tarafından verilen sayı 2.000 kişi– katledilmişlerdir, papaz ve *muhtar* dahil.

O mevsimde çok sayıda işçinin bu *kaza*ya geldiğini de göz önünde bulundurmak gerekir; bunlar kayıtlı olmadıklarından, sayıları hakkında kesin konuşmak mümkün değil.

Keşke konsolosların ve muhabirlerin verdikleri sayı abartılı olsaydı.

Ancak Adana'nın ekonomik açıdan önemi, katliamların iş ve alışverişin en canlı olduğu dönemde gerçekleştiği düşünüldüğünde, Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinden hatta Musul gibi uzak bir vilayetten dahi gelen işçilerin toplam

sayısı 40 veya 50 binden az olmamalıydı. Bu sayının en az yarısını Ermeniler oluşturuyordu; bunların da çoğunluğu katledilmiştir.

Zihni Paşa (olaylardan sonra Adana'ya vali tayin edildi) bir görüşme sırasında bana Ermeni kurbanların sayısının 15 bini bulmuş olmasının kabul edilemez olduğunu, çünkü resmi kayıtlara göre Adana şehrindeki Ermenilerin sayısının 13.000'i geçmediğini söyledi. Fakat vali hazretleri, icraatlarından bahsederken, farklı yerlerden gelip istasyon yakınlarında, açıklıkta ya da çadırlarda konaklayan 10.000 Ermeni işçiyi memleketlerine uğurlamış olmasını bir başarı olarak telaffuz ettiğini unutmuştu. Bu noktayı kendisine hatırlattığımda vali hazretleri mecburen sustu. İftihar ettiği başarısını kuşkuya gark etmemek için daha farklı hareket edebilir miydi?

Farz edelim ki silahsız haldeki bu zavallı insanların yarısı orada burada, şehir dışında, hayatlarını kurtarmış olsun; öteki yarısı herhangi bir resmi kayıtta hiç iz bırakmadan ölüp gitmiştir şüphesiz.

Ayrıca, Babıâli delegelerinden Faik Bey ve Mosdiçyan Efendi ile Mersin mutasarrıfı Esad Rauf Bey tarafından imzalanarak Dahiliye Nezareti'ne yollanan ortak rapordan bir kesit sunacağım:

> Adana vilayetindeki elim olaylar esnasında öldürülen insanların toplam sayısı, mülki idare kayıtlarına göre –jandarma ve askerler dahil– 5.683 olup, bunların 1.487'si Müslüman, 4.196'sı gayrimüslimdir. Bununla beraber, bu civarda geçici bir süreyle ve kayıtsız olarak bulunan çok sayıda insanın da hayatını kaybetmiş olması muhtemel olduğundan; ve bu kişilerin sayısını belirlemek halihazırda mümkün olmadığından, Müslüman ve gayrimüslim, öldürülenlerin toplam sayısının yaklaşık 15.000 olduğunu düşünüyoruz. Ayrıca unutmamak gerekir ki, 30.000 kadar yetişkin ve çocuk, evsiz ve geçim araçlarından bütünüyle yoksun kalmıştır.

Tekrar ediyorum, Allah'tan dileğim, bu beyefendilerin, kurbanların sayısı konusunda da yanılmış olmalarıdır. Fakat korkarım yanılmış değiller. Nitekim katliam yapılmayan Hacın'da [Saimbeyli] dahi –gerçi orada Ermenilerin etrafı 15 gün boyunca kuşatılmıştı– Adana vilayetinde bulunan 3.000 Ermeni'den hâlâ kesin bir haber alınmadığını da dikkate almak gerekir. Hacın dağlık ve toprakları verimsiz bir şehir olduğu için ahali, gündelik geçimini sağlamak üzere başka yerlere gitmek zorunda kalmaktadır.

Kuşkusuz, o yöreden olmayan kurbanların sayısı büyük; fakat akıbeti belli olmayanların tam sayısını belirleyebilmek için en az bir yıla ihtiyaç var, zira bu rakam, ancak vilayetlerden gelecek resmi bilgilere dayanarak hesaplanabilir. Her halükârda, Adana ve civarında yaşayan yabancı toplulukların ileri gelenleri, bilhassa da her çevreye rahatça girebilen yabancı muhabirler, yaptıkları gözlemlerin ışığında, çok daha soğukkanlılıkla değerlendirmede bulunabilirler. Sonuç itibariyle –ve her vilayette kesin rakamlar belirleninceye kadar– kurbanların sayısıyla ilgili en muhtemel tahmin, kanımca, yabancılarca saptanan olup, en az 20.000'dir.

Maddi hasar konusuna gelince, İmparatorluğun en gelişmiş ve müreffeh vilayetlerinden Adana'nın bugün karanlık ve sessiz bir harabeye dönüşmüş olduğunu söylemekle yetineceğim. Zihni Paşa'ya göre Adana şehrindeki yakılmış ve yerle bir edilmiş yapılar, sayı bakımından bütün yapıların beşte birini, değer bakımındansa üçte birini oluşturuyor.

İlgili birimin verilerine göre, ateşe verilmiş mülkün toplam değeri yaklaşık 96.000 Osmanlı altını ediyor. Benim düşünceme göre sağ tarafına bir sıfır eklense bile bu tutar yetersiz kalacaktır. Çünkü Süryani ileri gelenlerinden Elias Türkmeni, 30.000 altın değerinde mülkünün yok oluşunu görmüştür. Bu tutar adı geçen birimin resmi rakamlarına

dayanmaktadır. Bahçe'de, ağır sıcaklardan korunmayı sağlayacak 1.000 kadar kulübe, mümkün olan en tasarruflu yolla inşa edilmek istenmiş; her biri için en az 25 altın harcanması gerektiği tespit edilmiştir. Bu durumda göreli olarak doğru bir rakama ulaşmak üzere, yanan her bir bina için asgari 50 altın ile azami 500 altınlık bir rakam kabul edersek, resmi değerlendirmelerin gerçek değerini görmüş oluruz.

Aynı şekilde Adana'da sigorta şirketlerince karşılanacak zararın toplam 750.000 altına ulaştığını hatırlamak da isabetli olur. Resmi rakamların değerini gösteren bir delil daha!

Mal ve taşınmaz şeklindeki maddi kayıpların toplam tutarının 3 milyon Osmanlı altınından az olmaması gerektiği sonucuna varmak zorundayım.

II
Karışıklığın Sebepleri: Nasıl Başladı ve Gidişatı Ne Oldu?

İstanbul'da karşıdevrimci 31 Mart hareketinin başladığı gün, öğleden sonra, başkentte sahnelenen olaylarla ilgili telgrafın yankılarıyla birlikte Adana'da huzursuzluk başladı.

Ertesi gün, çarşamba, huzursuzluk katliama dönüştü ve üç gün sürerek 3 Nisan'da son buldu.

Daha sonra, Rumeli'den gelen taburların ulaştığı 12 Nisan Pazar akşamı olaylar yeniden başlayıp salı gününe kadar devam etti.

Bu manasız azgınlığın asıl niteliğini iyice anlamak için, biraz geriye, Meşrutiyet'in ilanının ertesi sabahına kadar gitmek gerekir.

Meşrutiyet rejiminin yeniden kurulması, eski iktidarın

gayrimeşru bir güç sağladığı belli başlı insanların çıkarıyla uyuşmuyordu. Dolayısıyla bu insanlar, yeni rejime ve doğal olarak, onu korumak için kanlarını dökmeye hazır olan Ermenilere karşı büyük bir husumet besliyorlardı. Böylece bu insanlar yeni rejime karşı saldırılarında başarıya giden yolu öncelikli olarak Ermenilerin yok edilişinde buldular. Kitlelerin cehaletinden ve saflığından faydalanıp, her yerde Ermenilere karşı iftira dolu söylentiler yaydılar; bu iftiralar halkın en hassas duygularını incitecek mahiyetteydi.

Hepsi bu kadar değildi.

Ermenilerin, Müslümanları katletmek ve karılarını kirletmek amacıyla silahlandıkları söyleniyor, bazı yerlerde de İslam dinine saygısızlık ettiklerine ve dini kurumlara karşı tahkirde bulunduklarına dair yalan yanlış söylentiler çıkarılıyordu.

Bugün artık, Müslüman halkı kışkırtmaya yönelik bu yalanların tüm Anadolu'da yayılmış olduğu ortaya çıkmıştır. Eski düzenin katliamlarından etkilenmiş kimi vilayetlerin mebusları, o zamanki emrin başkentten çıktığını anlattılar bize. Bu, hükümete ve Müslümanların haklarına saldırmayı amaçlayan devrimcilerin çıkagelme ihtimalini bildiren ve Müslüman halkın bu durumdan haberdar kılınmasını tavsiye eden resmi bir tebligat yayımlanarak yapılıyordu.

Kara yoluyla vardığımız Konya'da bir gece geçirdik. Vilayet tahrirat müdürü ve jandarma komutanı, vali adına bizleri karşılamak üzere gara geldi. Bu beyefendilerle yaptığımız sohbette o gün şehirde bir hareketlenme olduğunu öğrendik. Müslümanlar, baştan aşağı silahlanmış vaziyette, pazar yerine gelmişlerdi. Ermenilerse ya kendi evlerine ya da Müslüman dostlarının evlerine sığınmışlardı. Şükür, bu çalkantının bir yalan haberden kaynaklandığı çok geçmeden anlaşılmış, böylece sorun çıkması engellenebilmişti. Derhal

valinin evine, bu olayın içeriğini öğrenmeye gittik. İşte işin iç yüzü:

Bir gün evvel Bozkır (Konya'nın kazası) kaymakamının yolladığı bir telgrafla, kazaya giren 5.000 Ermeni'nin köyleri yakıp yıktığı, köşeye sıkışan Müslüman ahalinin redif taburlarının silah depolarını ele geçirdiği söylentileri iletiliyordu. Telgrafta ayrıca, askeri kuvvet olmadığından, kaymakamın talep ettiği takviye kuvvetler gelene kadar Müslüman halkın saldırıyı püskürtmek üzere yerel makamlarca çevredeki önemli mevzilere gönderildiği söyleniyordu.

Bu telgraf üzerine, yerel redif taburu silah altına çağrılmış ve alelacele yaşlı bir alaylı subayın emrine verilerek yollanmıştı. Öte yandan, bu 5.000 Ermeni meselesinin aslı astarı sonunda anlaşıldı. Elli kadar Çigan, her sene olduğu gibi, o civardan geçmiş. Koparılan onca patırtının sebebi bundan ibaretmiş!

Konyalı Müslümanların Ermenilere karşı ayağa kalkmalarına ve silah altına çağrılmalarına, kaymakamın telgrafı neden olmuştu.

Hacın müftüsü ile oğulları Ahmet, Cevdet ve İzzet efendiler, müstantik vekili Sabri Efendi, Kozan bidayet mahkemesi üyesi Hüseyin Efendi gibi diğer mutlakiyet yanlıları da Meşrutiyet ve eşitliğin karşısında olduklarını pervasızca dile getirmişler; halkı, kâfirleri yok edip mallarını ele geçirmeye açıkça kışkırtmışlardır. Bu olgu, Adana ceza mahkemesinin elindeki çağrı bildirileriyle kanıtlanmış vaziyettedir. Bu yöndeki diğer bir açık propaganda, eski Bahçe müftüsü tarafından yapılmıştır.

Bu kışkırtmaların etraf tarafta Ermeni katlinin başlamasına zemin hazırladığı açıktır. Örneğin, Kozan sancağı köylerinden Eşcar Uşağı'nda üç Hacınlı Ermeni öldürülmüş, Karsi diye bir başka köyde öldürülen iki Ermeni'nin vücudu

parçalanıp yakılmış. Bu cinayetlerin failleri, hiç tereddütsüz, bahsi geçen kışkırtmalar üzerine harekete geçtiklerini itiraf etmişlerdir. Buna rağmen bu kişiler, hastalık bahanesiyle, gerçekte kaçmaları kolaylaşsın diye, Adana hastanesine nakledilmişlerdir. Bu tutum canileri cesaretlendirmekten başka bir şeye yaramamıştır.

Adana şehrinde, mutlakiyet yandaşları, Müslümanları Ermenilere karşı kışkırtmak için her tür yalana başvurmuştur. Bir kısım halka, Ermeni bir adamın bağlarda Müslüman kadınlarla gayrimeşru ilişkiye girdiği; onurunu korumak uğruna bir Müslüman'ı öldürüp bir diğerini de yaralayan bir Ermeni gencinin mahallesinde saklanmakta olduğu; Ermenilerinse çok sayıda silah satın aldıkları ve Müslümanlara saldırmaya hazırlandıkları söylenmiştir. Alt tabakalara mensup ve kötülük yapmaya meyilli kimselere, gâvurları katledip mallarına el koymaları salık verilmiş; İslam'a aykırı olan Meşrutiyet'in, yalnızca Hıristiyanların, bilhassa da Ermenilerin çıkarlarını teminat altına almak üzere ilan edildiği anlatılmıştır.

Katliamdan birkaç gün önce *İtidal* gazetesi tarafından düzenlenen bir mitingde memur, din adamı, asker, işçi, her tabakadan Müslümanın, kitlesel bir ayaklanmaya hazırlanması sağlanmıştır. Vali, silah deposunun bu galeyana gelmiş güruh tarafından soyulduğunu ileri sürmektedir. Ancak depo, nöbetçiler tarafından korunuyordu ve bunlar, her kim olursa olsun içeri girilmesine izin vermez, direnirlerdi. Buna karşılık, nöbetçilerle halk arasında bir çatışma yaşandığı ispatlanmadığından, ve de vilayetin, benzer sebeplerle katliam yapılan tüm kısımlarında aynı şey vuku bulduğundan, silahların hükümet emriyle dağıtıldığı şüphe götürmez.

İki Ermeni ileri geleni öldürülmüştü: Biri valinin gözü önünde, öteki ise valinin kendisine verdiği bir görevi yerine

getirmek üzere gittiği yerde. Hükümet, katilleri yakalamak şöyle dursun, olayın peşine dahi düşmedi. Bu tutum, suçluları cesaretlendirmeyi, onları her tür aşırılığa itmeyi ve kötülük içgüdülerini kamçılamayı amaçlıyordu yalnızca. Saat 4'te, bütün hükümet memurları, eşraf ve tümü sarıklı avam toplanmış vaziyetteydi. Bunun üzerine, sabahtan beri kendi işiyle gücüyle meşgul Ermeniler, işyerlerini kapatıp evlerine sığınmak zorunda kaldılar. Ermenilerin saldırgan niyetlerle hareket etmediklerinin kesinlikle su götürmez kanıtıdır işte bu.

Anadolu'daki Abdülhamid dönemi katliamları sırasında, ortamı yatıştırma bahanesiyle, Ermeniler evlerini terk etmeye ve işyerlerine geri dönmeye zorlanmışlardı; bu, gerçekte, onları her tür savunma aracından yoksun bırakıp, Müslümanlarca yok edilmelerini kolaylaştırmak üzere yapılmıştı. Adana valisi de aynı yönteme başvurdu. Öyle ki katliam ve yağma, sistemli bir şekilde, valinin ricasına icabet ederek dükkânlarına veya sokaklara geri dönen Ermenilerin boğazlanmasıyla başladı. Ardından kalabalık, evlerine varabilenleri veya zaten hiç dışarı çıkmamış olanları yok etmek üzere Ermeni mahallesine saldırdı. Ermenilerin meşru müdafaa halinde kalmaları, silahlı direniş başlatmaları ve her iki taraftan da kayıpların verilmesi işte bunun üzerine oldu. Mamafih, Müslüman mahallesine saldıran bir Ermeni olmadığından ve hayatını kaybeden Müslümanların tümü ya Ermeni mahallesinde ya da hemen yakınlarında bulunduklarından, Ermenilerin tutumunun bütünüyle savunmacı olmadığını veya Müslümanlarınkinin saldırgan olmadığını iddia etmek imkânsızdır.

Olaylar bu şekilde 4 Nisan'a kadar sürmüştür.

Osman Efendi isimli bir Müslüman'ın ailesi Ermeni mahallesinde yaşıyordu. Bu aileye zarar vermek kimsenin aklına

dahi gelmemiş, hatta onları tehlikeden uzak tutmaya gayret edilmişti. Aynı şekilde, Hacın ve Dörtyol'daki Müslüman aileler en küçük bir tedirginlik yaşamamış, Ermenilerin ilgisine mazhar olmuşlardı.

İşte, Ermenilerin, Müslümanları öldürmek gibi kötü emeller asla beslemediklerinin çarpıcı bir somut kanıtı daha.

Vali Cevat Bey, Dahiliye Nezareti'ne hitaben hazırlanan raporda, hiçbir şeye kulak asmayan bozguncu ve katillere karşı bir tabur askerle asayişi korumanın kendisi için imkânsız olduğunu iddia etmiştir.

Ancak 4 Nisan'da Ermeni mahallesi sakinlerinden Osman Efendi aracılığıyla Ermeniler hükümete bir mektup yolladılar. Bu mektupta asla kötü bir niyet beslemediklerine dair verdikleri teminatı tekrarlıyorlardı. Öyle ki bu yazının hemen akabinde hükümet tarafından verilen tek bir talimat saldırıları durdurmaya yetti. Keza bu durum, katliamların, yerel yöneticilerin bilgisi dahilinde ve talimatıyla hazırlanmış ve tertiplenmiş olduğunun açık ispatıdır.

12 Nisan'da başlayan katliamın sorumluluğu, Nisan'ın 1'inde olduğu gibi gülünç bir şekilde uydurulmuş, tuhaf bir sebebe dayandırılarak Ermenilere yıkılmak istenmiştir.

Cevat Bey, raporunda, Ermenilerin mahallesinden askeri müfrezelere ateş açılması üzerine askerlerin o mahalleye saldırdıklarını iddia etmektedir. Oysa kundaklamalar ve yağmalar konusunda sessiz kalmaktadır.

Ancak yapılan incelemeler sonucu Ermeni mahallesinden ordugâha ateş açılmasının fiziken imkânsız olduğu görüldü; üstelik ateş açıldığı iddia edilen evde bir Müslüman ikamet ediyordu. Bu durumda olay bazı Müslümanların tahrikçiliğine dayanıyordu, böylece askerler Ermenilere karşı kışkırtılmıştı.

Saygıdeğer mebuslar şüphesiz hatırlayacaklardır, 31 Mart hareketi sırasında bir gerici, muhtemelen Derviş Vahdeti, meclisten Ayasofya Meydanı'na konuşlanmış askerlerin üzerine ateş etti ve aynı şekilde karşılık aldı. Mebusların katlini kışkırtmayı hedefleyen bu hareket, görüldüğü üzere, Adana'daki yöntemle birebir aynıdır. İki olay arasındaki benzerlik çarpıcıdır.

Saygıdeğer arkadaşım Yusuf Kemal Bey "...gerçi silah atılan yerlerin yakınlarında bazı Ermeni evleri bulunmaktaydı..." diye yazıyor. Böylece sanki yaylım ateşinin Ermeniler tarafından açılma ihtimalini tümüyle reddetmemiş oluyor. Ancak benim anlayışıma göre, bu konuda en ufak bir şüpheye bile yer yoktur; dikkat edilirse, kendi mahallelerinin dışında ikamet eden tüm Ermeniler 4 Nisan'da öldürülmüştür, öyle ki ayın 12'sinde –ikinci katliamın tarihi– o çevrede tek bir Ermeni kalmamıştır. Dolayısıyla, askerlere açılan ateş ancak Müslüman birileri tarafından gerçekleştirilmiş olabilir.

İki gün süren ikinci katliamın dehşetini ve vahşetini anlatmaya yetecek ifadeler bulmak imkânsız. Civardaki çiftliklerden ve köylerden gelen ve okul binasında bulunan hasta ve yaralıların diri diri yakılması bu katliam sırasında yaşandı.

Cevat Bey raporunda, bu bahtsızların alevler içinde tattıkları korkunç sondan bahsetmenin gereksiz olduğuna hükmetmiş; karnı deşilmiş hamile kadınların, boğazlanan çocukların ve adı konmamış daha bin türlü canavarlığın ise hiç sözünü etmiyor. Fakat Ermeni mahallesindeki yangın sırasında çok sayıda bomba ve dinamitin patladığını kaydetmeyi ihmal etmemiş. Bu iftiraya getirilebilecek en mükemmel tekzip, Ermenilerin kendilerini savunurken dahi bomba ve dinamite başvurmamış olmalarıdır. Savunma amacıyla

sıradan silahlardan faydalandıklarına göre, şurası açık ki başka türlü araçlara sahip olsalar onları da kullanırlardı ve etkileri rahatlıkla anlaşılırdı. Benzer patlayıcıların kullanıldığını varsaymamızı sağlayacak en ufak bir işarete rastlamadığımıza göre, olayların sorumluluğunu Ermenilere yıkmayı hedefleyen alelade bir iftirayla karşı karşıya olduğumuz sonucuna zorlanmadan varabiliriz.

Olaylar sırasında Adana civarında bulunduğu iddia edilen sözde toplara gelince, ağaca gömülüp içine barut doldurulan iki su borusuydu bunlar sadece. Başka bir savunma aracı bulunmadığından, Nacarlı köyü Ermenileri tarafından alelacele yapılıvermişti; bir kere daha bölge Ermenilerinin ayaklanmacı fikirler beslemekten uzak olduklarını kanıtlıyor bu.

Tüm bu ayrıntıların mutlak suretle ortaya koyduğu bir şey var: Adana'daki hükümet yetkilileri ve eşraf, koşulları önceden uygun hale getirerek, katliamlardaki sorumluluklarını olduğundan az gösterecek şekilde hareket etmiş, asıl sorumluluğu –en azından resmî anlamda– Ermenilerin üzerine atmayı tasarlamış ve kararlaştırmışlardır. Amaçlarına ulaşmak ve Müslümanların vahşi çılgınlığını mazur göstermek için her tür yalanı yaymaktan geri durmamış, askere ateş etmek gibi iğrenç yollara başvurmuşlardır.

Cevat Bey, Ermenilerin çok sayıda silah satın aldığını, birkaç ay içinde Adana'ya 12.000 adet ateşli silah getirildiğini belirtiyor. Ermenilerin silah satın aldığı doğrudur. Fakat ithal edilen silahların hepsi Ermenilerce satın alınmış değildir. Aksine, başka yerlerde de olduğu gibi, bu silahların büyük bölümünü satın alanlar Müslümanlardır. Burada sorulacak soru şu: Ermenilerin silah satın alma hakları var mıdır? Fikrimce, bu soru, Adana olaylarının araştırılmasında birincil öneme sahiptir ve cevabı en başta verilmelidir.

Tüm Osmanlılara tanınan bir hakkı Ermenilere tanımamak zannediyorum imkânsız. Üstelik Ermeniler, her tür saldırı, aşağılanma ve katliama maruz kaldıklarından –ve hâlâ kalıyor olduklarından– meşru müdafaa maksadıyla silahlanmaya İmparatorluğun öteki unsurlarından daha fazla ihtiyaç duymaktadırlar. Hükümet ancak, silah taşımayı istisnasız tüm Osmanlılara yasaklayıp, herkesi tam anlamıyla silahsızlandırdığı vakit, Ermenilerin silah taşımasını engellemelidir. Fakat silaha ancak savunma amacıyla başvuran bir milleti bu haktan mahrum edip –halihazırda silahlı– saldırgan unsurlara emanet etmek, onları, kelimenin tam anlamıyla, Müslümanların elinde koyun sürüsü gibi telef olmaya mahkûm etmek anlamına gelir. Hiçbir Osmanlı, böylesi bir haksızlığa boyun eğmeyecektir.

Sonuç itibariyle, Ermenilerin, diğer unsurların yaptığı gibi silahlanması olgusunda isyan veya ayaklanma niyeti aranamaz; aksini düşünmek adalete ve sağduyuya sığmaz. Adana olaylarını, Ermeniler meşru müdafaalarını sağlama mecburiyetini yerine getiriyorlardı şeklinde yorumlamak zorundayız.

Gün gelecek, meşrutiyetçi hükümetin gücüne eşraf da caniler de saygı duymayı öğrenecek ve tüm Osmanlı tebaası silahsızlandırılacak. İşte o zaman, kimse canını koruma ihtiyacı hissetmeyecek. Fakat şuna inanıyorum ki o kutlu gün gelene kadar, Ermenileri meşru müdafaa maksadıyla aldıkları önlemlerden ötürü hiçbir yasa, hiçbir vicdan suçlayamayacak.

Bitmedi. Mutlakiyete geri dönüş tehlikesinin henüz tamamen ortadan kalkmış olmadığı hususunda herkes hemfikir. Öyle ki her Osmanlı'nın görevi, böylesi bir ihtimal karşısında uyanık olmak ve rejimi, gerekirse silahla savunmaktır. Ermeni partileri Taşnaktsutyun ve Hınçak'ın, İtti-

hat ve Terakki'yle aynı şekilde bu kutsal vazifeyi yerine getirmek üzere imkânlarını seferber ettiği herkesin malumu. İstanbul'daki 31 Mart olayları sırasında, başkentteki Ermeniler Meşrutiyet'i canları pahasına savunmaya hazırlardı. Adana'dan tüm İmparatorluğa, Ermenilerin tutumu ortaktı. Ermenilerin bu vatansever duyguların aksi yönünde, yani ayrılıkçı bir düşünce beslediğine dair herhangi bir işaret –kanıt yokluğundan– bulunamadığından, silah satın almış olmaları –ki bunu da uluorta yapmışlardır– hiçbir art niyete atfedilemez. Ermenilerin, Osmanlı yurduna dair fena niyetleri olsaydı, Adana olaylarının korkunç acısı yüreklerini dağlamışken, İstanbul'daki olaylarda rejimi savunmak ve düzeni korumak için öylesi bir fedakarlık ve alicenaplıkla hareket etmezlerdi.

İnancım odur ki, Ermenilerin, dürüst ve sadık tutumlarına rağmen iğrenç iftiralarla karşılaşmasına, tarafsız her Osmanlı ancak öfke duyabilir.

Osmaniye, Hamidiye, Tarsus, Dörtyol, Hacın ve başka yerlerde olaylar hep aynı şekilde gelişmiştir. Üretilen yalanlar, Ermenilerin saldıracağına dair sahte uyarıların yarattığı yapay kışkırtmalar, hep aynı zihniyetin ürünüdür.

Örneğin, Cebel-i Bereket mutasarrıfı Asaf Bey, 2 Nisan'da vilayete ve Osmaniye kaymakamlığına yolladığı telgrafta, Dörtyol Ermenilerine atfedilen saldırının asılsız olduğunu; söylenenin aksine, asıl bu insanların yardım beklediğini belirtmişti. Aynı gün, vilayete yolladığı telgrafta, Osmaniye'deki yıkımdan da sorumlu olan Tacirli aşiretinin Dörtyol'a saldırdığını ifade etmişti. Osmaniye, Hamidiye ve diğer civar yerleşimlerden yollanan telgraflarda, suç işleyen ve kamu düzenini bozanların ya yerli ya da Adana'dan gruplar halinde gelmiş Müslümanlar olduğu bildiriliyordu. Buna rağmen aynı Asaf Bey, 3 Nisan'da Dahiliye Nezare-

ti'ne yolladığı telgrafta, hiç utanmadan, Hasanbeyli ve Zeytun'da [Süleymanlı] fedailerin bütün sancağı yakıp yıkmak üzere bir araya geldiğini ve büyük ihtimalle Adana'ya kadar geleceklerini söylemişti. 4 Nisan'da, Dahiliye Nezareti ve vilayete gönderdiği telgrafta, Papazkale'deki 400 mahpusun serbest bırakılıp, bunlardan bir tabur oluşturmak üzere İskenderun'dan talep ettiği silah ve mühimmatla silahlandırılmaları için izin istiyordu. Planını hayata geçirdi; mahpusları serbest bıraktırdı, silahlandırdı ve Ermenilerin üzerine saldı. Bu davranışı nasıl açıklamalı ve nasıl nitelendirmeli?

Asaf Bey, Hamidiye'deki katliamın, şehrin Ermeni papazının Arslan Bey'e tabancayla ateş etmesi üzerine patlak verdiğini savunmaya çalışıyor. Mamafih, papazın satın aldığı bir arazi için 40 lira ödediği ve işleme dair resmi senedi almak üzere yereldeki hükümet konağına gittiği kanıtlanmıştır. Şu halde, tek başına hükümet konağına giden birinin cinayet işlemiş olabileceğini düşünmek sağduyuya aykırı olup, ileri sürülen sebep apaçık belli ki bir yalandan ibarettir. Her halükârda, M. Sabatier adlı bir Fransız ile Abdülhalik isimli dürüst bir Müslüman, papazın, Müslümanlar tarafından ortada hiçbir sebep yokken öldürüldüğüne şahitlik etmişlerdir.

Kanımca, Ermenilere ve genel olarak Hıristiyan unsurlara karşı kazanılan zaferin kutlamaları esnasındaki coşku, Adana olaylarının niteliğini yeterince ortaya koyuyor. 12 Nisan'da, katliamlardan sağ çıkmış içler acısı haldeki bir grup yoksul Ermeni birkaç jandarma tarafından şehrin dışına itilirken; diğer bir jandarma topluluğu, vilayetin üst düzey memurlarının gözü önünde, Meşrutiyet'in hemen ertesinde, şehrin meydanlarından birine dikilmiş zafer takını, "Sultan Abdülhamid çok yaşa! Kahrolsun hürriyet!" nidalarıyla yıkıp alaşağı ediyordu. Bu olay pek manidardır.

III
Hükümetin Olayların Önce ve Sonrasında Tavrı

Olaylar öncesinde yaşananları yukarıda aktardıktan sonra, Vali Cevat Bey'in ve Adana'daki görevlilerin, keza Cebel-i Bereket mutasarrıfının tutumları hakkında konuşmak bana lüzumsuz geliyor. Zannımca, takındıkları tavır kanunlar çerçevesinde her halükârda *nifak*, *tertip* ve *işbirliğinden* kesinlikle suçlu olduklarının ispatıdır. Ancak bana göre tüm bu dehşet dolu olaylar içinde en korkuncu, Ermenilerin katliamlardan sonra maruz kaldıkları muamele ve hayatta kalanları yok etmek için başvurulan cehennemi yollardır.

Katliamlardan sonra Adana'da neredeyse Ermeni kalmamış gibiydi. Bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı kaçmayı başarmış, kalanlar koyun sürüsü gibi birkaç jandarmanın nezaretine terk edilmişlerdi. Araştırmalar başladığında, bir yanda sevdiklerinin bedenlerine gözyaşı akıtmaktan tükenmiş zavallı insan enkazları, öte yanda kışkırtıcılar, katliam tertipçileri, yağmacılar ve katiller duruyordu. Bu şartlar altında yerel mülki idare ne yaptı? Hükümete karşı isyan başlattıkları ve askere ateş açtıkları suçlamasıyla, hayatta kalanlar arasında göze çarpan herkesi hapse tıktı ve zincire vurdu.

Bu tuhaf tutumla birlikte, katliamların yaratıcısı ve tertipçisinin bizzat yerel mülki idare olduğunu, bilmeyenler de öğrenmiş oldu.

Ermenilerin silah kullandığı asla inkâr edilmemiştir. Aynı şekilde askerlerin ve başka Müslümanların Ermenilerin attığı mermilerle vurulduğunu kimse inkâra niyetlenmemiştir. Fakat bilinmesi zor olan, benzer şartlar altında silah kullanımını cezalandırmanın mümkün olup olmadığıdır. İşte

divanıharp bu meselenin çözümü konusunda günümüze kadar bütünüyle ilgisiz kalmıştır.

Daha önce söylediğimiz gibi Ermeniler kendi mahallelerinde, kendi evlerine sığınıp kalmış, buralarda Müslüman kalabalığın ve askerlerin saldırısına uğramışlardır. Öyle ki Ermeniler sadece kendilerini savunmanın telaşına düşmüşlerdir. Bu konuda en ufak bir şüphe yok. Direnen Ermenilerin bulunduğu evlerin cepheleri hem askerler hem de *başıbozuklar* tarafından atılan mermilerle delik deşik olmuştur.

Benzer şartlar altında, kendisine saldıran birini öldürdüğü için bir insanın cezalandırılmasına hangi kanun veya hangi vicdan izin verebilirdi?

Meşru müdafaa sadece kanunlarla değil, aynı zamanda insanın vicdanıyla da teyit edilmiş doğal bir haktır. Kendini savunma içgüdüsünden yoksun bir insan hatta bir hayvan mevcut değildir.

Ermeni unsurunun böyle bir haktan mahrum olduğunu kabul etmek için nasıl bir mazeret öne sürülebilir ki?

Yerel mülki idare, suçunu örtbas etmek maksadıyla, divanıharbin kuruluşundan önce yalancı şahitleri ve iftiracıları hazırlamıştı bile. Katliamdan kaçmış Ermenilerin geri dönüşünden ve bu talihsiz insanların özgürce konuşma konusundaki cesaretsizliklerinden faydalanıp, o dehşet verici olayların büyüklüğünü maskelemek ve içeriğini saptırmak için her çabayı sarf etmiştir. Meşru müdafaa amacıyla silahlarına sarılan tüm o Ermeniler, soruşturma yapılacağı veya şahitliklerine başvurulacağı gibi sahte sebeplerle toparlanıp cinayetle suçlandılar.

Adı geçen yerel iktidar makamı, bu masumlar topluluğunu mahkûm ettirmek üzere divanıharbe göndererek hangi ölçütlerle hareket ettiğini gösterdi.

IV
Divanıharp

Divanıharbi oluşturan subayların saygınlığına ve dürüstlüğüne gölge düşürebilecek hiçbir şey söylemeyeceğim. Buna karşılık gerekli yasal ve hukuki bilgiler konusunda yeter derecede donanımlı olmadıklarını söylemek zorundayım. Ayrıca, en yaşlısından en gencine, herkesin bu kadar ciddi biçimde etkilendiği bir davada, yereldeki üst düzey memurlar ve toplumun değişik kesimleri tarafından hazırlanan düzmece tanıkların ifadelerini ve uydurma iddiaları dayanak kabul edecek kadar saf olmaları karşısında yaşadığım şaşkınlığı gizleyemeyeceğim. Neticede, bu türden temellere dayanan Adana divanıharbinin hükümleri pek tabii ki hukuki ve yasal değerden yoksundur.

Altı Ermeni, bahsi geçen mahkeme tarafından, elli kadar Müslümanı Ohanoğlu Han denen bir yerde öldürmek suçuyla ölüme mahkûm edildi. Yalnız ne ilginçtir ki dikkate alınmayan bazı hususlar vardı:

1. Öldürülen bu Müslümanlar söz konusu hanın sakinleri değillerdi.

2. Hepsi de Ermeni mahallesinin yakınındaki bu hana şehrin farklı mahallelerinden gelmişti; bu şüpheli kimselerin yaptıkları bir iş de olmadığına göre, oraya olsa olsa Ermenilere saldırı düzenleme niyetiyle toplanmışlardı.

3. Ölüm tarihleri Ermenilere toptan saldırıldığı zamanla birebir çakışıyordu.

Adana ve çevresinde sahnelenen, adeta milli bir felaket boyutlarına ulaşan tarifsiz suçların faillerinin peşine düşülmediğini gördükçe; o haydutların kollanıp, meşru müdafaa yoluyla hayatta kalabilmiş acılı Ermenilerin hüküm giydiğine ve infaz edildiğine tanık oldukça; Abdülhamid rejiminde İstanbul'da işlenen katliamların –gözden geçirilip genişletil-

miş– bir yeniden baskısını izliyor olma hissinden kendimi kurtaramıyorum.

Divanıharpte görevli bu beyefendiler, öyle görünüyor ki, ağır suçlarda hâkimlerin tanık ifadelerini çıplak gerçek olarak kabul etmek zorunda olmadıklarından bihaberler; üstelik hâkimlerin yasa gereği bu ifadelerin somut şartlarla uyumlu olup olmadığını incelemek ve bu yolla, tanıkların söylediklerinin geçerliliğini değerlendirmekle yükümlü olduklarından da tamamen bihaberler.

Tam da hukuki konulardaki bu yetersizliği yüzünden, divanıharp, pazar yerinden kaçıp yabancıların evine sığınan, üstelik ileri gelen yabancıların ifadelerine bakılırsa, olaylar boyunca bir an olsun dışarı dahi çıkmayan insanları mahkûm etmeye devam ediyor.

Ayrıca, divanıharbin Meşrutiyet'in tarihi ve Osmanlı unsurlarının siyasi yaşamı konusunda da yeterince bilgi sahibi olmadığını dikkate almak gerekiyor; zira, Taşnaktsutyun'un dışında, kendini devrimci olarak tanımlayan "Troşag" isimli bir komitenin varlığından söz ediyor ve Taşnaktsutyun'un, halihazırda, İttihat ve Terakki kadar yasal ve saygın bir siyasi parti olduğundan bütünüyle bihaber görünüyor. Mahkemenin vardığı hükümler, eski rejimde Ermeni partilerinin maruz kaldığı önyargılarca belirleniyor ve bu şekilde, Osmanlı Anayasası'nca tesis edilen nizamı ve siyasi ve toplumsal yaşamı altüst etmekten başka bir işe yaramıyor. Tüm bunların, uygar dünya nezdindeki saygınlığımızı ve itibarımızı artırması mümkün mü?

Sonsöz

Bu ürpertici hakikati gösterme kararını vermeden önce çok tereddüt ettim ve uzun uzun düşündüm. Hatta Müslüman arkadaşlarımı gücendirmemek uğruna bunları hafifletmek gibi bir fikre kapıldım.

Ancak bir milletin üyeleri veya bir dinin mensupları tarafından işlenmiş cinayetlerin sorumluluğu topluca o millete veya o dine yüklenemez.

İslam hukuku bu gibi canavarlıkları kabul etmediği gibi en ufak bir haksızlığa da izin vermez. O her şeyin içinde hakikati aramayı buyurur. Bu durumda saptadığım ve ikna olduğum şeylerin üstünü örtme gereği hissetmedim.

Bu gerçeklerin bilinmesinin unsurlar arasındaki uyuşmazlığı artırabileceğini düşünmüyorum. Çünkü ben, bu vahşi çılgınlığın uzun sürmeyeceğine dair bir umut taşıyorum.

Eski rejimde suçların inkârı, örtbas edilmesi, delillerin tahrif edilmesi bir alışkanlık halindeydi.

Ülkenin çektiği acılar, bu zararlı düzen münasebetiyle, İmparatorluğun böğründe irinli bir yara, bir kangren halini almıştı.

Oysa bir hastalık, ancak teşhisi konur ve tedavi edilirse iyileşebilir.

Saklandığında, şifa mümkün değildir.

En azından benim düşüncem bu yöndedir.

Son noktayı koymadan önce en derin teessürlerimle belirtmek zorundayım ki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yöneticileri ve üyeleri, Adana'daki vahşet dolu olayların tertip ve tatbikine katılmışlardır. Bu hakikat vilayetin çeşitli unsurları, konsolosluklar, Amerikalı misyonerler ve Latin din adamları tarafından teyit edilmiştir.

Bunun dışında yabancı gazeteler de bu dehşetin duyurulmasında rol almış olup, dış kamuoyunda, bunların İttihat ve Terakki'nin işi olduğu görüşü hâkimdir.

Üyeleri arasında bulunan katil zanlıları partinin böğründen sökülüp atılmadığı ve hak ettikleri cezayı çekmedikleri sürece İttihat ve Terakki'ye yüklenen suçlar tekzip edilemeyecektir.

Hükümetin, deyim yerindeyse, tamamıyla bizim partinin elinde olduğu şu saatte, kurbanlara derhal yardım ulaştırabilir, istisnasız tüm suçluları kanunların olanca katılığıyla cezalandırıp benzer felaketlerin tekrarını engelleyen doğru tedbirlerle partinin ve hükümetin itibarını yeniden inşa edebilir ve vatanı kurtarabiliriz.

13/25 Haziran (1909)

"Geçmişe Doğru..."
Giligya Felaketinin Kronolojik Özeti
(Teotig Yıllığı, 1910)

[Tarihler eski takvime (rumi) göredir]

1909, Nisan 1: ADANA ve çevre köyleri, kasabaları, yazlıkları ve çiftliklerinde (Şeyh Murat, Kayırlı, İncirlik, Abd(i)oğlu, Hıristiyanköy veya Gâvurköy, Sakızlı, Kamışlı, Eğri Ağaç, Saçak, İnnepli, Alocalı, Sarıçam) üç gün süren Ermeni kıyımı ve yangın. Önce sayısız Çerkez, Kürt ve "Fellah" sayısız rençper yerel yetkililerin dağıttığı silahlarla, köylerden şehre akın edip kıyım ve talana katılırlar. İki Amerikalı misyoner (Rogers ve Maurer) kurtarma faaliyetleri sırasında öldürülürler. Katliamı tertipleyen ve sorumlular (daha sonra müfettiş Rahip K. Aslanyan ve S. Suin tarafından teyit edilmiştir): Vali Cevat, Komutan Ferik Paşa, Bağdadizade Abdülkadir ve oğlu Abdülrahman, Gergerli Ali, İhsan Fikri, Dabbağzade Hacı Ali ve oğlu Ragıp, Deli Mehmet oğlu Hasan, Zor Ali, Alay Beyi Hüseyin Daim, Bosnalı Salih ve Mehmet, Pamukçu Murteza ve oğlu, Bayraktarzade Eşref, Yazmacı Hatibi Hoca, Kara Mehmet, Belediye Kâtibi Mustafa.

2 Nisan: Çork-Marzvan veya DÖRTYOL'da Ermenilerin 12 Nisan'a kadar süren efsanevi savunması. Sekiz şehit ve

sekiz yaralı. Ocaklı ve Öçerli'den kaçan köylüler Dörtyol'a doluşmuştur. Mutasarrıf Asaf Paşa silahhanedeki silahları güruha dağıttırır ve Erzin ve Payas hapishanelerinden Türkleri azat ederek silahlandırır. Ermeni mahpuslar ise kılıçtan geçirilir. Turunçlu köyünden 42 Ermeni ve bir papaz toparlanıp kurşuna dizilirler. İskenderun'dan Erzin'e götürülmekte olan devlete ait 12 sandık mühimmat güruh tarafından zaptedilir. Yirmi gün boyunca süregelen Ermeni kıyımı: GÂVUR DAĞ-Hay Ler (Osmaniye, Yanık Değirmen, Kuşçu, Gökçayır, Göyoğlan Boğaz, Ocaklı, Öçerli, Nacarlı, Körkuyu, Kırmıtlu [Kiremitli], Akpınar, Paşa Çiftliği), Erzin, Cebel-i Bereket, Kurtar, Ğharnı, Savranlı, Kızlac [Kızılağaç?], Çapaçlı, Kişnaz [Sarayova], İyintili, Keller, Sarılar Ermenileri de yok edilir. Çevre orman ve kayalıklarında Ermeni avı. Adana'da toplanacak olan Protestan Birliği için gelen din adamları (Prof. Sarkis Levonyan, Rahip Nazaret Heğneyan, Hagop Kundakçıyan, Giragos Jamgoçyan, Corci Şemmas, Stilyanos Aslanidis, L. Soğomeyan, Zakar Bedrosyan, Setrak Ekmekçiyan, Nerses Kuyumcuyan, Stepan Hovhannesyan vb.) Osmaniye yakınlarında hunharca katledilirler. İskenderun yolu üzerinde gelişmiş bir köy olan Kırıkhan ateşe verilir. Akdeniz kıyısında Ayas katliamı.

3 Nisan: BAHÇE kazasında ayın 22'sine kadar 850 hane Ermeni katledilir: 759 yerli, 51 taşralı (bunlar arasında, Mahkeme üyesi Boğos Efendi de bulunmaktadır). Papaz Vahan ise, önce kurşuna dizilmiş ardından başı kesilmiştir. DARSON (Tarsus) ve çevresinde, Yenice köylüleri ve daha önceden silahlanmış bir güruh tarafından Ermeni katliamı ve yangın gerçekleştirilmiştir. Kozoluk'ta 300 Ermeni hanesinin erkekleri bir vadiye sürülüp boğazlanmış, kadınlarına da tecavüz edilmiştir. SİS [Kozan] dolaylarında (Misis, İçil, Kozan, Kars, Feke [Vahka], Yerebakan) ve Hacın'ın [Saim-

beyli] Ermeni nüfuslu köylerinden Şar, Tumlu vb.'de Ermeni katliamı. Rahip Mikael Açabahyan da Misis'te ölenler arasındadır. Tlan çiftliği *harap* olmuştur.

4 Nisan: Halep ve Kilis'te Ermeni katliamı. Kalabalık bir Ermeni nüfusuna sahip Hasanbeyli köyünün nüfusu yok edilmiştir. Üç papaz (Bedros ve Hovhannes Keşişyan, Nerses) kılıçtan geçirilmiştir.

5 Nisan: Ermeni mebuslar, Katolik ve Protestan Ermenilerin temsilcileri Giligya katliamları vesilesiyle Pera Atölyesi'nde toplanırlar. Bir "Takrir" hazırlanıp Sadrazama verilir.

6 Nisan: Pera, Yerrortutyun Kilisesi'nde Patrik İzmirliyan riyasetinde toplantı. Süveydiye, İskenderun, Andiok (Antakya) ve KESAP'ta Ermeni katliamı (kurbanlar arasında 55 yaşındaki Papaz Armenak Donatosyan, misafir olarak orada bulunan Gduts Manastırı keşişlerinden ihtiyar bir rahip, yeni takdis edilmiş 37 günlük rahip Arsen Harutyunyan, Meclisi İdare üyesi Mardiros Margosyan, öğretmen Avedis Alacacıyan da bulunuyor). 4.500 Ermeni'nin, Fransız ve İngiliz gemileriyle Lavotige (Latakiya-Lazkiye) şehrine aktarılması. Kesap'ta 530 hane, kilise ve okul yanmış. Maraş'ın çevre köylerinde (Fındıcak, Kişifli vb.) Ermeni katliamı. Kırıkhan Ermenileri İslamlaşır, daha sonra silahla vurulurlar, genç kızlar ve kadınlar kaçırılır.

8 Nisan: Ermeni Cismani Meclisi tarafından müfettiş olarak atanan Rahip K. Aslanyan, Sarkis Suin ve Piskopos M. Vehabedyan Mersin'e doğru yola çıkarlar.

12 Nisan: ADANA ve çevresinde ikinci büyük katliam, yangın ve talan. Ermenilerin öldürülmesi, tecavüze uğraması ve İslamlaştırılması; İslamlara ait 386, Ermenilerin ise 4.437 ev ve dükkânının yanması; yerel *İtidal* gazetesinin tahriki ve Dedeağaç'tan yardıma giden 2 tabur askerin suça

iştirakiyle Ermeni okulları, kilise ve mallarının yakılıp yıkılması. Nüfusu 40.000'i bulan Giligya Ermenilerinden ancak 3.000 erkek sağ kalmıştır. İnsan kaybı 20.000 kadardır. Sihun [Seyhan] nehri cesetlerle doludur. Sokaklar mezbaha. Köpekler leş yiyici. Gazyağına boğulmuş binalarda hayvanlar gibi cıyak cıyak yanan şehit Ermeniler. Hasat imha edilmiş. Maddi hasar 5 milyon altın.

14 Nisan: Abdülhamid... Özel katarla Selanik'e sürgün edilir. V. MEHMET REŞAT EFENDİ SULTAN İLAN EDİLİR.

16 Nisan: Patrik vekili Piskopos Arşaruni Ermeni Karma Meclisi kararıyla Sadrazam Tevfik Paşa'ya Adana felaketiyle ilgili bir muhtıra sunar.

18 Nisan: Osmanlı Meclisi oturumu. Adana olayı ele alınır. İçişleri müşaviri Adil, eski ve yeni valilerden gelen ve Ermenileri suçlayan telgrafları okur; bunlar arasında, Zihni Paşa'ya ait olanında Ermenilerin su borularıyla top imal ettikleri yazılıdır! Zohrab kati surette reddeder, sarf ettiği "Ağlayacağınıza gülüyor musunuz?" sözü tarihe geçer. 20.000 altın yardım verilmesini kabul ettirir; bu daha sonra 30.000'e yükseltilir. Ancak Adana'dan dağıtımın adil olmadığı şikâyetleri gelir.

23 Nisan: Yardım Heyeti tarafından kararlaştırılan hekimler (Doktor Balakyan, Kılıçyan, Bonapart, Peştimalcıyan, Ketenciyan, Mikael Karagözyan, Sivrihisarlıyan, Enezliyan ve hemşireler, *Digin* Öjeni ile *Oryort* Ohancanyan) Mersin'e doğru yola çıkarlar.

29 Nisan: Adana'da zarara uğramış İstanbullu Ermeni, Rum, Yahudi ve Avrupalı tüccarlarca Sadrazama iletilen ve sonuçsuz kalan şikâyetname.

2 Mayıs: Doktor Raif ve Bezazyan ilaçlarla Adana'ya doğru yola çıkarlar. "Hareket Ordusu'nun İstanbul'a Muzaffer Girişi"nin ilk fasikülü yayımlanır (gelirinin yarısı

Giligya felaketzedelerinindir); onuncu ve son sayısı 11 Temmuz'da yayımlanır. Giligya katliamı münasebetiyle Ermeni Milli Meclisi'nce belirlenen bir heyetle padişah katında müracaat.

11 Mayıs: Adana teftiş heyetinin (Mosdiçyan, Babigyan, Faik ve Y. Kemal) yola çıkışı. Giligya felaketi nedeniyle aklını yitiren Narlıkapı kilisesi vaizi Rahip Hagopos Şahbazlıyan'ın intiharı.

26 Mayıs: "Genel Katliam" başlıklı makalede, Adana katliamının vahşetini tüm ayrıntılarıyla yayımlayan *Manzume* gazetesinin yayını 4 ay süreyle durdurulur.

28 Mayıs: Adana'da kurulan divanıharp tarafından, 9 Türk ve 6 Ermeni'nin idamı (mesleği kasaplık olan beş Ermeni: Garabedyan Ğhaço, Sirkeciyan Misak, Ğhaçeryan Artin, Hovhannes Garabed Giragosyan, Çenesiz Kevork).

10 Haziran: Adana'dan [İstanbul'a] gelen 22 yetim kız "Tbrotsaser" okulu tarafından sahiplenilir.

13 Haziran: Adana'ya giden ikinci Ermeni heyeti (Rahip Knel Kalemkâryan, Zabel Yesayan, Garabed Aycıyan, Ğhntir Simonyan ve Hovsep Çayyan) yola çıkarlar. Levon Papazyan da onlarla birliktedir ve görevi yanan binaları kayda geçirmektir.

22 Haziran: Osmanlı Meclisi tarafından Adana'ya gönderilen müfettiş Babigyan ve Mosdiçyan, Ermeni hekimlerle birlikte geri dönerler.

23 Haziran: Giligya Ermenilerinin göçü.

24 Haziran: Sis Katolikosu, Sadrazama ve Ahmet Rıza'ya şikâyetname iletir.

25 Haziran: Rahip K. Aslanyan, S. Suin ve S. Bartevyan geri dönerler.

28 Haziran: Hükümet kararıyla, Adana valisi Cevat, askeri kumandan Remzi Paşa, *İtidal* gazetesinin başyazarı,

Cebel-i Bereket mutasarrıfı Asaf Esad ve tüm katliamcı güruh tutuklanarak hapsedilir. Yangından zarar görenlerin evlerinin tamiratı için 120.000 altınlık yardım kararlaştırılır.

7 Temmuz: Adana'daki divanıharbin, Ermenileri Adana katliamının sorumluları olarak göstermesi üzerine, Ermeni Karma Meclisi kararıyla Patrikhane, hükümete etkili bir *takrir* sunar.

16 Temmuz: Adana valisi Babanzade Mustafa Zihni görevden alınır.

18 Temmuz: *Azadamard* gazetesi, Erzin'deki Ermeni mahpusların Osmanlı Meclisi'ndeki Ermeni mebuslara hitap eden şikâyetnamelerini yayımlar.

19 Temmuz: Osmanlı Meclisi'nde Edirne mebusu Hagop Babigyan'ın (53 yaşında, Tekirdağlı) Ayastefanos'taki [Yeşilköy] evinde *angine de poitrine* nedeniyle ani ölümü. O esnada, ertesi gün Meclis'e sunacağı Adana olaylarıyla ilgili raporu hazırlamaktadır.

21 Temmuz: Adana'da 3 Müslüman darağacında. Patriklik Ana Kilisesinde H. Babigyan'ın görkemli cenaze töreni. Mihrapta Adana'nın yetim kızları yer almaktadır. Merasime kalabalık iştirak var. Tabut çok sayıda çelenklerle ve Komite [İttihat ve Terakki] tarafından gönderilmiş ipek bayrakla örtülüdür. Milli yas. Patrikhane, Ermenilerin dükkânları ve okulları kapalıdır.

31 Temmuz: Gazetelerde ADANA OLAYLARINDA ERMENİLERİN MASUMİYETİNİ İLAN EDEN MECLİSİ VÜKELA RESMİ BİLDİRİSİ yayımlanır.

1 Ağustos: Adana'nın yeni valisi Cemal Bey, İstanbul'dan görev mahalline doğru yola çıkar.

FOTOĞRAFLARIN
TANIKLIĞINDA...

Adana Ermeni mahallesi yıkıntılar içinde, Nisan 1909.

Adana birinci katliam sonrasında, 15 Nisan 1909.

Cesetler şehir dışına taşınıyor, Nisan 1909.

Yakılmış bir mahallenin enkazında... Nisan 1909.

"Zavallı Ermenilere ansızın
İndi kılıcı korkunç güruhun." [Adana ağıtından...]

"Kiliseleri okulları alevler yuttu,
Binlerce Ermeni hunharca öldü."

"Ağlasın Ermeniler zalim kıyıma,
Çöle döndü, görkemli Adana."

Fransız Cizvitlerin yatılı okulu.

Katolik Ermenilerin okulu.

Hıristiyanköy (Gâvurköy):
200 kişiden kurtulanların sayısı 36.

Adana civarında
Ermeni felaketzedelerin
çadırları.

"Boşaldı eyvah görkemli Adana,
Küle döndü bütün Giligya." [Adana ağıtından...]

Dizin

31 Mart 144, 278, 284, 287
Abd(i)oğlu 295
Abdoğlu 102, 103, 107, 143
Abdülhalik 288
Abdülhamid 272, 274, 282, 288, 291, 298
Abdülrahman 295
Açabahyan, Mikael 297
Adana *hemen her yerde*
Adil 298
Agn(lı) (Eğin) 72, 123
Ağzı Kanlı Mehmet Ağa 110, 113, 115, 116
Ağzıbüyük 107
Ahmet 280
Ahmet Çavuş 176
Ahmet Rıza 299
Akdeniz 33, 219, 296
Akpınar 296
Alacacıyan, Avedis 297
Alay Beyi Hüseyin Daim 295
Alman 49, 259, 273
Alocalı 295
Amerikalı 262, 273, 293, 295
Anadolu 275, 279, 282
Anavarza Kalesi 164
Andiok (Antakya) 297
angine de poitrine 300
Anna 224
Apkaryan Okulu 273
Arapça 274
Arapköy 107
Ari 68, 242
Arsen 158
Arslan Bey 288
Asaf Bey (Esad) 231, 287, 288, 296, 300
Aslanidis, Stilyanos 296
Aslanyan, K. 295, 297, 299
Asyalı 214
Avrupalı 150, 151, 189, 298
Ayas 296
Ayasofya Meydanı 284
Ayastefanos (Yeşilköy) 300
Aycıyan, Garabed 299
Ayıntap (Antep) 224
Azadamard 300

Babanzade Mustafa Zihni 300
Babıâli 271, 276
Babigyan, Hagop 271, 299, 300
Bağdadizade Abdülkadir 295
Bağdadoğlu Garabed 102, 103
Bahçe (köy/kaza) 194, 272, 278, 280, 296
Bartevyan, S. 299
Bayraktarzade Eşref 295
Bedrosyan, Zakar 296
Belediye Kâtibi Mustafa 295
Berber Mustafa 113
Bezazyan 298
Boğos Efendi 296
Bonapart 298
Bosna 272
Bosnalı Salih 295
Boyraz Köse 194
Bozkır 280

Bulgar 272

Cebel-i Bereket 274, 287, 289, 296, 300
Cemal (Paşa/Bey) 255, 264-266, 300
Cevat Bey 283-285, 289, 295, 299
Cevdet 280
Ceyhan 272
Cin Toros 175, 178, 188, 194, 196
Cizvit Okulu 52
Corci Şemmas 296

Çapaçlı 296
Çenesiz Kevork 299
Çerkez 105, 106, 217, 295
Çigan 280
Çork-Marzvan 295

Dabbağzade Hacı Ali 295
Darson (Tarsus) 296
Dedeağaç 297
Deli Mehmet 295
Der Arsen 43
Der Kevorkyan Aris Efendi 223
Der Sahag 43, 215
Derviş Vahdeti 284
Digin Öjeni 298
Dikran Bzdigyan 133
Divanıharp 34, 118-120, 138, 263, 290-292, 299, 300
Doktor Balakyan 298
Doktor Raif 298
Dolts (Mr./Mrs.) 262
Donatosyan, Armenak 297
Doughty-Wylie, Mrs. 273
Dörtyol(lu) 43, 174, 214, 215, 218-220, 222, 223, 225, 226, 229-231, 236, 283, 287, 295, 296

Edirne 271, 300
Eğri Ağaç 295
Ekmekçiyan, Setrak 296
Elias Türkmeni 277
Enezliyan 298
Ermeni (Cismani/Karma/Milli) Meclisi 297-300
Ermeni Merkezi Yönetimi 257, 258, 260, 263, 264, 268
Ermeni Piskoposluk Kilisesi 42
Ermeni(ler) *hemen her yerde*
Ermenice 68, 123, 157, 178, 221, 226, 267
Ermenistan(lı) 72, 98, 100, 121
Erzin 168, 213-215, 217, 218, 226, 230-232, 274, 296, 300
Erzurumlu 123, 125
Esad Rauf Bey 273, 276
Eşcar Uşağı 280
Ethem 224
évocation 159
Eyüp (peygamber) 129

Faik Bey 271, 276, 299
Feke (Vahka) 296
Fellah (mahallesi) 134, 295
Fındıcak 2974
Fransız 151, 237, 241, 273, 288, 297

Galata 34
Garabed 111-113, 115-117, 119
Garabed Ağa 143
Garabed Giragosyan, Hovhannes 299
Gâvur Dağ-Hay Ler 296
Gâvurköy 100, 295
Gazozci Mihran 140
Gduts Manastırı 297
Gergerli Ali 295
Giligya Heyeti (bkz. Patrikhane Heyeti)
Giligya Katolikosluğu 169

Giligya Katolikosu 259, 267, 268
Giligya(lı) 29, 33, 35, 47, 60, 83, 98, 121, 122, 128, 166-168, 172, 177, 222, 228, 251-254, 257, 259, 264, 268, 269, 295, 297-299
Giragos Efendi 237-239
Giragos Katolikos 166, 173
Giragos Usta 232
Giritli 225
Giros Emmi 195, 246, 247
Gökçayır 296
Gökdereliyan 136
Göyoğlan Boğaz 296

Ğevont Tur Sarkisyan 167
Ğhaçeryan Artin 299
Ğhaço, Garabedyan 299
Ğharnı 296

Habib 117
Hacı Sara 200, 201, 205, 210-212
Hacın(lı) 167, 168, 176, 206, 207, 209, 215, 217, 268, 277, 280, 283, 287, 296
Halep 220, 297
Hamidiye 223, 224, 228, 230, 234, 235, 237, 241, 272, 275, 287, 288
Hamlet 209
Hareket Ordusu 298
Harput(lu) 69, 123, 126
Harutyun Efendi Mosdiçyan 271
Harutyunyan, Arsen 297
Hasan 295
Hasanbeyli (köyü) 272, 288, 297
Heğneyan, Nazaret 296
Heyet (Birinci/İkinci; bkz. Patrikhane Heyeti)
Hınçak 286
Hıristiyan(lık) 44, 101, 165, 167, 199, 274, 275, 281, 288
Hıristiyanköy 295
Hindistan 65
Hovhannesyan, Stepan 296
Hovsep Çayyan 299
Hurriyet 114, 118, 137
Hürriyet Ordusu 29
Hüseyin Efendi 194, 280
Hüsnü Çavuş 176

İcadiye (köyü) 225
İçil 296
İhsan Fikri 295
İnceyan, Nazar 140
İncil 173
İncirlik (köyü) 155, 156, 295
İngiliz 132, 209, 258, 260, 273, 297
İngilizce 209
İnnepli 295
İsa 46, 128, 167, 187, 193, 208
İskenderun 288, 296, 297
İslam 102, 112, 114, 116, 135, 193, 198, 279, 293, 297
İstanbul 29, 34, 89, 90, 129, 131, 132, 138, 151, 256, 271, 278, 287, 298, 300
İtidal 281, 297, 299
İttihat ve Terakki 286, 292-294, 300
İyintili 296
İzmir 49, 52
İzzet 280

Jamgoçyan, Giragos 296

Kadir Efendi 113
Kafkasya 226
Kalemkâryan, Knel 42, 299
Kamışlı 295
Kara Mehmet 295

Karagözyan, Mikael 298
Kars 296
Karsi 280
Karspazar(lı) 174-176, 178, 179, 188-191, 193-195, 202
Kasap Misak 148, 149
Katolik 44
Katolik Ermeni 274, 297
Katolik Süryani 274
Katolikos 37, 166, 167
Kayırlı (köyü) 100, 143, 295
Kayseri 256
Kel Musrukh 109
Keldani(ler) 44, 274
Keller 296
Kerim Ağa 143
Kesap 297
Keşişyan, Bedros 297
Keşişyan, Hovhannes 297
Ketenciyan 298
Kıbrıs 245, 263
Kılıçyan 298
Kırıkhan 296, 297
Kırkkilise (Kırklareli) 272
Kırmıtlu (Kiremitli) 296
Kızıl Haç 30, 34, 132
Kızlac (Kızılağaç?) 296
Kilis 297
Kişifli 297
Kişnaz (Sarayova) 296
Komite bkz. İttihat ve Terakki
Komutan Ferik Paşa 295
Konstantinopolis 272
Konya(lı) 279, 280
Kozan 280, 296
Kozoluk 296
Köprücek 223
Körkuyu 296
Kral Hetum 173
Kral Levon 173
Kundakçıyan, Hagop 296
Kurtar 296
Kuşçu 296
Kutsal Kitap 209
Kuyumcuyan, Nerses 296
Kuzu Ucu 225
Kürt 295

Latin 293
Lavotige (Latakiya-Lazkiye) 297
Levon 169
Levon Kalesi 165, 170
Levonyan 208
Levonyan, Sarkis 296
Lusavoriç 44
Lusinyan Krallığı 171
Mahmut Hoca 194
Mamestia 157
Manastır vilayeti 271
Manzume 299
Maraş(lı) 176, 182, 231, 232, 297
Margosyan, Mardiros 297
Maurer 295
Mehmet 231, 232, 295
Mehmet Reşat 298
Merkezi Yönetim (bkz. Ermeni Merkezi Yönetimi)
Mersin(li) 33-36, 49, 52, 53, 55, 258-260, 262-265, 273, 276, 297, 298
Meryem Ana 208
Mesrob 97
Meşrutiyet 274, 278, 280, 281, 287, 288, 292
meurtrière 171
Mezmur 160
Mısır 245, 263
Milletlerarası Yardım Heyeti 261
Misak 40
Misis(li) 100, 155, 156, 159, 161, 162, 242, 243, 272, 296, 297
mission 49

Mister Kenedi 224
Mosdiçyan Efendi 276, 299
Musa Ağa 175
Musa Efendi 231
Musul 275
Muşlu 123
Muzaffer Girişi 298
Mürfet (köyü) 193
Müslüman(lar) 96, 106, 111-113, 115, 159, 190, 216, 231, 237, 263, 271, 273, 275, 276, 279-286, 288-291, 293, 300

Nacarlı(lı) (köyü) 224, 225, 285, 296
Narlıkapı 299
Nerses 297
Nşan 211
Nuh Nebi 71

Ocaklı(lı) 224, 225, 296
Ohancanyan, Satenig 154, 298
Ohanoğlu Han 291
Osman Efendi 282, 283
Osmaniye 196-202, 207-209, 211, 213-215, 273, 287, 296
Osmanlı 29, 166, 253-255, 262, 266, 267, 269, 271, 272, 277, 278, 286, 287, 292, 298-300

Öçerli 296
Özerli (köyü) 224, 225

Pağeş'li (Bitlis) 123
Pamukçu Murteza 295
Papaz Vahan 296
Papazkale 288
Papazyan, Levon 299
Paskalya 109, 201
Paşa Çiftliği 296
Patrik İzmirliyan 297
Patrikhane 30, 34, 257-259, 261, 264, 267, 300
Patrikhane Heyeti 30, 34-36 42, 53, 119, 131, 258-261, 267
Patriklik Ana Kilisesi 300
Payas 140, 141, 217, 218, 230, 296
Pera 297
Peştimalcıyan 298
Piskopos Arşaruni 298
Piskopos M. Vehabedyan 297
Piskoposluk 48, 60, 86, 90, 103, 108, 109, 126, 131
Protestan Birliği 296
Protestan Ermeni 297
Protestan(lar) 44, 208, 273, 274

Ragıp 295
Rahip Küd 167
Ramazan 161, 215
Remzi Paşa 299
Resulunoğlu Hıdır 117
Rogers 295
Roma 156
Rum(lar) 44, 238, 239, 241, 259, 274, 298
Rumeli 278
Rupen 48
rythme 40

Sabatier (M./Bayan) 237, 239-241, 275, 288
Sabri Efendi 280
Saçak 295
Sadrazam Tevfik Paşa 298
Safiye 116, 117
Sakızlı 295
Sarıçam 295
Sarılar 296
Sarkis 224
Savranlı 296
Selanik 298
Sihun (Seyhan) 88, 143, 156, 298

Simonyan, Ğhntir 299
Sinem 143
Sirkeciyan, Misak 299
Sis (Kozan) 161, 164-166, 169, 172-174, 176, 213, 219, 296
Sis Katolikosu 299
Sivas 256
Sivrihisarlıyan 298
Sofya 272
Soğomeyan, L. 296
Suin, Sarkis 295, 297, 299
Süryani(ler) 44, 238, 274, 277
Süveydiye 297

Şahbazlıyan, Hagopos 299
Şam 220
Şar 297
Şeyh Murat(lı) 104, 105, 107, 108, 295

Tacirli 287
Tanielyan, Nerses 167, 168
Tarsus 273, 287
Taşnaktsutyun 286, 292
Tbrotsaser 299
Tekirdağlı 300
Teotig 295
Terzi Ğar 235, 236
Tiros Emmi 182, 183
Tlan (çiftliği) 167, 297
Toplamaoğlu Hacı Hasan Yüzbaşı 225
Toros Dağları 79
Troşag 292
Tumlu 297
Turunçlu (köyü) 296
Türk(ler) 29, 31, 34, 38, 90, 96, 109, 110-115, 117-119, 135, 138, 141-143, 157, 161, 163, 173-175, 178, 180, 188, 190, 193, 196-198, 200, 213-216, 230-232, 234, 237, 241, 252, 258, 266, 296, 299
Türkçe 136, 216, 221, 257, 267
Türk-Rus savaşı 272

Veli Efendi 175
Yahudi 298
Yanık Değirmen 296
Yardım Heyeti 298
Yazmacı Hatibi Hoca 295
Yenice (köyü) 296
Yerebakan 296
Yerrortutyun Kilisesi 297
Yesayan, Zabel 299
Yester Öğretmen 224
Yetimlerin Himayesine Yetkili Merkezi Organ 268
Yıldız 29
Yunan 163
Yusuf Kemal Bey 271, 284, 299
Yüzbaşı Ahmet 175

Zeytun (Süleymanlı) 194, 196, 288
Ziamet 109
Zihni Paşa 276, 277, 298
Zohrab 298
Zor Ali 295

İçindekiler

Önsöz yerine:
Zabel Yesayan ve Yurttaşlık İlkesi *Marc Nichanian* 9

YIKINTILAR ARASINDA

Önsöz *Zabel Yesayan* 29
Giligya Yolunda 33
Yıkıntılar Arasında 38
Pazar Ayini 42
Yetimler 49
Bir Yardım Günü 89
Mahpuslar 131
İdam Sehpaları 148
Yol Üzerinde 154

EKLER

Giligya Yetimhaneleri:
Kişisel İzlenimler ve Hatıralar *Zabel Yesayan* 251
Hagop Babigyan Raporu 271
"Geçmişe Doğru..." *Teotig* 295
Fotoğrafların Tanıklığında 303
Dizin 313

Batı Ermeni edebiyatının önde gelen yazarlarından Zabel Yesayan, Nisan 1909'da Adana'da yaşanan katliamın ardından, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin bölgeye yolladığı yardım heyetindeydi. Heyetin görevi, kıyımlardan kurtulmuş yetimleri toplamak ve Ermeni toplumunun gözetiminde hizmet görecek bir yetimhane kurmaktı.

Ermeni edebiyatında kendine özgü bir yere sahip olan *Yıkıntılar Arasında*, Adana'nın yerle bir olmuş Ermeni mahalleleri ve köylerinden canlı tanıklıklar barındırıyor. Yesayan'ın, kıyıma uğratılmış o yurtta görüp işittiklerini ölümsüzleştiren kitap, tarih boyunca katliamlarla savrulmuş Ermeni halkının bedbahtlığına güçlü bir tanıklık niteliğinde.

*

İki çocuk bir kenara çekilmiş konuşuyorlar:

"Baban var mı?"

"Yok."

"Annen?"

"Yok."

"Benim de ne annem var ne de babam."

"Öldürdüler mi?"

"Evet!"

"Benimkileri de öldürdüler."

Uzun ve acı dolu bir sessizlik hüküm sürüyor...

"İster misin, kardeş olalım mı?"

Ve böylece birbirlerini kardeş edinirler...

ISBN 978-605-5753-43-6